

Emeviler Döneminde Hitabet

Abdurrahman BAŞCI

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2015

EMEVİLER DÖNEMİNDE HİTABET

Abdurrahman BAŞCI

**T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Eskişehir, 2015

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Abdurrahman BAŞCI tarafından hazırlanan Emeviler Döneminde Hitabet başlıklı bu çalışma 19.06.2015 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Üye: Prof. Dr. Dursun HAZER
(Danışman)

Üye: Yrd. Doç. Dr. Fatıma Betül ÜYÜMEZ

ONAY
.../ .../ 2015

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU
Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukukî sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Abdurrahman BAŞCI

İmza

ÖZET

EMEVİLER DÖNEMİNDE HİTABET

BAŞCI, Abdurrahman

Yüksek Lisans -2015

Temel İslâm Bilimleri Bölümü

Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Dursun HAZER

Etkili ve güzel konuşma sanatı olarak ifade edilen hitabetin, muhatabı olan insan kitlelerini etkilemesi ve onları istenilen amaca sevk etmesi, onun insan hayatında oynadığı role ve büyük bir değere sahip olduğunu göstermektedir.

İnsanlık tarihi incelendiğinde eski Yunan ve Roma döneminde hitabetin ileri seviyede geliştiği gözlenmektedir. Yazılı bir edebiyatı bulunmayan Câhiliye Arapları sözlü edebiyata değer vermişler, hemen hemen bütün eserlerini hitabetle kalıcı hale getirmişlerdir. İslâmiyet sayesinde bir kat daha güçlenen hitabetin Emevi devrinde doruk noktasına ulaştığı müşahade edilmiştir. Bundan dolayı İslâm edebiyat tarihinde Emeviler dönemi hitabetine dair örnekler, Emevi döneminin zengin edebî arşiv hazinesini ortaya çıkartmıştır.

Emeviler, hitabeti devletin siyasetini planlama ve resmi görüşlerini halka kabul ettirmek için kullanmıştır. Emevi döneminde hitabetin kat ettiği mesafe Abbasiler döneminde bile göze çarpmamaktadır. Çünkü Abbasiler ilmî faaliyetleri araştırma gayesiyle diğer dillerden Arapçaya tercümeyle daha fazla önem vermişlerdir. Emevi devri hitabetini yansıtan bu çalışmamızın bundan sonra yapılacak Emeviler dönemine ait araştırma ve incelemelere ışık tutacağını ümit ediyoruz.

ABSTRACT

ORATION IN THE Umayyad AGE

BAŞCI, Abdurrahman

Master's Thesis -2015

Faculty of Basic Islamic Sciences

Department of Arabic Language and Rhetoric

Advisor: Prof. Dr. Dursun HAZER

Oration, which is generally defined as the art of speaking in public eloquently and effectively, has been a means of affecting a mass of people by encouraging them to act towards a desired goal ever since human history began. This feature of oration has more to do with the huge role it has played in the history of mankind.

The human history shows that oration was developed by Ancient Greece and Rome. The Arabic Literature developed in the form of an oral tradition prior to the birth of Islam since they lacked a written literature. It was mostly through this oral tradition that they kept their arts and gave permanence to them with the help of oration. With the birth of Islam, oration gained a more safe ground is said to have reached its climax during the Umayyad Caliphate. Therefore, the oratory samples of the Umayyad literature show how rich an archive they had as far as the history of Islamic literature is concerned.

The Umayyad used oration in planning administrative politics as well as a means of getting the public to agree with their political opinions. The extent to which it had progressed during the Umayyad Caliphate could also be witnessed during the Abbasid Caliphate, who attached considerably more importance to translating books and other stuff from different languages to the Arabic language for scientific purposes. The present study aims to contribute to and shed light upon the future studies into the rich oratory literature of The Umayyad Caliphate.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
ÖNSÖZ.....	XIV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HİTABET SANATI VE TARİHÇESİ

1.1. HİTABET SANATI.....	4
1.1.1. Hitabetin Tanımı	4
1.1.1.1. Hitabetin Lügat Anlamı.....	4
1.1.1.2. Hitabetin Terim (İstılahî) Anlamı.....	5
1.1.2. Hitabetin Konusu ve Amacı	6
1.1.3. Hitabetin Önemi	7
1.1.4. Hitabet Güzel Sanattır	9
1.1.5. Hitabetin Belâgatle İlişkisi	10
1.1.6. Hitabetin Çeşitleri	11
1.1.6.1. Hukukî (Adlî) Hitabet.....	13
1.1.6.2. Akademik (İlmî) Hitabet	13
1.1.6.3. Askerî Hitabet.....	14
1.1.6.4. Siyasi ve Diplomatik Hitabet	14
1.1.6.5. Dinî Hitabet	15
1.1.6.5.1. Hutbe.....	15
1.1.6.5.2. Vaaz	17
1.2. HİTABETİN TARİHÇESİ	18
1.2.1. Hitabetin Genel Tarihi Gelişimi.....	18
1.2.1.1. Eski Yunanlılarda Hitabet	19
1.2.1.2. Eski Roma'da Hitabet.....	20
1.2.1.3. Türklerde Hitabet	20
1.2.2. Araplarda Hitabet	22
1.2.2.1. Câhiliye Dönemi Hitabeti.....	22
1.2.2.2. Câhiliye Döneminde Nesir	24
1.2.2.3. Câhiliye Dönemi Hitabeti ve Şiir	26
1.2.2.4. Câhiliye Döneminde Hitabetin Önemi ve Amacı.....	27
1.2.2.5. Câhiliye Dönemi Hitabetini Hazırlayan ve Geliştiren Sebepler.....	29
1.2.2.6. Câhiliye Devri Hitabetinde Belirgin Özellikler.....	31
1.2.2.7. Câhiliye'de Hitabetin Çeşitleri	33

1.2.2.7.1. Sosyal Hitabetler.....	33
1.2.2.7.1.1. Kabileler Arası Medh ve Zemm.....	34
1.2.2.7.1.2. Toplantı ve Törenlerde İcra Edilen Konuşmalar.....	35
1.2.2.7.1.3. Vasiyetler	35
1.2.2.7.1.4. Hikmet ve Meseller	37
1.2.2.7.2. Siyasi Hitabeler.....	40
1.2.2.7.2.1. İntikam, Barış ve Ara Bulma Hitabeleri	40
1.2.2.7.2.2. Elçi ve Heyet Kabulünde İcra Edilen Konuşmalar	41
1.2.2.7.3. Dinî Hitabetler	42
1.2.2.7.3.1. Panayırlarda İcra Edilen Dinî Konuşmalar	42
1.2.2.7.3.2. Kâhinlerin Hitabeti.....	42
1.2.2.8. Câhiliye Döneminde Hatip	44
1.2.2.8.1. Câhiliye’de Hatiplerin Gözeteceği Edeb ve Kurallar	46
1.2.2.8.2. Câhiliye Devrinde Meşhur Hatipler.....	47
1.2.2.8.2.1. Âmir b. Zarib el-Advânî.....	48
1.2.2.8.2.2. Amr b. Ma’dî Kerib ez-Zubeydî (ö. 21/23-643)	49
1.2.2.8.2.3. Eksem b. Sayfî et-Temîmî (ö. 9/630).....	50
1.2.2.8.2.4. Hâcib b. Zurâre et-Temîmî.....	52
1.2.2.8.2.5. Ka'b ibni Lueyy	52
1.2.2.8.2.6. Kabîsa b. Nuaym.....	53
1.2.2.8.2.7. Kays b. Âsım el-Minkarî (ö. 47/667).....	54
1.2.2.8.2.8. Kus b. Sâide el-İyâdî (ö. 600)	55
1.2.2.8.2.9. Zi'l-İsba' (Zu'l-İsba') el-Advânî	57
1.2.2.8.3. Câhiliye Devrinde İsim Yapan Diğer Hatipler	58

İKİNCİ BÖLÜM

2. SADRU'L-İSLÂM VE EMEVÎ DÖNEMİ HİTABETİ

2.1. SADRU'L-İSLÂM (ASR-I SAADET VE RÂŞİT HALİFELER) DÖNEMİNDE HİTABETİN ÖNEMİ.....	59
2.1.1. İslâmiyet Döneminde Hitabetin Yayılması ve Gelişmesinin En Önemli Amilleri.....	60
2.1.2. Asrı Saadet Dönemi Hitabeti	61
2.1.3. Râşit Halifeler Dönemi Hitabeti.....	63
2.1.4. İslâmî Hitabetin Çeşitleri	66
2.1.4.1. Cihada Teşvik Hitabeleri.....	66
2.1.4.2. Nikâh Konuşmaları.....	66
2.1.4.3. Dinî Hutbeler	66
2.1.4.4. Siyasi Hutbeler	67
2.1.4.5. Elçi ve Heyet Hitabeleri	68
2.1.4.6. Münazara Hitabeti	69
2.1.4.7. Vasiyetler.....	69

2.1.4.8. Mektup Hitabeti.....	69
2.1.5. İslâm Hitabetinde Öne Çıkan Özellikler	70
2.1.6. Sadru'l-İslâm Döneminde Bazı Meşhur Hatipler	72
2.1.6.1. Hz. Muhammed (s.a.v. ö. 11/632).....	72
2.1.6.2. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88).....	73
2.1.6.3. Abdullah b. ez-Zubeyr b. el-Avvâm (ö. 73/692).....	75
2.1.6.4. Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk (ö. 57-58/678).....	76
2.1.6.5. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)	77
2.1.6.6. Amr b. el-Âs (ö. 43/664)	81
2.1.6.7. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)	83
2.1.6.8. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63).....	84
2.1.6.9. Eş'as b. Kays el-Kindî (ö. 40/661).....	85
2.1.6.10. Hâlid b. Velîd (ö. 21/642)	86
2.1.6.11. Hasan b. Alî (ö. 49/669)	87
2.1.6.12. Hz. Osman b. Affân (ö. 35/656).....	89
2.1.6.13. Hz. Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644).....	89
2.1.6.14. Sâbit b. Kays b. Şemmâs el-Ensârî (ö. 12/633).....	91
2.1.6.15. Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656).....	91
2.1.6.16. Zubeyr b. Avvâm (ö. 36/656).....	92
2.1.7. Sadru'l-İslâm Döneminde İsim Yapan Diğer Hatipler	93
2.2. EMEVÎ DEVRİ HİTABETİNE GENEL BAKIŞ.....	93
2.2.1. Emevilerde Hitabeti Geliştiren Temel Faktörler.....	95
2.2.1.1. Arap Fesahati.....	96
2.2.1.2. Siyasi ve Dinî Fırkaların Artışı	97
2.2.1.2.1. Hâricîlik	98
2.2.1.2.2. Şîa	100
2.2.1.2.3. Mu'tezile.....	100
2.2.1.3. Dinî Fırkalar Arasında Cedel Felsefesi	101
2.2.1.4. İfade Hürriyeti	102
2.2.1.5. Fitne ve Kargaşadan Doğan Kaos Ortamı, İç Savaşlar ve İsyanlar	104
2.2.1.6. Fetihlerle Genişleyen Sınırlar.....	105
2.2.1.7. Elçi ve Heyetlerle İcra Edilen Diplomatik Temaslar	105
2.2.2. Emevilerde Hitabetin Gelişmesini Sağlayan Sosyal Etkenler	106
2.2.2.1. Medenî Çevre ve Sosyal Ortam.....	106
2.2.2.2. Arapların Diğer Kavimlerle İmtizacı.....	107
2.2.2.3. Asabiyet ve Müfâhare.....	108
2.2.2.4. Mahfel ve Vifâde.....	109
2.2.2.5. Siyasi ve Sosyal Çalkantı	110
2.2.3. Emevi Hitabetinin Konuları	111
2.2.3.1. Siyasi ve Diplomatik Hitabe.....	112
2.2.3.2. Dinî Hitabe	113
2.2.3.3. Sosyal Hitabe.....	114
2.2.3.4. Askerî Hitabe.....	114

2.2.3.5. Münazara Hitabeti	115
2.2.4. Emevi Devrinde Hutbe ve Vaaz.....	115
2.2.4.1. Emevi Hutbelerine Genel Bakış	115
2.2.4.2. Emevi Devri Hutbelerinde Göze Çarpan Seçkin Özellikler.....	117
2.2.4.3. Emevi Döneminde Vaaz.....	119
2.2.5. Emevi Hitabetinde Öne Çıkan Belirgin Özellikler	121
2.2.5.1. Siyasi Otoriteye İtaat	121
2.2.5.2. Siyaseti Planlama ve Fitnelerin Sükûnu	122
2.2.5.3. Fırkaların Etkileşimi ve Tahrik Hitabeti.....	122
2.2.5.4. Aklî Delillerle Hücet Getirmek	123
2.2.5.5. Askeri Kahramanlığa ve Hamasete Teşvik	123
2.2.5.6. Heyet ve Elçilerle Resmi Makamlara Tebrik ve Şikâyetler	124
2.2.5.7. Rakibini İkna Etmek ve Susturmak.....	124
2.2.5.8. İletişim İhtiyacını Sağlamak.....	125
2.2.5.9. Hutbelerde Kur'an-ı Kerim'den ve Hadisten İktibaslar	125
2.2.5.10. Örnek Hitabe Tahlili.....	127
2.2.6. Emevilerde Meşhur Hatipler	130
2.2.6.1. Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (İbâzî) (ö. 130/748).....	130
2.2.6.2. Abdurrahman b. Muslim/Ebû Muslim el-Horâsânî (ö. 137/755). 131	
2.2.6.3. Abdulmelik b. Mervân (d.26/646-47- ö. 86/705).....	132
2.2.6.4. Ahnef b. Kays et-Temîmî (ö. 67/686-87).....	133
2.2.6.5. Amr b. Saîd (ö. 70/690).....	136
2.2.6.6. Dahhâk b. Kays (ö. 64/684).....	136
2.2.6.7. Ebû Hamza el-Hâricî (ö. 130/748)	137
2.2.6.8. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714).....	138
2.2.6.9. Hâlid b. Safvân (ö. 135/752)	140
2.2.6.10. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)	141
2.2.6.11. Hüseyin b. Alî (ö. 61/680).....	143
2.2.6.12. Katarî b. Fücâe (Hâricî) (ö. 78/697).....	144
2.2.6.13. Kuteybe b. Muslim b. Amr el-Bâhilî (96/715).....	145
2.2.6.14. Muâviye b. Ebû Sufyân (ö. 60/680)	146
2.2.6.15. Mugire b. Şu'be (ö. 50/670)	148
2.2.6.16. Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687).....	149
2.2.6.17. Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720).....	150
2.2.6.18. Sahrân b. Zufer el-Vâilî (ö.h. 54/674)	152
2.2.6.19. Târik b. Ziyâd (ö. 101/719)	154
2.2.6.20. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748).....	155
2.2.6.21. Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673)	156
2.2.7. Emevilerde İsim Yapan Diğer Hatipler.....	158
SONUÇ.....	160
KAYNAKÇA	161
EKLER: ÖRNEK HİTABELER.....	161

EK 1: CAHİLİYEDE ÖRNEK HİTABELER.....	170
1.1. Âmir b. et-Tufeyl ve Alkame.....	170
1.2. Ebû Tâlib.....	171
1.3. Eksem b. Sayfî.....	171
1.4. Ka'b ibni Lueyy.....	172
1.5. Kays b. Hârice.....	173
1.6. Kus b. Sâide el-İyâdî.....	173
1.7. Nu'mân b. Sevâb.....	174
EK 2: SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE ÖRNEK HİTABELER.....	175
2.1. Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz.....	175
2.2. Abdullah b. Abbâs	176
2.3. Alî b. Ebî Tâlib	177
2.4. Amr b. el-Âs	178
2.5. Hz. Ebû Bekir (r.a.).....	179
2.6. Ebû Mûsâ el-Eş'arî	181
2.7. Hasan b. Alî (r.a.).....	181
EK 3: EMEVİLERDE ÖRNEK HİTABELER.....	182
3.1. Suriye (Şam)'da Hüküm Süren Emevi Halifeleri	182
3.2. Abdurrahman b. Muslim (Ebû Muslim el-Horâsânî).....	183
3.3. Abdulmelik b. Mervân.....	183
3.4. Ahnef b. Kays	183
3.5. Ebû Hamza el-Hâricî	184
3.6. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî.....	198
3.7. Hâlid b. Safvân	199
3.8. Hasan-ı Basrî.....	199
3.9. Katarî b. Fucâe (Hâricî)	186
3.10. Kuteybe b. Muslim b. Amr el-Bâhilî	187
3.11. Muâviye b. Ebû Sufyân	187
3.12. Ömer b. Abdilazîz.....	187
3.13. Sahbân b. Zufer el-Vâilî.....	188
3.14. Târik b. Ziyâd	189
3.15. Vâsıl b. Atâ	190
3.16. Ziyâd b. Ebîh.....	191
EK 4: TÜRKLERDE ÖRNEK TARİHÎ HİTABELER.....	192
4.1. Alparslan ve Malazgirt Zaferi (h.463/m.1071).....	192
4.2. Şeyh Edebâli'nin Osman Bey'e Nasihati.....	194
4.3. Osman Gazi Bey'in Oğlu Orhan Gazi'ye Nasihati.....	194

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin, ibn
bs.	: Baskı, basım
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren, tercüme eden
d.	: Doğum
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
edb.	: Edebiyat
h.	: Hicrî
h.ö.	: Hicretten önce
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
m.	: Mîlâdî
m.ö.	: Milâttan önce
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallâhüanhü
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem

tah. : Tahkik eden

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

t.y. : Tarih yok

vb. : Ve benzeri

v.d. : Ve diğerleri

y.y. : Yayımcı yok

y.y.y. : Yayımlı yeri yok

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda kısaca Câhiliye ve Sadru'l-İslâm devri, genel çerçevede de Emeviler dönemi hitabeti araştırılacaktır. Giriş ile iki ana bölümden meydana gelen çalışmamızın “Giriş” bölümünde araştırılacak problemin durumu, araştırmanın önemi ve amacı incelenecektir. Ayrıca tezin işlenişinde esas alınacak yöntem, sınırlılık, varsayım, kavram ve terimler, tanımlarıyla verilmiş olup araştırma çalışmaları ve kaynakları ile ilgili hususlara yer verilmiştir.

Birinci bölüm; hitabetin tanımı, konusu, amacı, önemi, belâgatle ilişkisi ve sanat yönü, çeşitleri ve tarihçesi eski Yunanlılar ve Romalılarından başlayarak Türk hitabeti ve biraz daha geniş olarak Câhiliye devri Arap hitabetinin kısaca ele alınacağı kısımdır. Câhiliye hitabeti çerçevesinde şiir ile hitabetin Arap Edebiyatındaki yeri ve ikisinin rekabeti, Câhiliye dönemi hitabetini hazırlayan ve geliştiren sebepler ve öne çıkan belirgin özellikler, bu asırda hitabetin çeşitleri ve bilhassa siyasî, sosyal ve dinî hitabetlerin toplum nezdindeki konumu, meslek olarak hatiplik, hatiplerin riayet edecekleri kurallar ve meşhur hatiplerin hayatı ve edebî vasıfları ele alınacaktır.

Çalışmamızın ikinci kısmında, Sadru'l-İslâm devri hitabeti ve geniş çaplı olarak da Emeviler dönemi hitabeti incelenecektir. İslâmiyet'in doğuşunda hitabetin önemi, Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler döneminde hitabetin kazandığı belirgin özellikler, hitabetin gelişmesi ve parlamasının önemli amilleri, İslâmî hitabetin çeşitleri ve bu dönem hatiplerinden en meşhur olanları hakkında temel bilgi verilecektir.

Emevi devri hitabetine genel bakış, bu asırda hitabetin gelişmesi ve yayılmasının amilleri, Emevi hitabetinde öne çıkan belirgin özellikler ve hitabeti geliştiren sosyal etkenler, bu dönemdeki hitabetin konuları ve hutbe ile vaaz, bu döneme damgasını vuran meşhur hatiplerin kısaca hayatı ve hitabî eserleri de tezin ikinci bölümünde ayrıntısıyla görülecektir. Buna ilaveten Emevi devri hitabetini yansıtan özelliklerin görülmesi açısından ilk Emevi halifesi Muâviye'nin “birlik, beraberlik, barış ve huzur yılı” olarak isimlendirilen hicrî 41 senesinde Medine'de irad ettiği meşhur hitabesi de tahlil edilerek incelenecektir.

Tezimizde son olarak örnek hitabeler bölümünde, Câhiliye Arapları, Sadru'l-İslâm ve Emevi dönemi olmak üzere üç devrin meşhur hatiplerinin bulundukları dönemlerde İslâm tarihine ışık tutan seçkin hitabelerinden örnekler sunulacaktır.

Emeviler dönemi hitabeti gibi önemli bir çalışmaya beni sevk eden başta tez danışmanı hocam Prof. Dr. Dursun Hazer'e, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarına, mesâî arkadaşlarıma ve bu konuda bana manevi destek olan aileme de samimi olarak teşekkür ederim.

GİRİŞ

Emeviler dönemi hitabeti, İslâm edebiyatı tarihi yönünden büyük bir önem taşımaktadır. Emevilerde hitabetin çeşitliliği ve sözlü edebiyatı yansıtan kaynaklar açısından zengin olması ve hitabetin sanat yönünden bu asırda zirve yapmasına rağmen, ülkemizde genel olarak Câhiliye, Asr-ı saadet ve kısmen de Abbasiler devri hitabeti incelenmiş fakat Emevi hitabeti geniş çaplı olarak araştırma konusu yapılmamıştır. Akademik yönden bu alandaki inceleme ve çalışmaların azlığı ve bu bağlamda Emevi dönemi hitabetinin aydınlatılması hususu, bizi böyle bir araştırma ve çalışmaya teşvik etmiştir.

Emeviler dönemi konusunu araştırmamızın birbiriyle bağlantılı olarak farklı amaçları vardır. Hitabetin toplumları sürükleyici ve istenilen durumlara yönlendirici edebî bir sanat oluşu ve ilkçağlardan bu yana her zaman beşer tarihindeki değerini koruması ve Arap edebiyatında da büyük bir öneme sahip olması, bu konuyu incelememize vesile olan etkenlerdendir.

İslâmî Arap edebiyatında nesrin önemli bir parçasını teşkil eden hitabetin, sanat olarak doruk noktasına ulaştığı Emeviler dönemi ve Câhiliye ve Sadru'l-İslâm'dan etkilenen hitabetin Emeviler tarafından geliştirilmesi vb. hususlar, bu konuyu inceleme ve araştırmamızın nedenlerindendir. Ayrıca şu maddeler de çalışmamızın amaçlarını yansıtan sebeplerdendir:

- * Emeviler döneminde hitabetin konuları, çeşitleri, üslubu ve dil yapısı.
- * Emevilerde hitabeti tetikleyen sosyal etkenler.
- * Emevi hitabetinde öne çıkan belirgin özellikler.
- * Emevi döneminin kayda değer hatipler ve örnek hitabe metinleri.

Emevi devri hitabeti, toplum üzerinde ve devlet nezdindeki önemi açısından büyük bir role sahiptir. Geçmişte olduğu gibi Emeviler devrinde de hatipler ve idareciler, toplumları devletin ideolojisine yönlendirmek için kitleler üzerinde çekici bir etkiye sahip olan hitabeti amaç değil, bir araç olarak kullanmıştır. Emevi dönemi hitabeti, daha önceki Câhiliye ve ilk İslâmî dönem hitabetinden çok ciddi seviyede etkilenmiş, Emevi hatipleri, bu her iki tarihi birikimi kendi dönemlerine adeta temel taşı yapmış, hitabetin daha önceki hazır ve zengin tarihi hitabetini alıp kendi bünye-

lerine ve hedeflerine uygun hale getirmişlerdir. Yaklaşık 90 yıllık bir dönem içinde geliştirilen Emevi devri hitabeti, daha sonra gelen dönemleri de etkilemiştir. İçinde bulunduğu asrın şartları gereği sahip olduğu imkânları iyice işleyerek geliştiren Emeviler, daha sonra gelen Abbasiler döneminde bile ulaşamayacak derecede hitabette ileri gitmişlerdir.

Yöntemde kolaylık olması amacıyla tezin bölümlerine sınırlama getirerek kısaltma yoluna gittik. Bu çalışmamız, hitabetin tanımı, kısaca tarihi seyri, İslâm hitabetinin genel özeti ve Emevi dönemi hitabetinin kayda değer belirgin özellikleriyle, bu devrin meşhur hatipleri ve örnek metinleri yönünden sınırlandırılacaktır.

Birinci bölümde hitabet, konusu, amacı ve önemi yönünden kısaca bahsedilecek, hitabetin tarihi seyri içinde Eski Yunan, Romalılar, Türk hitabeti ve Câhiliye Arap hitabeti, meşhur hatipler ve hitabelerinden bir kısım örnekler, alfabetik düzen içinde verilecektir.

İkinci bölümde İslâmi dönem ve araştırmanın esas konusu olan Emevi devri hitabeti ele alınmıştır. Câhiliye ve Asr-ı Saadetin, Emeviler dönemi hitabetini (konu, dil ve üslup yönünden) etkilemesi, Emevi hitabetinde öne çıkan belirgin özellikler, Emeviler dönemindeki hitabetin konuları ve amaçları, Emevîlerin meşhur hatipleri ve hitabe örnekleri alfabetik bir sıraya göre verilecektir.

Sonuç bölümünde, Emevi hitabetini etkileyen amillerin neler olduğu, Câhiliye, Asr-ı saadet ve Râşit halifeler dönemi hitabetlerinin Emevileri nasıl etkilediği ve bu asırda hitabeti doruk noktasına ulaştıran temel sebepler, ifade edilecektir.

Bu çalışmada ek olarak alfabetik bir sıraya göre düzenlenen örnek hitabeler ve Emevi halifelerinin isimlerini gösteren bir tablo vardır. Ayrıca ekte gösterilen metinlerin kaynakları dipnot olarak verilecektir. Arzu eden araştırmacılar, bu kaynaklara müracaat ederek inceleme yapabilecektir. Tezde genel olarak inceleme-araştırma metotları çerçevesinde açıklama, metinlerin tahlil ve analizleri, örnek verme, sınıflandırma ve yorumlama yöntemleri takip edilecektir. Toplanan veri veya bilgiler yorumlanıp analiz edilerek değerlendirilecektir. Bu çalışmada ilgili kaynaklara müracaat edilerek genel literatür taraması yapılacak, Türkçe ve Arapça kaynaklardan yararlanılacak, kütüphane, arşiv taraması, YÖK'ün tez sitesi, İslâmi Araştırmalar

Merkezi'nin arşivi ve online taramalar gerçekleştirilecektir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'deki ayet mealleri konusunda <http://kuran.diyaret.gov.tr> elektronik internet adresinin kullanımı tercih edilmiştir.

Dipnotta kolaylık sağlanması ve pratiklik açısından cilt ve sayfa ibareleri yazılmadan (II, 1194) şeklinde cildi Romen ve sayfaları ise Arap rakamlarıyla verdik. Dipnotun tekrarında (a.g.e.) ibaresini yazmadan "Câhiz, I, 209" örneği gibi, yalnızca eser sahibinin soyadı ile cilt, sayfa numarasını verip kısalttık. Ayrıca eserde adı geçen müelliflerin ölüm tarihini de miladi olarak verdik.

Tezde genel olarak Arapça-Türkçe olmak üzere ansiklopedi, telif eser, tercüme, sözlük ve elektronik kaynaklardan yararlanıldı. Tezin hazırlık sürecinde en çok müracaat edilen diğer bir kaynak türü de süreli yayınlar, tezler, bildiriler ve tebliğlerdir. Hitabetin genel tarihi ve milletler açısından görünümünü araştırırken en çok istifade ettiğimiz Türkçe telif eser, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisidir. Ayrıca Arapça eserlerin taranması sonucu Faruk Sümer ve Ali Sevim tarafından çevrilerek hazırlanan "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971" kitabı, tezin hazırlanmasında istifade edilen en güvenilir kaynaklardandır.

Emevi hitabetinin, farklı alanlarda geliştiği ve bu sırada meşhur hatipler tarafından üstün hitabe örneklerinin verildiği varsayımıyla, esasen bu çalışmamızda Emeviler devrinde hitabeti zirve yapan ve geliştiren özellikler üzerinde durulacaktır. Araştırmamızda ayrıca şu sorulara da cevap aranacaktır:

* Emevi hitabetinin İslami edebiyat yönünden önemi nedir?

* Emeviler döneminde hitabetin toplum üzerinde ve devlet nezdinde oynadığı rol nedir?

Kısaca belirtelim ki, insanlık tarihi incelendiğinde hitabetin önemi ve kitleler üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu aşikârdır. Bu bağlamda Eski Yunan, Roma ve Arapların hitabette ileri gittikleri ve bu sanatı gayet ustalıkla kullandığı müşahade edilmektedir. Emevilerin hitabete önemli derecede katkı sağladığı ve Emevi hitabetinin önceki dönemlerin (Câhiliye, Asr-ı Saadet ve RâşidHalifeler) izlerini taşıdığı da tarihi bir gerçektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HİTABET SANATI VE TARİHÇESİ

1.1. HİTABET SANATI

1.1.1. Hitabetin Tanımı

1.1.1.1. Hitabetin Lügat Anlamı

Bu kelime sözlükte (حَطَبْتُ عَلَى الْمِنْبَرِ حُطْبَةً) cümlesinde “minberde hutbe irat ettim / okudum”¹ ve (حَطَبَ الْقَوْمُ / فِي الْقَوْمِ / عَلَى الْقَوْمِ حُطْبَةً) örneklerinde görüldüğü üzere “insanlar karşısında hitap etmek, konuşmak”² veya (الْحِطَابُ) gibi mastar olarak kullanılan (حُطْبَةً) lafzı ile de, maksadını muhataba bildirmek, anlatmak ve delil ile ikna etme³ anlamlarında kullanılmıştır. Bu tanımlar ışığında hitabetin lügat yönünden, topluluğa hitap ya da cami vb. dinî mekânlarda cemaat karşısında hutbe ile vaaz gibi dinî konuşmalar yapmak vb. kavramları karşıladığını görüyoruz. Arapça gramerde (حَطَبٌ - يَحْطُبُ) sülâsî fiilinin (حُطْبَةً ، حُطْبَةٌ) kelimeleri, hitabetin sözlük manasını ifade eden meşhur mastar kalıplarıdır.⁴

Arapça kaynaklı lügatlerde veya kitaplarda, hitabeti ifade etmek maksadıyla genellikle (حُطْبَةً) mastar ismi⁵, Osmanlı Türkçesinde (حُطْبَةً) kelimesi daha yaygın olarak kullanılmaktadır.⁶ Yukarıda gördüğümüz gibi hitabetin karşılığı olan lafzın aslı “hatâbet” tir. Bu kelimenin Türkçede telaffuzu zor görülmesi sebebiyle “hitabet”

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed e-Ensârî er-Ruveyfî (ö. 1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y., II, 1194.

² Ahmed el-Âyid v.d., *Mu'cemu'l-Arabiyyü'l-Esâsiyyü*, Lârûs, Tunus, 2003, s. 404.

³ Ali Mahfûz, *Fennu'l-Hatâbe*, Dâru'l-İ'tisâm, y.y.y., t.y., s. 13.

⁴ *Mucemu'l-Vasît*, 4.bs., Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, Mektebetu's-Şurûku'd-Duveliyye, Kahire, 2004, s. 242.

⁵ İbn Manzûr, a.g.e., II, 1194; Âyid v.d., a.g.e., s. 404; *Mucemu'l-Vasît*, s. 242; Mahfûz, a.g.e., s. 13.

⁶ Şemseddin Sami (ö. 1904), *Kâmus-ı Türkî*, Alfa Basın-Yayım, İstanbul, 1998, s. 584; Muslihuddin Mustafa (ö. 1560-61), *Ahter-i Kebîr*, (Nâşir, Hacı Ahmed Hulusi ve Hacı Mustafa Derviş ve Şurekâsı: Sahâfiye-i Osmaniye Şirketi), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1310, s. 279.

şeklinde kullanılmıştır.⁷ Esasında Arapça ve Türkçede bu iki kelimenin kullanımında yadırganacak bir durum yoktur. Çünkü “hitabet” kelimesi, sarf ilmî yönünden, sülâsî fiillerin semaî master grubunda meslek ve sanatı belirten (فِعَالَةٌ) kalıbına uygun olarak gelmiştir.⁸

1.1.1.2. Hitabetin Terim (İstilahî) Anlamı

Hitabetin terim veya ıstilahî yönden farklı tanımları yapılmaktadır. Hitabet, nutuk anlamına kullanıldığı gibi, retorik karşılayan bir kavram olarak da ifade edilmektedir.⁹ Bir kısım uzmanlar hitabeti, insanların fikir, dava vb. durumları diğer insanlara duyurmak maksadıyla kullanılan araç¹⁰ olarak açıklarken, bazıları da “muhatap etkileme sanatı”¹¹ olarak görüp onun sanat yönüne vurgu yapmaktadırlar. Bunlardan biraz daha farklı açıdan, fesahati kullanarak selis (akıcı) bir üslup ile nutuk irat etme¹² şeklindeki tanım ise, hitabetin fesahatle olan ilişkisine işaret etmektedir. Bir sözün; lafız, mana ve ahenk yönünden mükemmelliği veya kusursuzluğu, onun fesahatini göstermektedir ki bunun daha ileri seviyesi belâğattir.¹³ Fasih ise, fesahate uygunluğu ifade etmektedir. Lafzı kolay, dokuması (kelimeler arası örgüsü) gayet iyi, kıyas üzere sarfa uygun, akıcılığı tatlı, manası apaçık ve anlaşılır olan bir kelim fasihdir.¹⁴

Arap Edebiyatında hitabeti karşılayan ve onsuz hitabe sanatının icra edilemeyeceği bir kavram da inşat sanatıdır. İnşat, muhatapın huzurunda kendisinin veya başkasının eseri olan manzum ya da mensur bir metni okuma ya da beyan etme sanatı olarak isimlendirilir.¹⁵ Bundan dolayı, Arap şairlerinin devrinin ekâbir takımına

⁷ M. Reşit Özbalıkcı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitabet*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005, s. 15.

⁸ Yusuf Uralgıray, *İlk ve İleri Dilbilgisi*, y.y., Riyâd, 1986, II, 918.

⁹ Ahmet Nedim Serinsu, v.d., *Dinî Terimler Sözlüğü*, MEB Yayınları, Ankara, 2009, s. 141.

¹⁰ İsmail Lütfi Çakan, *Dinî Hitabet (Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 15.

¹¹ Mehmet Doğru, *Hitabet*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 15.

¹² Şemseddin Sami, a.g.e., s. 584.

¹³ Abdullah Yeğin, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 279.

¹⁴ Ali el-Cârim, Mustafa Emin, *el-Belâğatu'l-Vâziha*, Dâru'l-Fikir, Beyrut, 2010, s. 5.

¹⁵ İlyas Mâcit, *İnşâd ve Hitabet*, Resimli Kitap Matbaası, İstanbul, 1912, s. 13.

(kavmin ileri gelenlerine) kasideleri inşat ettiği etkili sunumları karşılığında çok yüklü hediye ve bahşişler aldıkları belirtilmektedir.¹⁶

Hitabetin tanımında onun amaçları göze çarpmaktadır. Topluluk karşısında bir fikri izah etme, bir amacı anlatmak, öğüt vermek, muhatabına bir görüşü benimsetmek, bir fiile teşvik vb. maksatları gerçekleştirmek üzere güçlü ve etkileyici hitap veya konuşmalar, hitabetin genel manasını özetlemektedir.¹⁷

1.1.2. Hitabetin Konusu ve Amacı

Her türlü konuda söz söylenebileceği için, hitabetin tayin edilerek sınırlanan belli bir konusu bulunmaz.¹⁸ Hâlin muktezasına göre her mevzu hitabete konu olabilir.¹⁹ Dinî hitabetlerin yegâne ve değişmeyen konusu İslâm'dır.²⁰

Hitabetin tanımı açısından farklı amaçları vardır. Mesela, hitabeti güçlü ve etkileyici konuşma olarak belirten bir görüş çerçevesinde hitabetin amacı, “bir ülküyü veya fikri, bir gruba benimseterek bunun ile dinleyenleri harekete sevk etme²¹ ya da “topluluk karşısında bir fikri izah etme, bir amacı anlatmak, öğüt vermek, bir fiile teşvik vb.” olarak belirtilir.²² Ayrıca hitabetten amaç; bir konuda muhataba bilgi vermek, insanları eğlendirmek ve onları belli bir yöne sevk ve ikna etme,²³ bir fikir veya görüşe inandırmak, heyecana sevk etmek ve duygulandırmaktır.²⁴

Hitabeti, insanların ihtiyacını ve görüşlerini başkalarına duyurmak için kullanılan araç²⁵ olarak tanımlayan diğer bir görüşe göre de, bilhassa dinî hitabetten maksat onun hedef değil, muhataplarla olan karşılıklı ilişkilerini ve iletişimlerini sağlayan

¹⁶ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 178.

¹⁷ Mahmut Kaya, “Hitabet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, 156; Serinsu, v.d., a.g.e., s. 141.

¹⁸ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad Güzel Konuşma ve İnsanları Etkileme Yolları*, Aksâ Yayınları, Bursa, 1998, s. 5.

¹⁹ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 16.

²⁰ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 19.

²¹ Doğru, a.g.e., s. 17.

²² Kaya, “Hitabet”, XVIII, 156.

²³ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 16.

²⁴ Mustafa Uzun, “Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2000), Sayı: 19, s. 145.

²⁵ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 15.

âdeta bir araç şeklinde görülmesidir.²⁶ Eski Câhiliye Araplarına göre de hitabetten; kişileri veya kabileleri barıştırma, uzlaştırma, şan ve şeref temini, düşman karşısında metanete teşvik, taziye, ziyafete teşekkür, düğün / nikâh merasimlerinde konuşmak, iyilikleri tavsiye etmek vb. hususlar, hedeflenmiştir.²⁷

1.1.3. Hitabetin Önemi

Hitabetin doğuşu, insanoğlunun yaratılış tarihine kadar uzanmaktadır. Çünkü ilk insan olarak yaratılan Hz. Âdem (a.s.), Allah tarafından peygamber olarak seçilmiş, yakın çevresine ve ailesine dine ve ahlaka ait hususları tebliğ etmek ile görevlendirilmişti. Peygamberlerin tamamı Allah tarafından tevdi edilen ilahi görev çerçevesinde, iman ve güzel ahlak esaslarını, sorumluluk dâhilindeki insanlara anlatmakla, tebliğ görevini yerine getirmişlerdir. Bu konuyu ifade eden bir Kur'an ayeti mealen şöyledir: "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun ..." ²⁸ Tebliğ görevini yerine getirmek, muhataplarla konuşmak ve karşılıklı iletişim kurmak demektir ki bu da ancak hitabetle mümkün olmaktadır.²⁹ Ayrıca peygamberler, dini anlatırken ve muhatapların sordukları meseleleri açıklarken kendi milletlerinin dilleriyle konuşmuşlardır.³⁰ "Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın..." ³¹ mealindeki ayet, bu hakikate işaret etmektedir.

İslâmiyet'in iki temel esası, Kur'an-ı Kerim ve sünnettir. Esasında sadece bu iki ana kaynaktaki prensipler bile hitabetin beşer hayatında nasıl bir rol oynadığına

²⁶ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 6.

²⁷ Özbalıkcı, a.g.e., s. 16.

²⁸ Mâide 5 / 67.

²⁹ Peygamberlerin görevlerinin sadece tebliğ olduğuna işaret eden sure isimleri ve ayetleri:

Âl-İ İmrân 3 / 20, Mâide 5 / 92, 99, Ra'd 13 / 40, Nahl 16 / 82, Ankebût 29 / 18.

³⁰ İsmail Lütfi Çakan, "Hitabet ve İrşad Açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri", *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* (1-15 Kasım 1993), DİB Yayınları, Ankara, 1995, s. 249.

³¹ İbrâhîm 14 / 4.

işaret etmektedir. Kur'an'daki bazı ayetlerde ve Hz. Peygamber'in bir kısım hadislerinde, hitabetin önemi vurgulanmıştır.³²

Allah, insanları tanışsın ve görüşsün diye ayrı ayrı kabilelere ayırdığını belirtmektedir. “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık...”³³ mealindeki Kur'an ayeti, bu hakikate işaret etmektedir. Bu ayette belirtildiği gibi karşılıklı görüşmek ve konuşmak için de yine hitabete muhtacız, hitabetsiz tanışmak ve anlaşabilmek mümkün değildir.

Akıl ve konuşabilme kabiliyeti, insanları diğer varlıklara üstün kılan özelliklerdendir. Akıl yürütmekle bulduğumuz hakikatlerin ve düşüncelerin söze dönüştürülerek insanlara ulaştırılmasında konuşmaya ihtiyacımız vardır.³⁴ Yaratılışı gereği sosyal bir varlık olarak insan, muhataplarıyla iletişim hâlinde. Sözlü iletişimi başarılı ve etkili yapan faktör ise, iletilecek hususların belli bir metot üzere ve bir hedef çerçevesinde planlı sunumu ve dilin hassasiyetini ve inceliğini göz önüne alarak icra edilecek konuşmadır.³⁵

Hitabetin anlaşılır olmasının temel şartı, hatip ile muhatabı ya da alıcı ile verici arasındaki ortak ana dildir. Tebliğ ve irşad konusunda düzgün konuşmak veya dilin iyi kullanılması çok önemlidir. Bundan daha önemlisi de tebliğ yapanların bu vazifeyi içtenlikle benimseyerek yerine getirmesidir. Gayri ciddi ve samimiyetten uzak hitaplar, hitabetin tekniğine göre mükemmel olarak hazırlansa bile ya arzu edilen müspet bir sonuç doğurmaz ya da dinleyicileri etkilemez.³⁶ Samimi bir üslup, hitabetin önemi ve değerini vurgulayan esas unsurlardandır. Neredeyse isyan derecesine kadar gelen ordusuna icra ettiği bir hitabe ile Çaldıran Zaferi'ne vesile olan Ya-

³² “(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır...” Nahl 16 / 125, ayeti ile (إِنَّ مِنْ) (الْبَيِّنَاتِ لَسَيِّئاً) “Hiç şüphe yoktur ki beyan /söz de büyüleyici bir tesir vardır.” (Sahih-i Buhârî, Nikâh / 48, Hadis No: 5146, Daru İbnu'l-Cevzî, Kahire, 2010) vb. hadisler, hitabetin taşıdığı önemi ve değeri göstermektedir.

³³ Hucurât 49 / 13.

³⁴ Doğru, a.g.e., s. 18.

³⁵ Ahmed Ekşi v.d., *Hitabet ve Mesleki Uygulama Ders Kitabı*, 3. bs., MEB Yayınları, y.y.y., 2012, s. 31.

³⁶ Çakan, *Hitabet ve İrşad Açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri*, s. 249.

vuz Sultan Selim ve daha niceleri, toplulukları ikna eden inandırıcı lisanlarıyla muzaferiyetlerine bir zemin hazırlamışlardır.³⁷

Hitabetin başarısında onun tekniğinin iyi bilinmesi ve ustaca kullanılması önemli bir faktördür. Zira temel kurallarına ve tekniğine uyulmadan icra edilen bir hitabetin başarılı olması mümkün değildir. İnsanlık tarihi incelendiğinde hatiplerin, insanlar üzerinde büyük bir etki gücüne sahip olduğunu, farklı medeniyetlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli hizmetleri ve katkılarıyla kahraman hüviyetini kazandıkları bir gerçektir. Hatta büyük hatipler, genellikle, cemiyetlerin buhranlı devirlerinde ortaya çıkmışlardır.³⁸

İnsanlar yaratılışı gereği sosyal bir hayata muhtaçtır. Sosyal hayat ise hukuk kuralları içinde kendisini ifade eder. Nerede bir insan topluluğu varsa, orada hukuk ilişkisi vardır. Mahkemelerde adaletin gerçekleştirilmesi maksadıyla icra edilen hukukî savunmalarda, hitabetin oynadığı rol tartışılmaz. İnsanların karşılıklı ilişki ve sağlıklı iletişimde hitabetin önemi büyüktür. Her ne kadar teknolojik gelişmeler, baş döndürücü seviyede zirvelere çıksa bile, kitlelerin hitabete olan ihtiyacı bitmeyecek devam edecektir.

1.1.4. Hitabet Güzel Sanattır

Sanat dalları olan mimari, resim, müzik vb. gibi hitabet de güzel sanatlardandır.³⁹ Bu bağlamda hitabeti bir sanat olarak değerlendirdiğimizde onun, sanatkâr (hâtip) ile muhatabı olan dinleyicinin iç içe bulunduğu⁴⁰ "güzel konuşma" sanatı olarak varlığını sürdürdüğü⁴¹ ifade edilebilir.

³⁷ Doğru, a.g.e., s. 20.

³⁸ Uzun, "Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış", s. 146.

³⁹ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 5.

⁴⁰ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimiz'in Hitabeti*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1980, s. 21.

⁴¹ Uzun, "Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış", s. 145.

Arapça gramerde sarf ilmine göre (فِعَالَةٌ) mastar kalıbı, meslek grupları veya bir sanat dalını belirtmektedir.⁴² Buna göre (حِطَابَةٌ) hatiplik sanatını veya mesleğini belirtmek için kullanılan sülâsî mücerred bir mastardır.⁴³ Çünkü bu fikri doğrulayan kaynaklara göre (صِنَاعَةُ الْحِطَابَةِ) kelimesinde, hitabetin maharete dayalı bir sanat ve meslek olduğu belirtilmektedir.⁴⁴ Yine (فَنُّ الْحِطَابَةِ) tâbiri de, topluluğa hitap etme sanatını ifade etmek için kullanılır.⁴⁵ Hatipliğin bir sanat ve meslek oluşuyla ilgili yaklaşımı açısından düşünüldüğünde “hatiplik”⁴⁶ veya camilerde hutbe okuyan hatiplerin vazifesi,⁴⁷ hitabetin hatiplikle bağlantılı bir kavram olduğunu göstermektedir.

1.1.5. Hitabetin Belâgatle İlişkisi

Etkili ve güzel konuşma sanatı olan hitabetin tarifinde göze çarpan farklı bir bakış açısı ise onun retorikle ilişkili olmasıdır.⁴⁸ Batı dillerinde hitabetin karşılığı olarak “retorik” lafzı kullanılır. Hitabet sanatının kurucusu olarak kabul gören Aristo, hitabeti “retorika” kelimesiyle ifade etmektedir.⁴⁹ İslâm mantıkçılarının “Kitâbü’l-Hatâbe” adıyla tanıdığı Aristo’nun ünlü “Rhetorica” isimli eseri,⁵⁰ meşhur eski hatiplerin birikimini ve Aristo’nun görüşlerini de yansıtmaları bakımından hitabeti sistematik yönde ortaya koyan en eski bir kitap olma özelliğine sahiptir.⁵¹

Retoriğin belâgatle yakın bir ilişkisi vardır. Bu bağlamda “söz sanatlarını inceleyen bilim dalı” şeklindeki tanım ile retoriğin belâgate yakınlığı ve “güzel söz söylemeyi ifade eden bir sanat” olarak tanımı da retoriğin hitabetle olan ilişkisini

⁴² Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, 12. bs., Envar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 70.

⁴³ Uralgiray, a.g.e., II, 918.

⁴⁴ Reinhart Dozy, *Tekmilu'l-Me'âcimi'l-Arabiyye*, çev., Muhammed Selim en-Nu‘aymî, Dâru'r-Reşid, Irak, 1981, IV, 131.

⁴⁵ Âyid v.d., a.g.e., 404.

⁴⁶ Muslihuddin Mustafa, a.g.e., s. 279.

⁴⁷ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 584.

⁴⁸ Kaya, “Hitabet”, XVIII, 156; Serinsu v.d., a.g.e., s. 141.

⁴⁹ Özbalıkcı, a.g.e., s. 15.

⁵⁰ Kaya, “Hitabet”, XVIII, 156.

⁵¹ Kaya, “Hitabet”, XVIII, 157.

belirtmektedir.⁵² Belâgatin meânî, beyan ve bedî' konularını içine alan veya inceleyen ilim dalı şeklindeki tarifi, onun edebî sanatlarla olan yakınlığını beyan etmektedir.⁵³ Diğer bir tarife göre, hitap ettiği muhatabın durumuna ya da hâlin gereğine uygun ve düzgün söz söyleme sanatı, belâgattir.⁵⁴ Belîğ ise, belâgatin kurallarına ve tarifine uygunluğu içine almaktadır. Söylendiği konuma ve hitap ettiği şahıslara uyumuyla insan ruhunda cazibedar (çekici) etki uyandıran ve muktezayı hâle mutabakatı olan her kelam, belîğdir.⁵⁵

İslâmî edebiyatta “retorik” terimine karşılık olarak “belâgat”i kullanarak bu konuya ilk dikkat çeken kişi el-Kindî’dir.⁵⁶ İslâm ilim ve edebiyat tarihinde, hitabetle yakın ilişkisi olan belâgatin beyan ve bedi ilmine dair meselelerini ayrıntılı olarak ele alması yönünden Abdü'l-Kâhir Cürçânî’nin “Esrârü'l-Belâga” isimli kitabı, bu sahada kayda değer en meşhur eserlerden birisi olma özelliğine sahiptir.⁵⁷

Yukarıdaki ifadeler ışığında, kısaca belirtmek gerekirse retorîği, belâgatin sınırları içinde söz sanatlarıyla ilgilenen bilgi dalı ya da hitabetin çerçevesine göre, edebî kaidelere veya söz sanatlarına riayet ederek muhatabı ikna edebilecek derecede etkili, iyi ve güzel söz söylemek sanatı şeklinde belirtebiliriz.

1.1.6. Hitabetin Çeşitleri

Eski Yunanlılar, zamanı esas alarak hitabeti hâzır zaman, istikbal ve mazi olarak üç bölüme ayırmıştır. Onlara da tesbîtiyye (ispat edip doğrulama) veya beyâniyye, şura (istişârî meclis) ve kazâiyye ismini vermişlerdir. Birincisi, şundaki zamanı ifade eder ki methetme ve râğbet verdirme veya yermek ve nefret ettirmek için istişâreye mahsus olan hitabettir.⁵⁸ Törenlerde hatiplerin genellikle övgü veya yergi konusunda icra ettiği konuşmaları içine alan tören ile ilgili hitabetler de Aristo’nun dinle-

⁵² Türk Dil Kurumu, (Çevrimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, 29.05.2015.

⁵³ Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, V, 380.

⁵⁴ Yeğin, a.g.e., s. 115.

⁵⁵ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 8-9.

⁵⁶ Kaya, “Hitabet”, XVIII, 157.

⁵⁷ Hulusi Kılıç, “Esrârü'l-Belâga”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 435.

⁵⁸ Mahfûz, a.g.e., s. 69.

yiciyi ve zamanı göz önüne alarak bahsettiği üç farklı hitabetten hazır zamana dâhil olan hitabetini göstermektedir.⁵⁹

İkincisi, geleceğe dair olan hitabettir. Milletin menfaatini celbedip zararı defetmek, harp ya da barışa teşvik ve milletin üzerinde yürüyeceği kanunlar koymak için dinleyiciyi sevk ve teşvik gayesiyle icra edilen hitabettir.⁶⁰ Aristo'nun tanımladığı siyasi hitabet de istikballe ilişkili olan bu hitabete işaret etmektedir.⁶¹

Üçüncüsü, mazi ile bağlı hitabettir ki bundan maksat sanıkların suçsuzluğunu savunmak veya hâkimlerin sanıkları suçlu bulduğunda onları mahkûm edecek hüküm ya da karar vermeleridir. Buna göre hitabetten kastedilen, avukatların savunması ve savcılarının iddianamesiyle ilgili bir görev ve ihtisastır.⁶² Aristo'nun ifade ettiği dava konusu olarak zikredilen ve geçmişte kalmış olan meseleyi gösteren adlî hitabeti de maziye yöneliktir. Aristo, dinleyiciyi ve zaman unsurunu nazara alarak, siyasi, adlî ve törenlerle ilişkili olarak üç farklı hitabetten bahsetmektedir. Demostenes, Cicero (Çiçero) ve Perikles, Eski Yunanlılarda Aristo'nun ifade ettiği üç tür hitabette meşhur olan hatiplere örnek olarak zikredilebilir.⁶³

Hitabetin yukarıda geçen bölümlerini Aristo ortaya koymuştur. Hitabetçiler, yirmi asır kadar bu taksim üzerinde yürümüşdür. Aristo'nun taksiminde dinî hitabet yer almamaktadır. Belki o, yaşadığı asırda halkın sosyal şartları, kültür faktörleri veya inanca dair terimlerin az kullanılması gibi sebeplerle dinî hitabetten bahsetmemiştir. Sonradan sivil, siyasi ve dinî hayat tarzının gelişmesi, hitabetin çeşitleri üzerinde değişikliğe gidilmesini iktiza etmiştir. Diğer bir ifade ile yeni amillere göre, üzerinde kararlılık gösterilen veya alışılan taksimat, sonradan ilmî, siyasi, adlî, askerî ve dinî bölümler olarak geliştirilmiştir.⁶⁴ Bazı edebî kaynaklar, hitabeti siyasi, dinî, mehâfil hutbe (hitabe) leri diye üç bölüme ayırmaktadır. Münazara ve karşılıklı soru-cevap usulü hitabe mehâfile, zahitlerin sözleriyle vaazları ve mutasavvıfların ise ke-lamı, dinî hitabete dâhildir.⁶⁵

⁵⁹ Kaya, "Hitabet", XVIII, 157.

⁶⁰ Mahfûz, a.g.e., s. 69.

⁶¹ Kaya, "Hitabet", XVIII, 157.

⁶² Mahfûz, a.g.e., s. 69.

⁶³ Kaya, "Hitabet", XVIII, 157.

⁶⁴ Mahfûz, a.g.e., s. 69.

⁶⁵ Abdu'l-Celil Abduh Şelbî, *Hitâbetu ve İ'dedu'l-Hatîb*, 3. bs., Dâru's-Şurûk, Kahire, 1987, s. 327.

Hitabetin türlerini belirlemek için, genellikle onun konuları⁶⁶ ve şekilleri temel alınır.⁶⁷ Üslubuna etki eden özellikler yönünden genellikle dinî, hukukî, ilmî (akademik), askerî ve siyasi olarak beş bölüme ayrılması, ilmî çevrelerde kabul gören en yaygın şeklidir.⁶⁸ Yukarıda beyan edilen genel açıklama çerçevesinde hitabetin bölümleri şekil açısından değil, araştırmamızla ilgili olan ve ilmî çevrelerde kabul gören konuları yönünden ifade edilecektir.

1.1.6.1. Hukukî (Adlî) Hitabet

Hukuk ile ilgili konuşmalar⁶⁹ bu nevi hitabetin temelidir. Savcıların hazırladıkları iddianameler, avukatlar veya maznun/sanıkların savunmaları ve muhakeme kararnamele hukukî hitabetin örnekleridir.⁷⁰ Kanunların tanıdığı imkânlar çerçevesinde, haksızlığa maruz kalan masum ve mazlumlara savunmak maksadıyla mahkemelerde icra edilen konuşmalar,⁷¹ hukukî hitabeti teşkil etmektedir.

1.1.6.2. Akademik (İlmî) Hitabet

İlmî mevzularla ilgili olarak bu konudaki uzmanların icra ettiği konuşmalar,⁷² akademik hitabettir. Mesela, fikrî bir konuyu izah, tez savunması, akademisyenler tarafından araştırmalar hakkındaki konuşmalarla toplumun aydınlatılması, akademik hitabetin konularıdır. Bilhassa üniversite dersleri, ilmî konferanslarda tebliğ edilen bildiriler vb. akademik konuşmalarda heyecandan ziyade ilmî bir dil ve dinleyici kitlesini ikna eden bir üslup kullanılır.⁷³

⁶⁶ Doğru, a.g.e., s. 16, 63; Özbalkıç, a.g.e., s. 19; Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 15; Kazancı, a.g.e., s. 21.

⁶⁷ Özbalkıç, a.g.e., s. 22; Doğru, a.g.e., s. 63; Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 15; Kazancı, s. 24.

⁶⁸ Doğru, a.g.e., s. 63; Özbalkıç, a.g.e., s. 19.

⁶⁹ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 16.

⁷⁰ Kazancı, a.g.e., s. 23.

⁷¹ Kazancı, a.g.e., s. 24.

⁷² Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 15.

⁷³ Doğru, a.g.e., s. 64.

1.1.6.3. Askerî Hitabet

Askeri gayret ve heyecana teşvik ederek onları manevi yönden güçlendirmek için komutanların emir tarzında yaptıkları gayet veciz ve özlü konuşmalar, askerî hitabeti teşkil eder.⁷⁴ Askerî hitabeler veciz, kısa ve kuvvetli olmalı;⁷⁵ askere güç ve moral vermekle, onları askeri savaşa sevk edip cesaretlendirmelidir.⁷⁶

1.1.6.4. Siyasi ve Diplomatik Hitabet

Parlamentoya dayalı rejimlerde politikacı ya da milletvekillerinin, siyasete dair konuşmalarıdır. Bu konuşmalar genellikle ya politika hususunda halkı aydınlatma ya da vatandaşın oylarını kazanmak maksadıyla icra edilir.⁷⁷ Diğer bir ifade ile bunlar, siyasi gaye ve fikirlerin ya da bu konudaki programların geniş halk kitlelerine iletilmesi için icra edilen hitabelerdir.⁷⁸ Ayrıca devletin bütünlüğü ile ilgili problemler de siyasi hitabetin konusudur.⁷⁹ Siyasi hitabetlerde açık ve sade bir üslup kullanılır.⁸⁰

Uluslararası münasebetlerde diplomatik nezaketi gösteren kurallar çerçevesinde icra edilen konuşmalar, diplomatik hitabeti teşkil etmektedir.⁸¹ Bu hitabetler, dış işleri bakanlığına mensup diplomatik görevliler tarafından icra edilir. Mesela, devlet adamları ve hükümeti temsil eden yetkililerinin havaalanları vb. yerlerdeki demeçleri ve basın toplantıları, ülkemize gelen heyetleri karşılama ve uğurlamada icra edilen konuşmalar, siyasi veya diplomatik hitabete örnektir.⁸²

Diplomatik hitabetlerde devletlerarası ilişkilere, ülkelerin çıkarlarına dikkat edilerek,⁸³ çok yönlü hassas dengeleri hesap ederek itina ile seçilmiş ve yoruma mü-

⁷⁴ Doğru, a.g.e., s. 73.

⁷⁵ Kazancı, a.g.e., s. 22.

⁷⁶ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 16.

⁷⁷ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 15.

⁷⁸ Doğru, a.g.e., s. 76.

⁷⁹ Özbalıkcı, a.g.e., s. 20.

⁸⁰ Doğru, a.g.e., s. 76.

⁸¹ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 16.

⁸² Doğru, a.g.e., s. 77.

⁸³ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 16.

sait olan ifadeler kullanılır. Her ne kadar diplomatik hitabeti ayrı bir çeşit olarak ele alsak bile esasında bu hitabetin muhtevası, siyasi hitabete daha yakındır. Buna binaen bu hitabeti, siyasi hitabetin bir çeşidi veya şubesi olarak görmek daha doğru olacaktır.⁸⁴ Çünkü siyasi hitabetin alanında veya örneklerinde diplomatik toplantı⁸⁵ ve temaslarda icra edilen konuşmalar, zaten mevcuttur. İkisinin farkı ise, diplomatik hitabetin çoğunlukla dış siyasete müteallik hususlarla ilişkili olarak devletin resmî görevleri çerçevesinde icra edilmesi, diğerinin daha genel ve her türlü siyasi konulara şamil olmasıdır.

1.1.6.5. Dinî Hitabet

Din görevlileri tarafından⁸⁶ veya ilahiyat alanındaki uzmanlarca⁸⁷ mabet içi veya mabet (cami) haricinde dinî konuları, muhataba ilan edip öğretmek ve uygulama maksadıyla icra edilen konuşmalar, dinî hitabeti teşkil etmektedir.⁸⁸ Genel olarak dinî hitabetin konusu İslâmiyet'tir.⁸⁹ Buna göre dinî hitabeti tatbikat veya uygulama sahası yönünden mabet içi ve mabet dışı şeklinde iki gruba ayırabiliriz.⁹⁰ Hutbe ile vaaz, genellikle cami, mescit vb. ibadet mekânlarında tatbik edilen mabet içi hitabettir.

1.1.6.5.1. Hutbe

Hutbe, lügat yönünden Araplarca secili nesir veya mensur bir kelam olarak⁹¹ risale gibi başlangıcı ve sonu olan mektup ya da mesaja benzer.⁹² Seci, edebiyatta

⁸⁴ Doğru, a.g.e., s. 77.

⁸⁵ Özbalıkçı, a.g.e., s. 20.

⁸⁶ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 15; Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 18.

⁸⁷ Ekşi v.d., a.g.e., s. 32.

⁸⁸ Doğru, a.g.e., s. 82.

⁸⁹ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 19.

⁹⁰ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 25.

⁹¹ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'Küb el-Fîrûzâbâdî (ö. 1415), *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Daru'l-Hadis, Kahire, 2008, s. 478; İbn Manzûr, a.g.e., II, 1195.

⁹² İbn Manzûr, a.g.e., II, 1195.

nesrin kafiyesi⁹³ veya nesir içindeki kafiyedir.⁹⁴ İstilahî yönden ve konumuzla ilgili genel bir tarife göre hutbe; önceliği cuma ve bayram namazlarında olmak üzere bazı ibadet ve törenlerin ifasında topluluk karşısında icra edilen konuşmadır.⁹⁵ Hutbe faaliyetine hatiplik, hatiplik görevini icra eden kişiye de hatip denir.⁹⁶ Fakihlerin görüş birliği çerçevesinde hutbe, cuma namazının sıhhat şartlarından biridir.⁹⁷ Hutbenin kısa tutulması sünnettir.⁹⁸

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Mekke’den Medine’ye hicretiyle başlayan hutbe, günümüzde dinî hitabetin en yaygın türü olarak hâlen devam etmektedir.⁹⁹ Peygamber Efendimiz ve Râşit halifeler devrindeki hutbeler dinî, sosyal, askerî vb. hususlarda irat edilir, tebâyı ilgilendiren farklı durumlarda devletin resmi görüşleri belirtilir ve halk aydınlatılırdı. Sonradan adlî teşkilatın esası konumundaki kadılara ve din görevlileri olan imamlara bırakıldığında, hutbelerin ağırlığını dinî mevzular teşkil etmiştir.¹⁰⁰

Hatiplik, genellikle Râşit halifeler ve Emeviler, halifeler ve tayin ettiği valilerin icra ettiği temel görevlerdendi. Abbasi halifesi Harun Reşid devrinde bu iş, kadılara terk edilmiştir. Osmanlılarda, halife olan sultanın hatiplik vazifesini üstlenen “hatip” unvanına sahip özel görevliler atanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise camide din görevlisi olan imam, hatiplik vazifesini de uhdesine alarak¹⁰¹ “imam-hatip” unvanıyla isimlendirilmiştir.

⁹³ Yeğin, a.g.e., s. 877.

⁹⁴ İsmail Durmuş, “Seci”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVI, 273.

⁹⁵ Serinsu v.d., a.g.e., s. 147.

⁹⁶ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 188.

⁹⁷ Hüseyin Algül v.d., *İlmihâl*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, I, 299.

⁹⁸ Algül v.d., *İlmihâl*, I, 301.

⁹⁹ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 13.

¹⁰⁰ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 14.

¹⁰¹ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 13.

1.1.6.5.2. Vaaz

Vaaz, hitabetin tekniğine uyularak din görevlileri tarafından cemaat karşısında öğüt vermek anlamındadır.¹⁰² Diğer bir ifade ile vaaz; hayır üzere insanı iyiliklere yöneltmek gayesiyle nasihat etmek demektir. Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde vaaz kavramına ait misaller çoktur.¹⁰³ Bu yüzden Peygamberlerin tamamı ve özellikle Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz, yaygın eğitimin vazgeçilemez bir ögesi olan vaaz metodundan yararlanmışlardır.¹⁰⁴ Şu ayet mealleri; Zâriyât 51/55, Gâşiye 88/21-22, A'lâ 87/9-10, Kâf 50/45, vaazın gereğine işaret etmektedir.¹⁰⁵ Vaaz etme işini yapan ya da vaaz vermek görevini üstlenen din görevlileri vaiz unvanını alır.¹⁰⁶ Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde vaaz kelimesi geçmez,¹⁰⁷ vaazın yerine mev'iza tâbiri kullanılır. Mev'iza, dinî öğüt, vaaz ve nasihati karşılayan bir kavramdır.¹⁰⁸ Bu konuya işaret eden "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır..." ayetinde¹⁰⁹ mev'iza "öğüt" anlamına kullanılmıştır.¹¹⁰

Dinî hitabetin diğer bir türü de mabet dışı hitabettir¹¹¹ ki bunlar genellikle cami veya mescit haricinde uygulanır. Geniş çaplı katılımların olduğu ve umumi olarak halka açık veya özel mekânlarda sohbet şeklinde icra edilen dinî hitabetler, medya ile icra edilen yayınlar,¹¹² vb. örnekler, mabet dışı hitabetin bölümleridir. Hitabeti şekil yönünden de çeşitlere ayırabiliriz. Araştırmamızın konusuna girmeyen bu bölümü yalnızca isimlerini ifade ederek geçeceğiz. Şekil açısından hitabetler, konferans,¹¹³ panel,¹¹⁴ hitabe,¹¹⁵ nutuk, sohbet (musahabe),¹¹⁶ muhavere, açık oturum, müzakere (tartışma),¹¹⁷ münazara,¹¹⁸ sempozyum¹¹⁹ olarak zikredilebilir.

¹⁰² Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 59.

¹⁰³ Lokman 31 / 13.

¹⁰⁴ Serinsu v.d., a.g.e., s. 375.

¹⁰⁵ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 60.

¹⁰⁶ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 242.

¹⁰⁷ Hasan Cirit, "Vaaz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, XLII, 404; Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 59.

¹⁰⁸ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 242; Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 59.

¹⁰⁹ Nahl 16 / 125.

¹¹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, (Çevrimiçi) <http://kuran.diyanet.gov.tr/kuran.aspx#16:125>, 28.05.2015.

¹¹¹ Çakan, *Dinî Hitabet*, s. 25.

¹¹² Ekşi v.d., a.g.e., s. 36.

¹¹³ Kazancı, a.g.e., s. 25; Ekşi v.d., a.g.e., s. 36; Özbalkıç, a.g.e., s. 22.

¹¹⁴ Ekşi v.d., a.g.e., s. 36; Kazancı, a.g.e., s. 27; Özbalkıç, a.g.e., s. 23.

¹¹⁵ Kazancı, a.g.e., s. 24; Özbalkıç, a.g.e., s. 22.

Kısaca özetlersek, genellikle konularına göre ilmî (akademik), hukukî, askerî, siyasi, dinî¹²⁰ ve resmi ya da özel merasimlerde icra edilen konuşmalar¹²¹ edebi kitaplarda en çok göze çarpan hitabe çeşitleridir. Konuları ve türü ne olursa olsun esasen hitabette ortak nokta, hitabetin gayet açık ve inandırıcı olması ve muhatabı olan dinleyenleri sıkmamasıdır.¹²²

1.2. HİTABETİN TARİHÇESİ

1.2.1. Hitabetin Genel Tarihi Gelişimi

Hız. Âdem'in eşya isimlerini meleklere söylemesi,¹²³ onun ilk insan olarak konuşmasının veya muhataba hitap etmesinin ilk örneğidir.¹²⁴ İnsanoğlunun yaratılışından bu yana sosyal hayatı paylaşan insanlar, her zaman hitabetin etkisine şahit olmuştur.

Eski Yunan ve Romalıların hitabetine kısaca değinmeden hitabî tarihi ifade etmek herhalde doğru olmaz. Zira Avrupa kültürünün üzerinde Yunan ve Roma unsurları hâkim oldukları gibi, Yunan ve Roma kültürünün Avrupa üniversite programlarında ve doğu kültüründe küçümsenemeyecek derecede büyük rol oynadığı da tarihi bir gerçektir. Ayrıca her iki milletin edebi kültürü, Avrupa'daki modern kalkınmanın temelinde etkili olmuştur.¹²⁵

Araştırmamızın bu ilk bölümünde, hitabetin genel tarihi seyrinde sırasıyla Eski Yunan, Roma ve Türk hitabetinden kısaca, Câhiliye dönemi Arap hitabetinden de daha geniş ve ayrıntılı olarak bahsedeceğiz.

¹¹⁶ Kazancı, a.g.e., s. 25; Özbalıkcı, a.g.e., s. 22.

¹¹⁷ Kazancı, a.g.e., s. 26.

¹¹⁸ Özbalıkcı, a.g.e., s. 22.

¹¹⁹ Kazancı, a.g.e., s. 27; Özbalıkcı, a.g.e., s. 23.

¹²⁰ Doğru, a.g.e., s. 16, 63; Ekşi v.d., a.g.e., s. 31-32.

¹²¹ Ekşi v.d., a.g.e., s. 32; Uzun, "Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış", s. 145.

¹²² Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü, Hitabet, İnkılâp ve Aka* Yayınevi, İstanbul, 1954, s. 123.

¹²³ "Ta'lim-i Esmâ" hakikati için bk. Bakara suresi, 2 / 31-33. ayetleri.

¹²⁴ Doğru, a.g.e., s. 23.

¹²⁵ Şelbî, a.g.e., s. 142.

1.2.1.1. Eski Yunanlılarda Hitabet

Hitabetin en eski örnekleri, eski Yunanistan'da ve Latinlerde göze çarpmaktadır. Her iki millet de, edebiyatın çok önemli bir şubesi olan hitabete çok ileri seviyede önem ve değer vermiştir.¹²⁶ Tarihi kaynaklara göre, hitabetin tarihi konusunda bilgi ve belgelere en çok sahip olduğumuz devir, eski Yunan dönemidir. Milattan önceki 4. y.y. da Yunanlılarda insanların, bir çeşit demokrasi idaresine sahip olduğu Atina şehrindeki Agora adını verdikleri geniş ve açık meydanlar, halkın problemlerinin yine halk tarafından rahatlıkla tartışılarak karara bağlandığı yerlerdi.

Eski Yunanlılarda halkı idare etmek, ancak onları ikna etmeye bağlıydı. Bundan dolayı Atina'nın büyük siyasetçileri halkın meşhur hatipleriydi. Agora meydanlarındaki konuşmaların halk tarafından ilgi ile takip edilmeleri, o devirdeki insanların güzel söz ve etkili hitabete olan düşkünlüğü, eski Yunanistan'da hitabetin gelişmesi ve buna bağlı olarak da hatip yetiştiren okulların açılışına sebebiyet vermiştir.¹²⁷

Milattan önceki devirlerde bilhassa Yunanlılarda hitabet, hem bir sanat dalı hem de iyi gelir sağlayan bir meslek olarak revaçtaydı. Eski Yunan şehir devletindeki halk meclisinde temsil edilen kesimlerin çıkarlarını başarıyla savunmak, hitabette liyakatli, mahir ve üstün hatip olan politikacılara bağlıydı.¹²⁸

Tarihî kaynaklara göre, eski Yunanistan'da hitabete yön veren ve bu ilmi sistemleştiren hatiplerin yetiştiği ifade edilmektedir. Demosthenes / Demosten (m.ö. 383-322), Perikles (m.ö. 494-429)¹²⁹, Eşin (m.ö. 389-313)¹³⁰, Ksenofon (m.ö. 445-335) ve İzokrates (m.ö. 436-338)¹³¹ eski Yunanlıların meşhur hatiplerindendir.

¹²⁶ Kazancı, a.g.e., s. 29; Özbalkıç, a.g.e., s. 26.

¹²⁷ Kazancı, a.g.e., s. 30; Özbalkıç, a.g.e., s. 26.

¹²⁸ Kaya, "Hitabet", XVIII, 156.

¹²⁹ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 12; Özbalkıç, s. 26.

¹³⁰ Kazancı, a.g.e., s. 30; Özbalkıç, a.g.e., s. 26.

¹³¹ Önder Göçgün, *Güzel Konuşma Sanatı (Diksiyon, Hitabet)*, 3. bs., Günce Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 42.

1.2.1.2. Eski Roma’da Hitabet

Eski Yunan döneminde olduğu gibi Roma’da da hitabetin ileri seviyede olduğu belirtilmektedir. Roma şehrinde “forum” ismindeki meydanda imparator “Caesar” tarafından yalnızca hatipler için bir kürsü bulundurulması, dış ülkelere gönderilecek elçilerin¹³² ve diplomatların hatipler arasından seçilmesi,¹³³ imparatorluk nezdinde hitabete değer verildiğini göstermektedir. Ayrıca insanların vakitlerini müzik yerine hitabetle geçirmeleri ve yerine göre hükümdarları uzun zaman süren hitabelerle karşılamaları, halkın eski Roma’da hitabete önem ve değer verdiğini göstermektedir.¹³⁴

Roma’da “forum” adını alan açık meydan, siyasi ve sosyal problemlerin müzakere edildiği ve halkın bu tartışmaları takip ettikleri bir yerdi. Ayrıca Eski Roma Senatosu da adeta bir hitabet meclisi özelliğindedir.¹³⁵ Roma’da konsüller, kumandanlar, büyük aile reisleri ile halkın ileri gelenleri senatoyu oluşturuyorlardı. Halkla ilişkili problemler, insanların rahatlıkla takip edebileceği forumlarda, senato meclisince tartışılıp karara bağlanırdı. Bu ise, idarecilerin halkı ikna edebilmeleri ve senatodaki halk temsilcileri grubunun meselelerini idarecilere kabul ettirebilmek noktasında usta bir hatip olmalarını gerektiriyordu.¹³⁶

Eski Roma’da hitabette adeta rekor kıran, zirve derecesine çıkan ve bu sanatı geliştiren hatipler vardır. Çiçero / Cicero (m.ö. 106-43), Genç Plin (m.ö. 113-62), İhtiyar Seneca (m.ö. 55-m.s. 41) meşhur Roma hatipleridir.¹³⁷

1.2.1.3. Türklerde Hitabet

İslamiyet’ten önceki Türk hitabeti hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Buna rağmen elimizde bu konuyu aydınlatacak olan bir takım tarihi kaynaklar mevcuttur.

¹³² Özbalıkcı, a.g.e., s. 26.

¹³³ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 13.

¹³⁴ Özbalıkcı, a.g.e., s. 26.

¹³⁵ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 12.

¹³⁶ Doğru, a.g.e., s. 26.

¹³⁷ Kazancı, a.g.e., s. 30; Özbalıkcı, a.g.e., s. 27; Doğru, a.g.e., s. 26.

En eski Türk dili metinlerinin yazılı olduğu Orhon kitabeleri¹³⁸ bunun örneklerindedir. Bilhassa Bilge Kağan'ın kendi halkı ve beylerine hitap ettiği bölümler, gayet dokunaklı bir ifade gücüne sahiptir. Bu bakımdan Orhon kitabeleri, Türkçenin en eski nesir ve hitabet örneğini gösteren¹³⁹ tarihi vesikalardır. İslam'a girmeden önceki dönemlerde icra edilen ve bilhassa evlenmek, ad koymak vb. törenlerde hitabeler yapılması, Türklerin sosyal hayatında zengin bir tören hitabeti olduğunu göstermektedir. Buna dair örnekler; Türklerin efsanevî hatibi olarak kabul edilen Dede Korkut'un hikâyeleri sayesinde günümüze kadar gelmiştir.¹⁴⁰

İslam'ı kabul ettikten sonra, Türklerde hitabetin temelini dinî hitabetle gelen hutbe ile vaaz ve tasavvufî sohbetler teşkil etmektedir.¹⁴¹ Tasavvufta bir metot olan sohbetin ilk hatibi olan Ahmed Yesevî (XII. y.y.), en meşhur mutasavvıf veya sufi olarak kabul görmüştür.¹⁴² Ayrıca mutasavvıf şahsiyete sahip olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 1273), Yunus Emre (ö. 1320) ve millî mizah kahramanı olarak kabul gören Nasreddin Hoca (ö. 1284) da Müslüman Türk halkının arasında İslamiyet'in yaşanması ve yayılmasında vaazları ve nükteleriyle emeği geçen en meşhur hatiplerdendir.¹⁴³

İslâmî Dönem'e girildiğinde Türk kültüründe halk arasında destanlar çokça okunurdu. Battal Gazi, Ebû Müslim, Dânişmend Gazi, Hamzanâme, Saltuknâme, Dede Korkut Kitabı ve Oğuz Destanları Anadolu'da en çok rağbet gören destanlardandı.¹⁴⁴ Tarihi kaynaklara göz attığımızda Ertuğrul Gazi ve Şeyh Edebâli'nin Osman Bey için yaptıkları nasihatler, Alpaslan'ın Malazgirt Zaferi henüz kazanılmadan, Fatih Sultan Mehmed'in ve Akşemseddin'in İstanbul kuşatmasında ve Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında ordusuna irat ettiği dokunaklı hitabeler, Türk-İslâm hitabetini ifade eden meşhur örnek hitabeler içinde gösterilebilir. Türklerin

¹³⁸ Mustafa S. Kaçalın, "Orhon Yazıtları", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIII, 390.

¹³⁹ Kaçalın, "Orhon Yazıtları", XXXIII, 392.

¹⁴⁰ Mustafa Uzun, "Hitabet", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, 161.

¹⁴¹ Uzun, "Hitabet", XVIII, 160.

¹⁴² Uzun, "Hitabet", XVIII, 161.

¹⁴³ Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", XXIX, 441-448; Mustafa Tatcı, "Yûnus Emre", XLIII, 600-606; Nurettin Albayrak, "Nasreddin Hoca", XXXII, 418-420.

¹⁴⁴ Ramazan Şeşen, "Türk", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, XLI, 492.

hitabette eski Yunanlılar ve Romalılar kadar isim yapmamasının en önemli sebebi, irat edilen hitabe veya sarf edilen şifahî sözlerin yazıya geçirilmemesidir.¹⁴⁵

İslâmi Türk hitabeti, bilhassa Osmanlılar devrinde yazılı metinlerle ilerleme kaydederek farklı türleriyle gelişmeler göstermiştir. Başlangıcından günümüze kadar geçen zaman diliminde, hitabette zirve yapmış seçkin hatipler arasında şu isimleri zikredebiliriz:

Alparslan, I. Murad, II. Murad, Akşemseddin, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman, Aziz Mahmud Hüdâyî, Barbaros Hayreddin Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Ahmed Cevdet Paşa,¹⁴⁶ Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamid, Giritli Sırrı Paşa ve Ahmed Vefik Paşa, Hasan Fehmi Paşa, Sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa, Manastırlı İsmâil Hakkı, Mehmed Âkif Ersoy, Hasan Basri Çantay ve Bedüzzaman Said Nursî.¹⁴⁷

1.2.2. Araplarda Hitabet

1.2.2.1. Câhiliye Dönemi Hitabeti

Arapların İslâm dininden önceki dinî, sosyal, ilmî ve kültürel yönden gaflet ve cehaletle geçirdiği hayata ve bu döneme “el-Câhiliyye” denir.¹⁴⁸ Câhiliye, Hz. İsa’dan Hz. Peygamber (s.a.v.)’e kadar geçen devir için özel bir tabir olarak¹⁴⁹ İslâm’dan önceki dönemi ifade etmek için de kullanılır.¹⁵⁰ Diğer bir görüşe göre Câhiliye asrı, bir buçuk asır olan bir zaman dilimini ve İslâmiyet’in zuhuru ile sona eren bir dönemi içine alır.¹⁵¹

¹⁴⁵ Uzun, “Hitabet”, XVIII, 160.

¹⁴⁶ Uzun, “Hitabet”, XVIII, 161.

¹⁴⁷ Uzun, “Hitabet”, XVIII, 162.

¹⁴⁸ Kenan Demirayak, Ahmet Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1993, s. 1-2, 135.

¹⁴⁹ Demirayak, Savran, a.g.e., s.1.

¹⁵⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s.1. 35.

¹⁵¹ Mahfûz, a.g.e., s. 21-22.

Arapların milletçe fesahate ve belâgate düşkün olmaları, Câhiliye döneminde hitabetin doğuşuna zemin hazırlayan en önemli bir faktördür.¹⁵² Câhiliye devri hitabetinin Arap edebiyatındaki yeri tartışılmayacak kadar önemlidir. Çünkü daha sonra belirtileceği üzere İslâmi hitabetin doğuşunda, Câhiliye hitabeti etkisini sürdürmüştür. Yani Câhiliye asrı hitabeti, İslâmi dönem hitabetinin şekillenmesini sağlayan temel unsur olmuştur. Câhiliye şiiri ve hitabetinin konuları, İslâmî hitabete uyarlanmış ve dinî bir kisve giydirilmiştir. Buna rağmen Câhiliye'deki Arap milletin, bedevilik ve çöl hayatı şartlarından dolayı, çoğunlukla hitabetin genel işlerden çıkamadığı, yani dallanıp budaklanıp özel olarak ihtisasa giremediği ve hususiyet kazanmadığı da gözlenmektedir.¹⁵³

Bu asırda hamiyet, nefis, mal ve namus müdafaası gayesiyle baskın düzenlemek, haseb ve nesep cihetinden üstünlük iddiasıyla şiir ve hitabetle müfâhare, güçlü bir kabile taassubu, yiğitlik, cömertlik, izzet, şeref, yardım, komşusunu himaye etmek ve zulmü kabul etmemekten ileri gelen özelliklerin şerefi gibi haykırışı ifade eden edebi hitabet, Arap toplumunda meşhur olmuştur. Câhiliye'de sözün, savaşta çarpışma ve hücum gibi değeri ve etkisi vardı. Câhiliye hitabeti, doğuştan kazanılmış yani fitridir. Ayrıca sosyal hayat tarzı, onları hitabete davet eden amil olmuştur. Gücünü, saygınlığını ve şerefini muhafaza, başarı veya yiğitliklerini ebedileştirmek ve mefahirini teyit etmek için, Câhiliye devrindeki çocukların lisanları hitabetle açıldı.¹⁵⁴

Câhiliye kültüründe vaaz etmekten ziyade kasas tabir edilen kıssa anlatmak faaliyeti daha yaygındı.¹⁵⁵ Her kabilenin şair ve hatibi kabile içindeki konumuna ve itibarına ilave olarak kassâs¹⁵⁶ vazifesini de üstlenirdi. Kıssaların konusu da çoğunlukla “Eyyâmü'l-Arab” a¹⁵⁷ dair savaşlar ve kahramanlıklardı. Hitabetle kasas, Câhi-

¹⁵² Kazancı, a.g.e., s. 32.

¹⁵³ Muhammed Haşim, Atıyye, *el-Edebu'l-Arabiyyu ve Târihuhi fi'l-Asri'l-Câhilî*, 3. bs., y.y., y.y.y., 1936, s. 91.

¹⁵⁴ Mahfûz, a.g.e., s. 21-22.

¹⁵⁵ Mücteba Uğur, “Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, C: XXVIII, s. 293.

¹⁵⁶ Kassâs (cemi: kussâs), kıssa anlatana denir (Âyid v.d, s. 991).

¹⁵⁷ Eyyâmü'l-Arab: Câhiliye asrı ve İslâmiyet'in ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında vaki olan savaşlar için kullanılan özel bir tabir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XII, 14.

liye Arap kültüründe önemli bir rol oynamıştır. İslâmiyet'in gelişiyle kıssalar, yerini İslâmi rivayete terk etmiştir.¹⁵⁸

Câhiliye hitabeti, bu devrin fikri aktivite yönünü ifade etmektedir. Hatip, onlar için dili, fesahati, beyanı, kavminin haklarını savunması, koruması ve onlar adına konuşmak gibi sebepler yüzünden yüksek ve büyük bir makama sahiptir. Hatip, bu durumunda aynen şaire benzemesiyle âdetâ kabilenin dili ve onun yüzü konumundaydı.¹⁵⁹ Sağlam metinler, nefisleri kaplayan tatlı lafızlar, kalpleri etkisi altına alıyordu. Hitabette fasılalar olması ve hitabetin güzelliğini sergileyen seci, hatibi rahatlatarak manaları kolay elde etme imkânını sağlıyordu (Kus b. Sâide'nin hitabe örneği gibi).

Yukarıda saydığımız amillerden dolayı, İslâmiyet öncesinde seçkin bir hitabetin varlığında yadırganacak bir durum yoktur. Çünkü hitabet, toplulukları ilgilendiren hadiselerden meydana gelen etkileşimlerin eseridir. Câhiliye devrindeki Arap ümmeti, milletlere ve kabilelere isabet eden bela ve afetlerden de nasibini almıştır. Diğer bir ifade ile Arap toplumunda şiddetli tartışma ve çekişmeler patlak vermesiyle aralarındaki savaşlar kesilmiyordu. Arap camiasında bahsi geçen olumsuzluklara rağmen, bir araya geldikleri ve buluştukları mekânlar da mevcuttu. Câhiliye döneminin halkı, birbirine iftiharla övünerek üstünlük iddia etmek için, hikmet ve belâgati içinde barındıran kabiliyetlerinin ürünlerini, toplanılan bu yerlerde ortaya koyuyorlardı.¹⁶⁰

1.2.2.2. Câhiliye Döneminde Nesir

Nesir sözlü kültür veya klasik lügatlerde farklı tanımlanmasına rağmen genellikle ortak bir tarife göre şiirin aksine, vezinsiz ve kafiyesiz olarak ifade edilen sözdür.¹⁶¹ Yani şiir gibi kafiye ile bağlı değildir.¹⁶² Câhiliye dönemi hitabelerinde secili nesir çok yaygındı. Câhiliye nesrinin lafzı güçlü, terkipleri sağlam, cümle yapısı kısa,

¹⁵⁸ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 294.

¹⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 2. bs., y.y.y., 1993, VIII, 771.

¹⁶⁰ Mahfûz, a.g.e., s. 21-22.

¹⁶¹ Âyid v.d, a.g.e., s. 1173.

¹⁶² Ahmet Hasan ez-Zeyyât, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Daru Nehdat Masr, Kahire, t.y., s. 18.

üslubu veciz, fikri yönden basit ve işaret ettiği manaları kolay anlaşılırdı. Ayrıca me-ramını uzun cümlelerle anlatmayan hatipler, nesirlerinde hikmetli sözler bulundurur, ilgili olmadığı sürece meseli kullanmazlar ve ödünç kelimeler almazlardı. Diğer bir ifade ile sözü, kendi ifade eder ve diğer bir kaynaktan iktibasta bulunmazdı.

Câhiliye nesrinde tekellüf (zorlanma), süslemek ve aşırılık yoktur. Ayrıca nesir, bedevilik ve çevre ahlakıyla şekillenmiştir.¹⁶³ Câhilî Araplarda hutbelerin secili nesir veya mensur bir kelimeler olarak isimlendirilmesi,¹⁶⁴ Câhiliyede nesrin önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu asırda emsal, hikem, vesayâ, hutbeler, tasvirler, kısa hikâye ve kıssalara itina gösterilmiştir. Bunlar, belâgati ve icazı sebebiyle zihinlerde kalıcı olmuştur.¹⁶⁵

Arap nesir tarihinde “Eyyâmü’l-Arab” a dair rivayetlerin büyük önemi vardır. Nesir veya nazım şeklinde ifade edilen ve “eyyâm” olarak isimlendirilen savaş kıssaları asırlardan beri nesilden nesile nakledilerek günümüze kadar gelmiştir. Arap milletin inin yiğitlik ve kahramanlığını belirten, atasözleri veya darbı mesellere vesile olan ve Arap dilini geliştiren bu savaşlar bittiğinde kabilelerin hatip ya da şairleri aralarındaki mücadeleyi methiyelerle kendi görüşleri çerçevesinde anlatırlardı.¹⁶⁶ Câhiliye Arap edebiyatı tarihinde “Eyyâmü’l-Arab” kıssaları bir hayli fazladır. Bunlardan en meşhurları şunlardır:

- Yevmü Zikâr (Araplarla İranlılara arasında).¹⁶⁷

- Yevmü Buâs (Kahtaniler arasında).¹⁶⁸

- Yevmü Dâhis ve Yevmü Gabrâ (Ğatafan’ın iki kolu olan Abs ile Zübyân kabileleri arasında).¹⁶⁹

- Yevmü Ficâr / Hurubu’l-Ficar (Kays ve Kinane arasında geçen vakıa).¹⁷⁰

- Yevmü Ukâz (Kays ve Kinâne arasında geçen vakıa).¹⁷¹

¹⁶³ Zeyyât, a.g.e., s. 19.

¹⁶⁴ Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 478; İbn Manzûr, a.g.e., II, 1195.

¹⁶⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 18.

¹⁶⁶ Kapar, “Eyyâmü’l-Arab”, XII, 15.

¹⁶⁷ Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ, Ali Muhammed el-Becavî, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, *Eyyâmu’l-Arab fi’l-Cehiliyyeti*, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1988, s. 6.

¹⁶⁸ Kapar, “Eyyâmü’l-Arab”, XII, 73.

¹⁶⁹ Muhammed Ahmed Câd, v.d., a.g.e., s. 246; Kapar, “Eyyâmü’l-Arab”, XII, 14.

¹⁷⁰ Muhammed Ahmed Câd, v.d., a.g.e., s. 322, 326.

1.2.2.3. Câhiliye Dönemi Hitabeti ve Şiir

Câhiliye döneminde hitabetle şiir birbiriyle benzer özellikler göstermektedir. Hitabet, şiir gibidir, onun örgüsü, dokusu ve iskeleti hayaldir; sedası belâgattir. Hitabet, tesir ve ikna yollarındandır. Câhiliye döneminde hatip, fasih dilli, hazır cevap, beyan ve ifade açısından anlaşılır, zarafetli ve letafetli olması gibi üstün vasıflara sahiptir.¹⁷²

Şairlerden hitabete kabiliyeti olan hatipler ve hitabete liyakati olmayanlar olduğu gibi hatipler de şiir söylemek yönünden şairlere benzemektedirler. Yani şiire liyakatli ve liyakatsiz hatipler vardır.¹⁷³ Câhiliye’de bunun örnekleri çoktur. Mesela, Nâbiğa ez-Zübyânî’nin Ukâz yarışmalarında şair ve hatiplerin şiir ve hitabelerini tenkit ve hakemlik için müracaat edilen isimlerden¹⁷⁴ biri olması onun şair ve hatiplik gibi iki yönlü kabiliyete sahip bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Yine bu asırda bir kısım şair ve hatipler, şiir nazmı ile meşhur olmuştur. Mesela Muallakât şairlerinden olan Amr b. Külsûm¹⁷⁵, beyanlarının gücü ve kelimelerinin sihriyle meşhur olan şair ve hatiplerdendir.¹⁷⁶

İslâmiyet’ten önce Câhiliye Arapları arasında okuma yazma miktarının çok düşük seviyede seyretmesi, şiir ve hitabe gibi sözlü edebiyatı geliştiren amillerden biri olmuştur.¹⁷⁷ Esasında hitabetten gaye, şiirde olduğu gibi kalpleri kazanmak ve nefisleri kendisine cezbetmektir.¹⁷⁸ Câhiliye’de şair gibi hatiplerin de halkın nezdinde önemli mevkileri vardı.¹⁷⁹ Her kabilenin bir hatibi vardı. Bu hatipler, kabilenin bayrağını kaldırır ve şairleri de o kabilenin namını yükseltirlerdi. Belki o iki sıfat bazen bir şahsiyette toplanırdı.¹⁸⁰ Câhiliye’de şair ve hatiplerin toplum nezdinde sa-

¹⁷¹ Muhammed Ahmed Câd, v.d., a.g.e., s. 334.

¹⁷² Zeyyât, a.g.e., s. 19.

¹⁷³ Câhiz, a.g.e., I, 209.

¹⁷⁴ Doğru, a.g.e., s. 29.

¹⁷⁵ Muharrem Çelebi, “Amr b. Külsûm”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, III, 85.

¹⁷⁶ Cevâd Ali, a.g.e., s. 771.

¹⁷⁷ Doğru, a.g.e., s. 26.

¹⁷⁸ Mahfûz, a.g.e., s. 21-22.

¹⁷⁹ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 112.

¹⁸⁰ Zeyyât, a.g.e., s. 19.

hip oldukları itibar ve halkın şiir ve hitabete rağbet göstermelerine binaen, Ukâz panayırında şiir ve hitabetin kıyasıya mücadele ettiği yarışlar düzenlenirdi.¹⁸¹

Câhiliye’de bir dönem, hatiplere göre şaire daha fazla rağbet vardı.¹⁸² Daha sonra şiiri bir geçim vasıtası yapan şairlerin çoğalmasıyla, panayırlarda insanların namusu ve ırzlarını dillerine dolamaları, halkın şairlerden uzaklaşıp hatiplere önem ve değer vermesine ve onlara rağbet göstermesine vesile olmuştur.¹⁸³ Bu gibi sebeplerle şair, hatiplerin şanını ve saygınlığını elde edememişti. Buna rağmen şiir, genellikle memleketin uzak yerlerinde halk ve melikler nazarında alaka görüp çokça okunuyor, eşraf grubu o şiiri şairlerden alıyordu. Tâ ki bu hal, İslâm dini gelinceye kadar böyle devam etmiştir. İslâm dini zuhur edince insanlar, şairlerden ve şiirlerden uzaklaşmış, Kur’an’daki beyana hayranlık duymuş ve onun i’cazıyla meşgul olmuştur. Şiir, Kur’an-ı Kerim’e ve onun mucizelik yönüne uzun bir zaman cevap veremeyip susmuştur. Şiirin sükût etmesiyle hitabet sanatı gelişerek şiirin daha önceki konumuna ve seviyesine ulaşmıştır.

Kısaca ifade etmeliyiz ki, Câhiliye devrinde ilk başta şiir, rağbet görüyorken ve toplumda büyük bir itibar sahibiyken sonradan bilhassa İslâmiyet sayesinde hitabet, ileri seviyede gelişmiş ve şiirin yerini almıştır.¹⁸⁴

1.2.2.4. Câhiliye Döneminde Hitabetin Önemi ve Amacı

Hitabetin en çok kullanıldığı bir zaman dilimini teşkil eden Câhiliye dönemi Arapları, bu asırda hitabeti büyük bir iş olarak görüyorlardı.¹⁸⁵ Câhiliye hitabeti, farklı durumlarda göze çarpan bazı özellikler taşımaktadır. Bilhassa, karşılıklı nefret veya övünme, nasihat, irşat, düşmanları muharebeye teşvik, kan dökme, barışa davet etmek, düğün, nikâh, evlilikle gelen hısım-akrabalık, asalet, şereflik ve saygın olma

¹⁸¹ Doğru, a.g.e., s. 29.

¹⁸² Özbalıkçı, a.g.e., s. 28.

¹⁸³ Özbalıkçı, a.g.e., s. 28; Demirayak, Savran, a.g.e., s. 113.

¹⁸⁴ Atıyye, a.g.e., s. 91-92.

¹⁸⁵ Şevki Dayf, *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi’n-Nesri’l-Arabiy*, 9. bs., Mektebetu’t-Dirâseti’l-Edebiyye, Kahire, t.y., s. 27; Muhammed Abdu’l-Mun’ım Hafâcî, *el-Hayatu’l-Edebiyye fi’l-Asri’l-Câhili*, 1. bs., Daru’l-Cil, Beyrut, 1992, s. 159-160.

vb. durumlarda, sosyal ilişkileri ve adetlerini tesis etmek için Câhiliye dönemi Arapları, hitabeti ön planda tutmuşlardır.

Câhiliye devri hitabetinin en önemli maksatlarından biri, birbirine karşı zıtlaşan, tartışan ve nefret dolu kimselerle, kabileler arasında birlik sağlamak ya da bir savaş patlak verdiğinde kabileleri mücadele için kışkırtmak ve tahrik etmektir.¹⁸⁶ Savaşa teşvik, husumetlerde tahkîm (hakemlik), diyeti üstlenme, birlik ve bütünlüğü sağlamada kabileleri ıslah etmek, münâfere,¹⁸⁷ vasiyetler, sultanlara veya emirlere vifâde (elçilikler ve heyetlerin hüsnü kabulleri) vb. hususlar, Câhiliyede hitabetin en çok kullanıldığı alanları teşkil etmekteydi.¹⁸⁸ Esasen hitabetin bir gayesi de muhatapların kalplerini cezp etmektir. Bundan dolayı Câhiliye Arapları, belîğ sözlerle hasmı ikna etmek ve taraftar kazanmak için mecburen hitabete müracaat ediyordu.¹⁸⁹

Câhiliye’de geniş çaplı buluşmalar için organize edilen meşhur çarşılar, panyayrlar gibi mekânlarda ve toplantı zamanlarında hatipler, kültürel ve edebi gayelerle hitabede bulunmuşlardır. Ayrıca hükümdarlar, sultanlar ve emirlere elçi, temsilci ve heyet göndermek veya gönderilen heyeti ya da misafiri iyi ve güzel karşılamak gibi kabilenin resmi işlerini gerçekleştirmek üzere hitabetler de icra edilmiştir.¹⁹⁰

Câhiliye’de, evlilikle ortaya çıkan akraba ilişkileri özendirilmek istendiğinde, arzu edilen bu hedefler, hatiplerin nikâh veya düğün törenlerindeki konuşmalarıyla gerçekleştirilirdi. Diğer bir ifade ile nikâhı çekici hale getirmek ve evlilikten ileri gelen yakınlığı te’yid için nikâh konuşmaları, vesile olarak kullanılıyordu.

Câhiliye devri Arapları hitabetle şu gayeleri gözetmişlerdir:

a) Karşılıklı nefretin ve çekişmenin çokça bulunduğu Câhiliye toplumunda, insanların aralarını ıslah etmek.

¹⁸⁶ Atıyye, a.g.e., s. 91.

¹⁸⁷ Münâfere: Muhâsame, karşılıklı düşmanlaşmak, birbiriyle çekişmek, hasep ve nesep yönünden müfâhare ya da övünmeye girişmek. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Âyid v.d., a.g.e., s. 1215.

¹⁸⁸ Atıyye, a.g.e., s. 91.

¹⁸⁹ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 112.

¹⁹⁰ Şevki Dayf, a.g.e., s. 27; Hafâcî, a.g.e., s. 159-160.

b) Muharebe başladığında çarpışmaya sevk için kabilenin himmetini tahrik ederek savaşa teşvik.¹⁹¹

c) Kendi şahıslarına ve kabilelerine şan ve şeref sağlamak.

ç) Kabilenin isteklerini (ticari izin, muharebede yardım temini, taziye vb. gibi gayeleri) ortaya koymak.

d) Yemeği verene ya da ziyafeti tertiplezene teşekkür.¹⁹²

e) Kabilelere dünürlük, gelin ile damadı iltifatla övmek veya evliliği methederek cazip hale getirmeyi istediklerinde, bu arzularını nikâh hitabesiyle ifade etmek. Hatipler, bu iltifatlarda adayları hakiki yönleriyle överdi. Diğer bir ifade ile methedilen vasıflar, gerçekte bu övülen şahıslarda vardır, onları yalandan ve suni zorlamayla övmezlerdi.

f) Hatipler, uzak Arap kabilelerine ve Arabistan'a yakın komşu milletlere (Habeş, Rum, Fars vb.) karşılıklı anlaşmalar (sulh), akit, yolların emniyeti ve öldürülen şahıslara diyet ödenmesi hususunda onları ikna için yolculuk yaparlar ve bu kabileler ve milletler arasında hakemlik rolünü üstlenirdi.

g) Kabileleri ikna edebilme, hatiplerin temel görevlerindendi. Zira bunlar arasında şeref, hasep (zenginlik, saygınlık, makam, mevki vb.) ve sayı çokluğuyla övünme yarışı olduğu gibi bu sebeplere bağlı olarak da nizalaşma vardı.¹⁹³

1.2.2.5. Câhiliye Dönemi Hitabetini Hazırlayan ve Geliştiren Sebepler

Arap ümmeti, temeli eski tarihlere kadar dayanmakta olan gurur ile onur sahibi olma, hamiyetkâr, ince ve hassas bir ruh, yardımseverlik gibi hasletlere sahiptir. Bedevi asalet, soylarıyla övünme, şereflerini ve namuslarını koruma, iki kabile arasındaki soğukluğu, düşmanlığı ya da ayrılığı uzlaştırma, kabile reisleri ile akyâl¹⁹⁴

¹⁹¹ Atıyye, a.g.e., s. 91.

¹⁹² Kazancı, a.g.e., s. 33.

¹⁹³ Atıyye, a.g.e., s. 91.

¹⁹⁴ Akyâl: Câhiliyede Yemen kralları veya küçük çapta prenslik.

veya meliklerle valileri arasında arabuluculuk vs. meziyetler, Câhiliye hitabetini, geliştiren ve Arapları iftihara sevk eden esas amillerdendi.¹⁹⁵

Hanîflerin veya Hristiyanların Câhiliye döneminde halkı dinî yönde irşat faaliyetleri, çevre ülkelerin hükümdarları ile tesis edilen ilişki ve beşeri münasebetler gibi hususlarda hitabetin bir vasıta olarak kullanılması, hitabetin gelişmesi ve revaç bulmasını sağlayan sebeplerdendir.¹⁹⁶ Millet olarak edebiyatı sevmeleri ve kabile görüşmelerinde mensup oldukları kabilenin problemini ortaya koymak gibi mevzuları ifade edebilecek bir hatip ihtiyacı da sözlü edebiyatı (şiiir, hitabe) geliştiren hususlardandır.

Câhiliye devrinde, Arabistan yarımadasının farklı bölgelerinde faaliyet gösteren panayırarda, kabileler arası şiiir ve hitabet yarışmaları düzenlenerek edebiyatta doruk noktasına ulaşan kültürel hareketlilik sergilenirdi.¹⁹⁷ Bu çarşılar veya panayır- lar, Câhiliye Arapları için sosyal, iktisadi, kültür ve edebiyat alanında önemli rolü olan amillerdendi.¹⁹⁸ Bir defasında Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisine henüz peygamberlik görevi verilmeden önce, Kus b. Sâide'nin ihtiyarlığında, kızıl bir deve üzerinde Ukâz panayırında irat ettiği ve Arap edipleri arasında şöhret bulan hutbesini bizzat dinlemişti.¹⁹⁹ Kus, Peygamber Efendimizin nübüvvet dönemine yetişememiştir. Sonradan onun kabilesi olan İyâd eşrafından Cârud ile yanındaki heyet, Resulullah'ın huzuruna teşrif edip Müslüman olduğu sırada, bu mecliste hazır bulunan Ebu Bekir (r.a.)'de Kus'un Ukâz'da irat ettiği hitabenin tamamını ezbere okumuştur.²⁰⁰

Yukarıdaki ifadeler ışığında kısaca özetlemek gerekirse, Eski Arap edebiyatı tarihinde hitabeti hazırlayan ve geliştiren sebepler, şöyle sıralanabilir:

- a) Okuma-yazma oranının düşük olmasıyla yazıyı az kullanmaları.
- b) Milletçe fesahate ve belâgate rağbet etmeleri.

¹⁹⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 19.

¹⁹⁶ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 112.

¹⁹⁷ Doğru, a.g.e., s. 26.

¹⁹⁸ Doğru, a.g.e., s. 27.

¹⁹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, sadeleştiren: Ali Arslan, Arslan Yayınları, Çetin Ofset, İstanbul, 1980, I, 52.

²⁰⁰ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 53.

c) Bir tek hatibi dinleyecek kadar az gruplara ayrılmış olmaları.²⁰¹

ç) Kabile görüşmelerinde, mensup olduğu kabilesi adına konuşacak ve onun meselelerini söyleyebilecek bir hatip ihtiyacı.

d) Baskın ve yağmanın haddinden fazla yaygın olması ve bunu bertaraf ederek kabileyi bir ideal çevresinde toplamak ve onları bu gayeye sevk edip tahrik edebilecek bir hatibe olan lüzum.²⁰²

1.2.2.6. Câhiliye Devri Hitabetinde Belirgin Özellikler

Câhiliye devrinde hatiplerin taşıdığı özellikler, hitap şekli ve hitabetin edebî yönü ve üslubu da Câhiliye devri hitabetinde öne çıkan belirgin özelliklerindendir. Câhiliye üslubunun lafzı müthiş ve harika, ibareleri gayet büyüleyici, metodu apaçık, kısa secili olduğu gibi, kalplere ve sinelere tutunmuş olan kısa meseller, Câhiliye’de daha yaygın durumdadır.²⁰³ Mesela, bu asırda nikâh ve barış konuşmaları uzun, bunun haricindeki konuşmalar genellikle kısa olurdu. Yine hitabette mukaddime ve hatimelere yer verilmemesi, secilerin çok kullanılması, konuşmaların irticalî olması, Câhiliye hitabetlerinin en önemli özelliklerindendir.

İslâm öncesinde Câhiliye Arapları, hitabete büyük değer vermiş ve bu asırda meşhur hatipler yetiştirilmiştir. Ancak günümüze kadar sözlü rivayete dayalı olarak bize kadar ulaşan bu eserlerin sıhhatinde zaman zaman tereddüt edilmiştir. Esasında hitabete dair şifahi nakillerdeki bu şüpheler, makul gözükmemektedir. Zira Eksem b. Sayfî gibi bazı Câhiliye hatipleri, İslâmî dönemi idrak ederek Müslüman olmuştur. Bu gibi meşhur hatiplerin konuşmalarında Câhiliye hitabetini yansıtan hususiyetler tespit edilebilmiştir.²⁰⁴ İslâmiyet’in doğuşunda buna benzer durumlar gösteriyor ki Câhiliye dönemine dair, zamanımıza kadar gelen sözlü edebî metinlerin sıhhat ve doğruluğu konusunda aşırı şüphe duymak herhalde doğru olmaz.

²⁰¹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 28.

²⁰² Kazancı, a.g.e., s. 32; Özbalıkçı, a.g.e., s. 29.

²⁰³ Zeyyât, a.g.e., s. 19.

²⁰⁴ Hüseyin Elmalı “Hitabet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, s. 158.

Câhiliye hitabetinde en çok göze çarpan belirgin özellikler, şöyle sıralanabilir:

1. Muhatabın duygularını coşturarak harekete geçirmek ve onlara tesir etmek.
2. Hitap esnasında rahatlamak ve konuyu toparlamak için hatipler, konuşmalarında veciz ve kısa cümleleri tane tane telaffuz etmeyi tercih ederdi.²⁰⁵
3. Hazırlık ve plan yapmadan irticalî olarak hitap etmek ve konuşurken rahat olmak.²⁰⁶
4. Hatipler, duruma göre lafızların seçimine özen gösterir ve konuşmalarında seci kullanırdı.²⁰⁷
5. İçine bazen şiir serpiştirilmiş olan hutbelerde darbimesel ve hikmetli sözler vardır.²⁰⁸
6. Nikâh hitabeti haricinde, hatiplerin hitabelerini ayakta yüksekçe bir mekân veya bir binek üzerinde irat etmeleri.²⁰⁹
7. Hutbeler mübalağaya kaçmadan, samimi ve ön hazırlık yapılmadan irticalî olarak icra edilirdi.
8. Hutbelerde doğruluk ve samimiyet gayet aşikâr olup duygular, mübalağa yapılmadan serdedilirdi.
9. Giriş veya başlangıç cümlesinde “emma ba’dü” ifadesini kullanmaktır ki bu adet ilk kez Câhiliye devrinin meşhur hatibi Kus b. Sâide tarafından başlatılmıştır.²¹⁰
10. Hatiplerin ellerinde kılıç, baston veya mızrak bulundurmaları ve hitap esnasında baston veya kılıca dayanmış olmaları, başlarına sarık sarmak ve düzgün bir kıyafetle muhatapların karşısına çıkmaları²¹¹ gibi âdetleri gözetmeleridir.

²⁰⁵ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 117.

²⁰⁶ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²⁰⁷ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 118.

²⁰⁸ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 118.

²⁰⁹ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²¹⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 118.

²¹¹ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

1.2.2.7. Câhiliye’de Hitabetin Çeşitleri

Yukarıda ifade edildiği üzere Câhiliye Arapları hitabeti, nefret, övünme, nasihat, irşat, muharebeye teşvik, barış, nikâh, asalet, şerefliliği ispat, hükümdarlara özel heyet göndermek ve elçileri güzel karşılama vb. maksatları yerine getirmek için kullanıyordu.²¹² Esasında hitabetin çeşitleri de burada saydığımız gayelere matuftur.

Toplumun sosyal ve siyasi yönünü gösteren kabile hayatı, hitabete aksetmiş olduğundan dolayı, Câhiliye devri hitabetinin konuları da Arap kabileleri arasındaki mücadeleye göre şekillenmiştir.²¹³ Yani Câhiliye hitabeti, genellikle övünme-zemmetme, intikama, savaşa ve barışa teşvik, vaaz-nasihatler²¹⁴ ve iyiliklere davet etmek²¹⁵ gibi hususları içine almaktadır. Bu saydığımız konulara göre şekillenen Câhiliye dönemi hitabetini üç ana gruba ayırarak ele almak daha doğru olacaktır ki bunlar, sosyal, siyasi ve dinî hitabettir.²¹⁶

1.2.2.7.1. Sosyal Hitabetler

Câhiliye döneminde en çok göze çarpan bu hitabe çeşidi, kabileler arası mücadeleye eksenslidir. Genellikle sosyal hitabetler, övme ile yerme, af dileme, taziye, kutlamalar, nikâh törenleri, evlilikler²¹⁷, vasiyetler, hikmet ve meseller vb. konuların ifası için kullanılmıştır.

²¹² Şevki Dayf, a.g.e., s. 27; Hafâcî, a.g.e., s. 159-160.

²¹³ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²¹⁴ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 113.

²¹⁵ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 117.

²¹⁶ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 113.

²¹⁷ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 116.

1.2.2.7.1.1. Kabileler Arası Medh ve Zemm

Karşılıklı övgü ile yergi, Câhiliye devri hitabetinin temel konularındandır. Kabilesini temsil eden bir hatip, kabilenin yiğitliği, kahramanlığı, cömertliği vb. üstünlüklerini saydığında diğer kabile hatipleri cevabi bir hitabeyle buna karşılık verirdi.²¹⁸ Diğer bir ifade ile medh ve zemm, kabile hitabetleriyle ilişkilendirilen ve “münâfera” olarak isimlendirilen bir hitabe çeşididir. Münâfera, düşmanlaşmak, has-sep nesep cihetinden birbiriyle övünmeye girişmek ve bu yüzden de hakeme başvur-maktır.²¹⁹

Münâfera, Câhiliye asrı ehlinden nakledilen bir nesir türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Münâferada önce iki şahıs arasında müzakere olur, sonra ikisinden biri veya her ikisi kötü bir işe karışmakla zor duruma düşer ve münâferaya başvurur. Bir-biriyle çekişerek münâferaya giden iki taraf, ortaya bir delil sunar ve bu delili ispat eder. Diğer bir ifade ile bir delil gösterip mücadele eden ya da tartışan iki taraf, sonu-cu münâferaya giden usule müracaat eder.

Münâfera, bilirkişi olarak da kabul gören asil, saygın Arap hakemlerine mü-racaat etmektir. Bundan asıl maksat, daha yüksek bir makama başvurmak sayesinde iki taraf arasındaki münakaşa meselesini halletmektir. Hakemler, taraflar hakkında bir hüküm verirler. Hakem olan bilirkişi ya her ikisinden birisi için karar verir veya âdil olarak eşit davranır, aralarını düzeltir ve tartışma konusunu iyi bir çözüme bağ-lar. Âmir b. et-Tufeyl ve Alkame b. Ulâse el-Âmirî arasında vaki olan konuşmalar²²⁰ ve Abdülmüttalib b. Haşim ile Harb b. Ümeyye arasındaki münâfera hitabeti, Câhili-ye devrinin seçkin örneklerindendir.²²¹ Ayrıca kabileler arası sert tartışmalara sahne olan bu gibi hitabelerde Rebîa el-Esedî, Herim el-Fezârî, hatiplerin arabuluculuk rolünü üstlenen meşhur hakemlerdendir.²²²

²¹⁸ Elmalı “Hitabet”, XVIII, s. 158; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheratu Hutabi'l-Arab*, 1. bs., y.y., Kahire, 1933, I, 8.

²¹⁹ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

²²⁰ Atıyye, a.g.e., s. 79-80.

²²¹ Safvet, a.g.e., I, 273.

²²² Elmalı “Hitabet”, XVIII, s. 158.

1.2.2.7.1.2. Toplantı ve Törenlerde İcra Edilen Konuşmalar

Bu konuşmaların en meşhurları, bilhassa kız isteme veya nikâh, düğün sırasında irat edilen hitabelerdir. Câhiliye Arapları devrinde nişan ve düğün merasimlerinde “hıtbetü’l-implâk” ismindeki konuşmalar icra edilirdi.²²³ Diğer bir ifade ile sıhriyetle gelen akrabalık ve gelin-damat arasındaki nikâh akdi tamamlanmak istendiğinde, düğün merasiminde icra edilen hitabetler, örf ve âdetle uygulanan medihteki amaca uyularak bu evlendirme merasimini cazip hale getirmeyi amaçlamaktadır.²²⁴

Eski Arap âdetlerine göre evlenmeyi talep eden erkek tarafı, kızı istemeye gittiğinde, erkek yakınlarından hitabeti kuvvetli birisi damat adayının erdemlerini sıralardı. Daha sonra kız tarafından birisi de buna bir cevap olarak karşı tarafa hitap ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Huveylid’in kızı Hz. Hatice ile evlenmesi münasebetiyle amcası Ebu Talib’in yapmış olduğu hitabe, bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir.²²⁵

Câhiliye devrinde icra edilen muhtelif toplantı hitabeleri de sosyal konulu hitabete dâhildir. Bunun çeşitleri ve hitabe örnekleri hayli çoktur. Mesela ölüm arkasından cenaze sahibine taziye de bulunmak toplantı hitabetinin örneğidir. Eksem b. Sayfî’nin, kardeşinin vefatı sebebiyle Amr b. Hind’e²²⁶ taziye maksadıyla irat ettiği bir hutbe, taziye hitabetine seçkin bir örnek olarak zikredilebilir.²²⁷

1.2.2.7.1.3. Vasiyetler

Vasiyet, ölümünün yaklaştığını hisseden veya yolculuğa karar veren kişilerin kabilesi, ailesi veya akrabasına karşı aktardığı hususi konulu sözleridir.²²⁸ Vasiyet,

²²³ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²²⁴ Atıyye, a.g.e., s. 91.

²²⁵ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158; Atıyye, a.g.e., s. 75.

²²⁶ Amr b. Hind (ö. m. 578, h.ö. 45) Amr es-sâlis b. el-Munzir ibn İmrul Kays el-Lahmî, Kehlân kabilesinden olup Câhiliyede Hire kralı Amr b. Hind olarak meşhurdur.

<http://www.marefa.org/index.php>, 28.05.2015.

²²⁷ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 116; Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²²⁸ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 118.

yaygın şekliyle genellikle ölüm sonrasındaki istekleri ifade için kullanılır.²²⁹ Vesayâ, vasiyetin cemisidir. Vasiyet, tecrübelerin ve hikmetin semeresini seçkin veya tercih edilen insana yöneltip irşad (rehberlik) yapmakla bu kişiyi yönlendirmek demektir. Nasihat de aynen böyledir, ikisinin manası ya birbirine yakın veya muhaliftir.

Hakîm (hikmet sahibi) kimse, kendi kavmi için veya aşiretin lideri, kendi aşiretine, baba, oğulları için veya anne, kendi kızına ait olarak vasiyetlerde bulunurlar. Genellikle vasiyet hitabeleri, ecelin hissedildiği zamanlarda veya göçe azmedildiğinde olur. Küçük çaplı aile, akraba ve arkadaşlarla mahdut olabilen vesayâ Câhiliye’de hitabetin çeşitleri içinde zikredilir.²³⁰

Vasiyet ile hitabetin farkları vardır. Vasiyet, bir adamın kavmi veya oğullarına ve annesinden kızına olur. Hitabet ise, müşahitler ve grup karşısında, harp meydanları ve savaşlarda, müfâhare²³¹, muhavere, münâfera, hükümdar veya elçi kabullerinde, bayram, fuar vb. gibi organize edilen zamanlarda, kongre gibi toplantı ve buluşmalarda icra edilir.²³² Vasiyet ve hitabet, kişiyi zarardan sakındırıp fayda verir. Yani ikisinin de insanlara yarar sağlayan cazibesi vardır. Ancak birincisi, muayyen zaman ve kavmi içine alır, mesela adamın hicret veya ölüm anında ehline vasiyeti gibi, diğeri, toplantı ve organizasyon veya mevsim zamanı toplanan insanlar için irat edilir.²³³

Câhiliye nesrinde vasiyetler çoktur. Bu konuda cümlelerin, üslupların ahenk ve uyumu veya inceliğini yansıtan meşhur örnekler vardır.²³⁴ Âmir b. Zarîb el-Advânî’nin kavmi için²³⁵ ve Nu’mân b. Sevâb el-Abdî’nin oğluna vasiyeti,²³⁶ Zî’l-Esba’ el-Advânî’nin oğlu Esid’e vasiyeti,²³⁷ meşhur bir hatip²³⁸ olan Evs b. Hâri-

²²⁹ Abdüsselam Arı, “Vasiyet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, XLII, 553.

²³⁰ Hafâcî, a.g.e., s. 152; Atıyye, a.g.e., s. 78-79.

²³¹ Müfâhare: Birisinin kendi üstünlük ve meziyetlerini sıralayıp bu vasıflarda başkasıyla üstünlük yarışına girişmesidir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “Övünme”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIV, 103-104..

²³² Hafâcî, a.g.e., s. 152.

²³³ Zeyyât, a.g.e., s. 19.

²³⁴ Hafâcî, a.g.e., s. 152.

²³⁵ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158..

²³⁶ Atıyye, a.g.e., s. 78.

²³⁷ Safvet, a.g.e., I, 46.

²³⁸ Mahmut Şukrî el- Âlûsî (ö. 1924), *Buluğu’l-İreb fî Ahvali’l-Arab*, tah., Muhammed Behçet el-Eserî, Bağdat, 1896, s. 164.

se'nin hayattaki tek çocuğu olan oğlu Mâlik'e vasiyeti,²³⁹ Eksem b. Sayfî'nin kavmi ve topluluğa vasiyeti,²⁴⁰ Amr b. Külsûm'un kendi kavmi için vasiyeti,²⁴¹ Câhiliye devrinin kayda değer vasiyet örnekleridir. Câhiliyedeki vasiyet âdeti, İslâmi devirlerde de sürdürülmüştür. Bu konuda halife, emir ve komutanların vasiyetleriyle ilgili seçkin örnekler vardır.²⁴²

1.2.2.7.1.4. Hikmet ve Meseller

Hayra sevk edici veya kötülükten alıkoyan, kısa ve özlü sözler hikmet olarak isimlendirilir.²⁴³ Hikmet, hakka uygun katıksız, zekâ ve tecrübenin semeresi olarak elde edilen, yoğrulmuş bilgi demektir. Mesela; “çok acele edince hatayı yersin” “Sen düz yola girersen arkaya düşmekten kurtulursun” “Sözünü anlatmayan sessiz, meramını belirtemeyen konuşandan hayırlıdır (hem konuşuyor, hem de isteğini ifade edemiyorsa suskun daha hayırlıdır)” sözü gibi.²⁴⁴ Hikmet sahibi hakîmler, bilhassa belâgatteki mahareti sayesinde Câhiliye devrindeki şair ve kâhinler gibi toplum hayatını şekillendirebiliyorlardı.²⁴⁵

Mesel; belli bir kaynaktan çıkıp ve zamana göre yaygınlaşmakla halka mal olan anonim atasözüdür.²⁴⁶ Diğer bir ifade ile hikmet, iyice yaygınlaşarak anonim haline geldiğinde mesel adını alır.²⁴⁷ Meseller, hakkında zikredildiği şahıstan benzer durumdaki diğer kişiye nakledilir. Yani bir sözün, değişiklik yapılmadan aynı vasıf-

²³⁹ Safvet, a.g.e., I, 45-46.

²⁴⁰ Safvet, a.g.e., I, 47.

²⁴¹ Safvet, a.g.e., I, 48-49.

²⁴² Demirayak, Savran, a.g.e., s. 118.

²⁴³ Atıyye, a.g.e., s. 80.

²⁴⁴ Zeyyât, a.g.e., s. 18.

²⁴⁵ Hikmet: Din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terim olan hikmet için bk. İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, XVII, 505.

²⁴⁶ İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, XXIX, 293.

²⁴⁷ Kutluer, “Hikmet”, XVII, 505.

lara sahip birine olduğu gibi uyarlanmasıdır.²⁴⁸ Mesel karşılığı olarak darbı mesel,²⁴⁹ vecize, ibret verici söz, güzel söz vb.²⁵⁰ ifadeler de kullanılır.

Bir kelam, ibarenin sureti, lafzın veciz oluşu, manasının ve teşbihin doğruluğu ve isabetiyle varılacak nokta olan hedefe ulaşır, kulaklar dinler ve gönüller onunla hoşlanır ve rahatlarsa, işte o zaman bu, hikmet ve mesel olarak isimlenir.²⁵¹ Bu konuda yazılmış kitaplar da vardır. Mesela, Meydânî'nin (ö.h. 518), toplam 50 kitaptan teşekkül eden "Mecmau'l-Emsâl" isimli eserinde, eski ve yeni meşhur meseller, alfabetik bir düzene göre tertip edilmiştir.²⁵² Darbı meseller, ilk olarak hicri 1. yüzyılda Muâviye b. Ebi Sufyân zamanında derlenmeye başlanmıştır.²⁵³

Câhiliye Arapları genellikle bedevilik ve çöl hayatı yaşadığı için, insanların ekserisi hikmet ve darbı meselleri çok ifade eder ve naklederdi. Onlar, dillerine hâkim olduğundan dolayı; bütün vakitleri ya da hayatlarını konuşmaya ve söz sanatlarını icra etmeye hasrederdi. Yani eli boş bu insanların çöl hayatındaki meşguliyetleri, konuşmakla veya beyan ile rekabete girişmek ve karşılıklı yarışmaktı.

Câhiliye devrinde meseller ve hikem ile ilgili seçkin örnekler bir hayli fazladır. Eksem b. Sayfî, Kus b. Sâide, Âmir b. ez-Zarib el-Advânî²⁵⁴ ve zu'l-İsba' el-Advânî²⁵⁵ gibi meşhur Câhiliye hakimlerinin ve hatiplerinin hutbelerinde ve vasiyetlerinde hikmetli sözler vardır.²⁵⁶

Hikmet ile mesel arasında bir takım farklılıklar vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1) Hikmet, genellikle ders vermek ve öğüt maksadıyla seçkin zümrenin mensupları (peygamber, şair, hatip, âlim vb.) tarafından söylenen bir hayat tecrübesini ifade eden özlü sözdür. Mesel ise, belli bir kaynaktan çıkar ve zamana göre yaygın-

²⁴⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 18.

²⁴⁹ Emrullah İşler, İbrahim Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 4. bs., Fecr Yayınları, Ankara, 2012, s. 296.

²⁵⁰ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

²⁵¹ Atıyye, a.g.e., s. 80.

²⁵² Zeyyât, a.g.e., s. 18.

²⁵³ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 122.

²⁵⁴ Atıyye, a.g.e., s. 80.

²⁵⁵ Nallino, Carlo Alfonso, *Tarihu'l-Adabi'l-Arabiyye*, 2. bs., Dâru'l-Mearif, Kahire, 1910-1911, s. 80.

²⁵⁶ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 129.

laştıktan sonra halka mal olur ve anonim hale gelmesiyle umumileşir.²⁵⁷ Yani meseller toplumun geneline şamildir.²⁵⁸ Buna binaen hikmet, mesel kadar şayi olup yayılmaz.²⁵⁹

2) Hikmet, manada isabet / doğruluğu hedefler. Meseller teşbih ağırlıklıdır.

3) Hikmet mesele göre daha uzun olur.²⁶⁰ Yani hikmette vecizlik özelliği şart değilken, mesel daima vecizdir.²⁶¹ Meseller icazlı olduğundan daha kısa olur.²⁶²

4) Mesellerin gayesi bir olaya istişhâd²⁶³ veya delildir. Hikmet, irşat amaçlıdır.²⁶⁴ Yani hikmetin hedefini ikaz ve öğüt teşkil eder.²⁶⁵

Hikmetli Sözler ve Meşhur Vecizelerinden Örnekler:

a) Eksem b. Sayfî

- En iyi ve hayırlı yardımcı, nasihatle mürâilik yapmayan kimsedir.
- Eğer suçsuz korkuyorsa en kötü ve şerli melik odur.
- Görüş ve düşüncenin âfeti, hevesine tabi olan kimsedir.
- Nice sözler vardır ki savaştan daha tesirlidir.
- Adamın ölüm yeri iki çenesinin arasındır (dili).
- Aceleden sonra yavaşlarsın (teenni ile gitmelisin)²⁶⁶
- İşin başında sabahlaman sonunda sabahlamandan daha iyidir.²⁶⁷
- Musibet anında çaresizlik, akıl ve görüş zayıflığıdır.
- Çok konuşan geceleyin odun toplayan kimse gibidir.²⁶⁸

b) Âmir b. ez-Zarib el-Advânî

²⁵⁷ İsmail Durmuş, “Mesel”, XXIX, 293.

²⁵⁸ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 129.

²⁵⁹ Durmuş, “Mesel”, XXIX, 293.

²⁶⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 128.

²⁶¹ Durmuş, “Mesel”, XXIX, 293.

²⁶² Demirayak, Savran, a.g.e., s. 128.

²⁶³ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 129.

²⁶⁴ Durmuş, “Mesel”, XXIX, 293.

²⁶⁵ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 129.

²⁶⁶ Atıyye, a.g.e., s. 81.

²⁶⁷ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 129.

²⁶⁸ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 130.

- Soylu soylunun dengidir (davul dengi dengine çalar)

- Külfetsiz nimet olmaz.²⁶⁹

Darbı Mesellere Meşhur Örnekler:

a) Bir Defa Hayat, Bir Defa da Savaş

Bazen beğenilen, bazen de istenilmeyen hadiseleri beraberinde getiren zaman için söylenmiştir. Bu darbı mesel, babasının öldürüldüğü kendisine haber verildiğinde, İmruül Kays tarafından söylenmiştir.²⁷⁰

b) Hâtim'den Daha Cömert.²⁷¹

Câhiliye tarihinde geçen ve “Eyyâmü'l-Arab”a dair olarak zikredilen meşhur meseller de Arap nesir tarihinde büyük bir yere sahiptir. Burada zikredilen Arap günlerinin yani savaşlarının yapıldığı mekân, savaş sebepleri veya sonucuna göre farklı isimleri vardır.²⁷²

1.2.2.7.2. Siyasi Hitabeler

Kabile içi idare, kabileler arası vaki olan ilişki ve anlaşmalar, çevre ülkelerin hükümdarları ile tesis edilen münasebetler,²⁷³ savaşların durdurulması ve barışı temin etmek²⁷⁴ gibi durumlar, siyasi hitabeti ilgilendiren konulardır.

1.2.2.7.2.1. İntikam, Barış ve Ara Bulma Hitabeleri

Hatiplerin kabileler arası savaşlarda icra ettiği intikama dair konuşmalar, Câhiliye devri hitabetinin en zengin örneklerindendir. Hani b. Kabîsa eş-Şeybânî'nin

²⁶⁹ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 131.

²⁷⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 125.

²⁷¹ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 127.

²⁷² Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, XII, 14.

²⁷³ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 113.

²⁷⁴ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 114.

Araplar'ı İranlılara karşı savaşa tahrik eden hitabesi, bu konuda yapılmış olan konuşmaların en meşhurdur. Ayrıca Câhiliyede ara bulma ve barışa davet konuşmaları da icra edilirdi. Dâhis ve Gabrâ savaşlarının sona erdirilmesinde önemli rolü olan Kays b. Hârice'nin hitabesi, bu konudaki en meşhur örneklerdendir.²⁷⁵

1.2.2.7.2.2. Elçi ve Heyet Kabulünde İcra Edilen Konuşmalar

Hükümdar meclisleri ve elçi kabulleri esnasında icra edilen hitabeler de Câhiliye devri hitabetini teşkil eden hitabe türlerindendir.²⁷⁶ Câhiliye Arapları devrinde elçi / delege veya heyetler arasındaki konuşmalar olarak isimlendirilen hitabetin örnekleri bir hayli çoktur. Bu konuşmaların en meşhurlarından bir kısmı aşağıdadır:

- a) Hâcib b. Zurâre'nin Kisra önündeki hitabeti.²⁷⁷
- b) Ebu Sufyân'ın Kisrâ önündeki hitabeti.²⁷⁸
- c) Kureyş'in Seyf b. Zîyezen'e giden heyeti ve Seyf huzurundaki hitabeler.²⁷⁹

Yemen padişahlarından Seyf b. Zîyezen, geçmiş/eski mukaddes kitaplarda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sıfatlarını görüp iman etmiştir. Peygamber Efendimizin dedesi Abdülmuttalib, Kureyş kafilesi ile Yemen'e gittiğinde, Peygamberimize karşı çok şevkli ve arzulu olan hükümdar Seyf, onları çağırarak şöyle demiştir:

“Hicaz'da bir çocuk dünyaya gelir. Onun iki omuzu arasında hâtem gibi bir nişan var. İşte o çocuk umum insanlara imam olacak.”²⁸⁰

²⁷⁵ Elmalı “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²⁷⁶ Elmalı “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²⁷⁷ Ahmet b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endulusî (ö. 940), *el-Ikdu'l-Ferîd*, 1.bs., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, I, 287-288.

²⁷⁸ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 288.

²⁷⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 289.

²⁸⁰ Bediüzzaman Said Nursî, *Mektubat*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1986, s. 173.

1.2.2.7.3. Dinî Hitabetler

Bu gruptaki hitabetler, genellikle meşhur çarşılar veya panayırlarda icra edilen dine dair konuşmalar ve kâhinlerin sözlerini içine alan hitabelerdir.

1.2.2.7.3.1. Panayırlarda İcra Edilen Dinî Konuşmalar

Câhiliye devrinde Varaka, Kus, Zeyd b. Amr vb. gibi hanîfler, panayırlarda ve kabileler arasında dolaşarak Araplara tevhit inancını telkin etmeye çalışmışlardır. Bir defasında dinleyiciler arasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de hazır bulunduğu Kus'un Ukâz panayırında kızıl bir deve üzerinde okuduğu hutbe²⁸¹ Câhiliye devrinde irat edilen en meşhur dinî hitabe örneklerindendir.

1.2.2.7.3.2. Kâhinlerin Hitabeti

Kâhinlik konusu veya kâhinlerin hitabeti, Câhiliye kelimasında geniş yer tutar.²⁸² Bir kısım lügatler, kehanetin kâhin tarafından falcılık yapmak olduğunu belirtir.²⁸³ Bazıları da falcılıkla kehaneti aynı kategoride göstermektedir.²⁸⁴ Kâhinliği ifade eden bu görüşler, onun farklı manalara hamledildiğine işaret etse de kâhinlik, kâhinlerin kehanette bulunarak gabya dair hüküm vermesidir.²⁸⁵ Kâhin, kâinatın sırlarını ve herkesin idrak edemeyeceği birtakım gizlilikleri bildiğini ifade ederek gelecekte haber verdiğini iddia etmektedir.²⁸⁶

Rivayetlerde kâhinlerin, meleklerin aralarında geçen konuşmaları dinleyerek kulak hırsızlığı yapan ve gelecekte bilgi veren cin taifesinden habercileri mevcuttur. Cinler, bu haberleri kâhinlere iletir. Kâhin ise anlaşılmaz, karmakarışık, doğru veya

²⁸¹ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 115.

²⁸² Atıyye, a.g.e., s. 84.

²⁸³ Muslihuddin Mustafa, a.g.e., s. 180.

²⁸⁴ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

²⁸⁵ İbn Manzûr, a.g.e., V, 3949.

²⁸⁶ Serinsu, v.d., a.g.e., s. 192.

yalan çıkabilen bu bilgileri insanlara aktarırdı. Yalnız cinler, her insana değil ancak bu işe yatkın olanlara kulak hırsızlığı yapar ve onlar ile iletişim sağlardı.²⁸⁷ İbn Haldûn, fitratları zayıf olan kişilerin, görünmeyen ruhanî varlıklar ile bağlantı kurmak için çalışsalar bile seçkin istidadı bulunmayan ve ruhî açıdan olgunlaşmamış bu kimselerin edindiği bilgilerin hatalı ve eksik olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁸

Kâhinlerin secili²⁸⁹ gaibe dair haberleri ve bu haberlerle ilgili sarf edilen sözler, Câhiliye’de hitabetin itibar gören bir çeşidiydi.²⁹⁰ Genellikle işitende fazlasıyla etki uyandırmak ya da kehanete dair haberi dinleyeninin kulağında bir iz bırakmak, kâhinlik veya kehanetin esasıdır. Bu gayeyi gerçekleştirmek üzere, kâhinler kafiyeli konuşurlar²⁹¹ ve hitaplarında kısa cümleler kullanırdı. Kâhinler, konuşurken rüzgâr, yıldız, ağaç vb. varlıklara yemin ederler ve muhatabı olan dinleyicinin seviyesine göre yorum yapmaları amacıyla manası kapalı olan imalı lafızları seçerlerdi.²⁹²

Câhiliye devrinde kâhinlerin pek çok meseleyi hallettiğine inanılırdı. Mesela, rüya tabiri, kaybolan eşyayı bulmak, suçların aydınlatılması, hastalıklara şifa, ihtilaf-
ların çözümü için hakemlik vb. durumlar, Câhiliye döneminde Arapların kâhinlere en çok müracaat ettiği hususlardandır. Kâhinlerin Câhiliye hayatında sahip olduğu bu önemli mevkii yüzünden her kabilenin şair ve hatibi olduğu gibi kâhinleri de vardı.²⁹³ Bir kabilenin meşhur bir kâhini varsa onun şöhretinin diğer kabileler arasında da yayıldığı görülürdü. Kâhinler, genellikle putların muhafaza edildiği mekânlarda ika-
met ederdi.²⁹⁴

Kâhinler, Resulullah’ın gönderilmesinden önce Câhiliye dönemi Arapları arasında çok yaygın olarak bulunuyordu.²⁹⁵ Tevhit inancına ters olduğu için, kehanetine inanarak kâhinlere müracaatı İslâm dini yasaklamıştır.²⁹⁶ Câhiliye dönemini yansıtan edebi eserlerde Kâhinlerin hitabeleri hakkında geniş bilgi vardır.²⁹⁷

²⁸⁷ Atıyye, a.g.e., s. 84.

²⁸⁸ İlyas Çelebi, “Kâhin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, XXIV, 171.

²⁸⁹ Durmuş “Seci”, XXXVI, 273.

²⁹⁰ Elmalı “Hitabet”, XVIII, s. 158.

²⁹¹ Atıyye, a.g.e., s. 84.

²⁹² Demirayak, Savran, a.g.e., s. 135.

²⁹³ Çelebi, “Kâhin”, XXIV, 171.

²⁹⁴ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 132.

²⁹⁵ Atıyye, a.g.e., s. 84.

²⁹⁶ Çelebi, “Kâhin”, XXIV, 171.

²⁹⁷ Safvet, a.g.e., I, 316-355; Atıyye, a.g.e., s. 84-86.

Câhiliye’de Meşhur Bazı Kâhinler

a) Fâtıma Has’amiyye.

Mekke’de ikamet eden kadın kâhindir.

b) Tureyfe, Sevdâ bint Zühre ve Zerâ bint Zuhayr.

Yemen’deki kadın kâhinlerdendir.

c) Şık.

Tek eli, ayağı ve gözü olan tek azalı, adeta yarım insan şeklinde en eski kâhinlerdendir.

ç) Satîh.

Elbisenin dürülmesi gibi dürülerek katlanırdı, kafatasından başka adeta üzerinde kemik yoktu, yüzü göğsü içine girmişti.²⁹⁸

Şık ve Satîh adındaki meşhur kâhinlerin, Hz. Peygambere, Allah tarafından henüz nübüvvet vazifesi verilmeden önce, onun son peygamber olduğuna dair gayet sahih olarak verdikleri beyanlar ve müjdeler, tarih ve siyer kitaplarında nakledilmiştir.²⁹⁹

d) Sevâd b. Karîb ed-Devsî,³⁰⁰ Hunâfir, Ef’asiye Necran, Cizl ibni Cizli'l-Kindî, İbni Halasati'd-Devsî ve Fâtıma binti Nu’mân-ı Neccâriye.

Yukarıda zikredilen kâhinler, son peygamberin geleceğini, onun da Muhammed (a.s.m.) olduğunu haber vermiştir.³⁰¹

1.2.2.8. Câhiliye Döneminde Hatip

Hatiplik, İslâmiyet’ten önceki Câhiliye devrinde kabileleri temsil eden ve çok rağbet gören mesleklerdendi.³⁰² Beyanlarının gücü ve kelimelerinin sihriyle meşhur

²⁹⁸ Atıyye, a.g.e., s. 85.

²⁹⁹ Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 174.

³⁰⁰ Çelebi, “Kâhin”, XXIV, 171.

³⁰¹ Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 175.

olan bu asırdaki bazı hatipler,³⁰³ toplum nezdinde öyle üstün tutulurdu ki bir kabilenin belîğ edibi veya hatibi, onlara göre adeta büyük bir milli kahramandı.³⁰⁴ Hatipler, etkili konuşmalarıyla kabilelerini savunurlar, kendilerinin lehine üstünlük sağlamak için mensup oldukları kabilenin üstünlüklerini ve diğer kabilelerin de zayıf taraflarını dile getirirlerdi. Bu bakımdan hatipler, Câhiliye’de büyük itibar sahibiydi.³⁰⁵

Câhiliye hitabeti, bu devrin fikri aktivite yönünü ifade etmekteydi. Hatip, onlar için dili, fesahati, beyanı, kavminin haklarını savunması, onları koruması ve onlar namına konuşması gibi konumu yüzünden yüksek bir makam elde etmiştir. Kabilesi nezdinde büyük mevki elde eden ve şairle benzer bir konuma sahip olan hatip, adeta kabilesinin dili ve onun yüzü konumundaydı.³⁰⁶ Bir hatip, fuar ve panayırlar gibi halkın toplandığı zamanlarda müfâhare, karşılıklı tartışma ve söz ile atışma olarak isimlendirilen müşâcere heyetlerinde, kavminin haklarını savunmada kabilesini temsil eden bir vekil konumundaydı.³⁰⁷

Câhiliye’de bazı hatipler, “Eyyâmü’l-Arab” a dair yaptıkları hitabetleriyle meşhur olmuştur. Mesela Kays b. Hârica, “Dâhıs ve Gabrâ ” ve Hânî b. Kabîsa “Zî-Kâr” muharebesi hatibidirler.³⁰⁸ Ayrıca bir kısım hatipler de hasletleri veya karakterleri yönünden insanlar arasında şöhret kazanmış ve bu özellikler teşbih olarak genelleşip dilden dile nakledilmiştir. Mesela; Ömer adaletiyle, İyâs zekâveti, Sahbân fesahati, Kus hatipliği ve belâgati ve Ahnef b. Kays da hilim konusunda meşhur olmuştur. Burada methedilen vasıflar, bu kişilere alem olmuştur.³⁰⁹ Diğer bir ifade ile Arap mesellerinde ismi zikredilen şahıslar, meşhur sıfatlarıyla darb-ı mesellere konu olmuştur.³¹⁰

³⁰² Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 12.

³⁰³ Cevâd Ali, a.g.e., s. 771.

³⁰⁴ Bediüzzaman, *Sözler*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 368.

³⁰⁵ Çetin, *Hitabet ve İrşad*, s. 12.

³⁰⁶ Cevâd Ali, a.g.e., s. 771.

³⁰⁷ Nallino, a.g.e., s. 98.

³⁰⁸ Kazancı, a.g.e., s. 33.

³⁰⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68.

³¹⁰ Durmuş, “Mesel”, XXIX, 294.

1.2.2.8.1. Câhiliye’de Hatiplerin Gözeteceği Edeb ve Kurallar

Câhiliye devrinde hatipler, hitap esnasında birtakım hitabe usullerini ve âdetlerini gözetirlerdi.³¹¹ Bu asırda “edebü’l-hatib” (hatiplerin gözeteceği edep ve özellikler) olarak da isimlendirilen bir takım kurallar yerine getirilmeden hatipler, hitabetini tamamlamış sayılmazdı. Yani, bir hatip, hitabetin usullerine riayet ettiğinde hitabetini mükemmel hale getirmiş olurdu.

Câhiliye’de özellikle hatip, soyu ve nesebi asil olursa, toplum içinde itibar sahibi birisi olarak hitabetine değer verilirdi.³¹² Hatipler, zaman zaman mızrak ve ok dayanarak konuşurlar ya da sesin daha uzağa ulaşması ve muhatabını görmek ve mimiklerle onlara tesir etmek için deve üzerinde hitap ederlerdi. Dinleyiciler, hatiplerin konuşurken çenesini, sakalını ya da bıyığını tutmak gibi davranışlarından hoşlanmazlardı.³¹³

Hatiplerin hitap esnasında riayet edecekleri bu kurallar özetle şöyledir:

a) Yerden yüksekçe bir yerde ayakta veya bir binek (deve, at vb. hayvan) üzerinde konuşmak.³¹⁴

b) İşaret dilini, ellerini doğru yerde ve maharetli kullanmak. Ayrıca ibareler üzerinde işaretle yardım yapmak (elini kaldırmak ve koymak /indirmek vb.).³¹⁵

c) Hatipler, temiz elbise giyinmeli ve başlarına sarık sarmalıdır.

ç) Hatipler, cübbenin üstüne bağlanan kalın kemer gibi bir kuşağı takınmalı³¹⁶ ve elini kemere koyup konuşmalıdır.

d) Bir hatip, hitap esnasında koluna bileklik veya kol zırhı takınmalıdır.³¹⁷

e) Hatipler, baston / değnek veya bir asa edinerek (muhataba) hitap etmelidir.³¹⁸

³¹¹ Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³¹² Atıyye, a.g.e., s. 91.

³¹³ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 112.

³¹⁴ Atıyye, a.g.e., s. 91; Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³¹⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³¹⁶ Atıyye, a.g.e., s. 91.

³¹⁷ Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³¹⁸ Atıyye, a.g.e., s. 91.

f) Bir hatip konuşurken bir yüzey veya mızrak vs. ye yaslanmalı ve dayandığı şeyle işaret yapmalıdır.

g) Mantıklı ve aklıselim olmak (gayr-i makul veya mecnun hareketler yapmamak).³¹⁹

ğ) Sözünü ispatlayabilecek dirayette ifade gücüne sahip olmalıdır.³²⁰

h) Hatiplerin söyledikleri şeylerle davranışları arasında tutarlılık bulunmalıdır.³²¹

ı) Bir hatip konuşurken gür sesli olmalı, yani hitap sırasında sesini yükseltmelidir.

j) Hatipler, hitap sırasında biraz fazla konuşabilmek için dilini kurutmamalıdır.

k) Hatipler konuşurken yüzünü etrafına çok az çevirmeli ve dinleyicilerin dikkatini dağıtacak bir tarzda çevresine bakınmamalıdır.

Yukarıda saydığımız hitabetin kurallarına uymaktan maksat, hatiplerin hitap esnasında muhataplar üzerinde etkili olmaları ve hitabeti işiten kitlenin onun sözünü daha fazla kabul etmesini sağlamalarıdır.³²² Bu özelliklerin aksine yani kötü telaffuzlu, kekeleyip öksürerek konuşanlar ve hitap sırasında sağa sola dönenler, sakalını karıştıran vb. davranışları sergileyen hatipler, Câhiliye toplumunda rağbet görmezdi.³²³

1.2.2.8.2. Câhiliye Devrinde Meşhur Hatipler

İslâmiyet'ten önce Arap kabileleri içinde, dünyadaki diğer emsalleriyle boy ölçüşecek kadar maharetli hatiplerin yetişmesi sebebiyle, hitabetin genel tarihi seyrinde Câhiliye Arap edebiyatı devri, üstün bir konuma sahiptir. Ayrıca genellikle

³¹⁹ Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³²⁰ Recep Koyuncu, “*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*”, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Konya, 2008, s. 10.

³²¹ Koyuncu, “*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*”, s. 10.

³²² Atıyye, a.g.e., s. 91.

³²³ Koyuncu, “*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*”, s. 10.

Arap edebiyatı tarihinin kaydetmediği şair ve hatipler de çoktur. Bunlar ya meşhur olmadığı veya Arap edebiyatında zirve yapmadığı için eserlerinden çok azı günümüze kadar gelmiştir.³²⁴ Burada önce, kaynaklara göre Câhiliye devri hatipleri içinde doruk noktasına ulaşan en meşhur hatiplerin kısaca hayatı, sanatı ve hitabelerini, daha sonra diğer hatiplerin yalnızca isimlerini zikredeceğiz.

1.2.2.8.2.1. Âmir b. Zarib el-Advânî

Âmir b. Zarib, meşhur Arab hükemâsından şan ve şeref sahibi şair ve belîğ bir hatiptir.³²⁵ Âmir, Kays Aylân Kabilesine mensuptur.³²⁶ Advânî, Kays'ın batınlarındanır.³²⁷ Hikmet sahibi olarak da isimlendirilen Âmir,³²⁸ Ukâz'da Arapların hakemiydi.³²⁹ Diğer bir ifade ile Câhiliye devrinde bilirkişilik görevi için müracaat edilen kişilerdendi. Şu ifadeler, onun hikmetli sözlerindendir:

“Bir görüşü mayalanmaya terk edin, olgunlaşması için zaman tanıyınız, sizi henüz olgunlaşmamış görüşten sakındırırım.”

Âmir, bir görüş veya düşüncenin yerine oturması ve yerleşmesi için sabır, tenenni, tedbir, sağlamlık ve hassasiyet gösterilmesini arzu ederdi. Ayrıca “Kendisine itaat edilmeyenlerin görüşü yoktur (otoriter ve itibar sahibi değilsen senin görüşünün değeri olamaz)” sözü de onun mesellerindendir.”³³⁰

Câhiliye'de asa ile ikaz edilen kişilerden ilki Sa'd b. Mâlik el-Kinânî, diğeri de Âmir b. Zarib el-Advânî'dir. Daha önce de belirtildiği gibi Arap kavminde itibar sahibi meşhur bir hakem olan Âmir, yaşlanıp da aklı karıştığında oğullarına dedi ki: “Ben maksattan saparsam, beni düzeltin”. Bu yüzden babası, konuşurken şaşırdığında veya gayesinden çıktığında, kendisini ikaz etmek maksadıyla oğulları baston ile

³²⁴ Atıyye, a.g.e., s. 71.

³²⁵ Hafâcî, a.g.e., s. 174.

³²⁶ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 158.

³²⁷ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., III, 303.

³²⁸ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, s. 60.

³²⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., III, 303.

³³⁰ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, s. 60.

vurur ve çıkan sesle Âmir, hatasından vazgeçirilirdi.³³¹ Âmir'in kızına, onun da babasına cevabi hitabesi³³² ve kendi kavmine vasiyeti,³³³ Câhiliye'de Arap edebiyatının en meşhur hitabe örneklerindendir.

1.2.2.8.2.2. Amr b. Ma'dî Kerib ez-Zubeydî (ö. 21/23-643)

Amr b. Ma'dî Kerib, Kehlan'ın Mezhic kabilesinden Zübeyd koluna mensup olup³³⁴ soyu, Yemen Kahtanilerine kadar gider.³³⁵ Çok cesur akıncılardan,³³⁶ Arabın en meşhur muhadram³³⁷ şair ve kahramanlarından olan³³⁸ Amr b. Ma'dîkerib, Câhiliye dönemi Arap hatiplerindendir.³³⁹

Câhiliye devrinde kavminin reisliğini yapan Amr,³⁴⁰ hicretin 10. senesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in huzurunda Müslüman olmuştur.³⁴¹ Diğer bir rivayete göre, onun ve kavminin hicri 9. senesinde Hz. Peygamber (s.a.v.) ile buluşarak İslâm'ı kabul ettikleri de söylenir. Resulullah'ın vefatından sonra dinden dönen Amr, tevhid inancına (İslâm'a) tekrar bağlandı ve İslâmiyet üzere mücahede edip çarpıştı.³⁴² Câhiliye'de ve İslâm döneminde cengâver unvanına sahip olan Amr, Yermük³⁴³ ve Kâdisiye Vakalarına katılmıştı.³⁴⁴ Onun Kâdisiye veya Nihâvend harbinde öldüğü

³³¹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., III, 29.

³³² Safvet, a.g.e., I, s. 286-287.

³³³ Safvet, a.g.e., I, s. 287-288.

³³⁴ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Cami fi Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, 1. bs., Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 126.

³³⁵ Hafâcî, a.g.e., s. 172; Zeyyât, a.g.e., s. 22; Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn, *el-İsfehânî* (ö. 976), *el-Ağani*, 3. bs., Cüz: 15, Beyrut, 1429/2008, I, 140.

³³⁶ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 64; Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

³³⁷ Muhadram; Cahiliye ve İslam dinini idrak eden, Müslüman olarak hayatını tamamlayan şair. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Serinsu, v.d., a.g.e., s. 243-244; Mehmet Efendioğlu, "Muhadramûn", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, XXX, 395-396.

³³⁸ Nallino, a.g.e., s. 111.

³³⁹ Fâhûrî, a.g.e., s. 124; Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³⁴⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

³⁴¹ Nallino, a.g.e., s. 111.

³⁴² Zeyyât, a.g.e., s. 22; Hafâcî, a.g.e., s. 172.

³⁴³ Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948), *Nakdu'n-Nesr*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1980, s. 51.

³⁴⁴ Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 51; Zeyyât, a.g.e., s. 22; Hafâcî, a.g.e., s. 172.

hususlu ihtilâflıdır. Ömer b. Hattab'ın hilafetinin sonlarında³⁴⁵ 110 yaşına geldiğinde (h.21/23- m.643) tarihinde vefat eden³⁴⁶ Amr'ın vefat tarihi konusu da ihtilâflıdır.³⁴⁷

Zarafeti meşhur ve hitabete liyakati olan³⁴⁸ Amr'ın hatip ve şair olduğu zikredilir. Onun öncelikle hatip, ikinci derecede şair olduğu söylene de³⁴⁹ edebî kaynaklar, onun bir hatip olduğunu belirtmektedir.³⁵⁰ İran Kısra'sına giden Arap heyeti içinde Amr b. Ma'dî Kerib ez-Zubeydî'nin Kısra huzurundaki hitabesi, onun hitabetine dair seçkin örneklerdendir.³⁵¹ Ayrıca onun hayatı ve hitabeleri hakkında İkdü'l-Ferid isimli eserde geniş bilgi vardır.³⁵²

1.2.2.8.2.3. Eksem b. Sayfî et-Temîmî (ö. 9/630)

Eksem b. Sayfî, Câhiliye devrinin en meşhur hatiplerindendir.³⁵³ Câhiliye'de kelamı gayet fasih, Arapların en meşhur hâkimi³⁵⁴ ve hakîmi unvanına sahip olan Eksem, Arap hatiplerinin önderlerindendir.³⁵⁵ Eksem b. Sayfî'nin, Hire Krallarından Amr b. Hind'i taziyesi³⁵⁶ ve Sadru'l-İslâm döneminde kendi kavmi olan Beni Temim'i İslâm'a daveti³⁵⁷ ayrıca İran Kısra'sına gönderilen heyet içinde yer alması³⁵⁸ ve Hîre Meliki Nu'mân b. Münzir'in elçiliği görevinde bulunması,³⁵⁹ onun Câhiliye devri Arap hitabetinde çok yönlü bir hatip olduğunu göstermektedir.

Nu'mân b. Münzir, Eksem'i Medâin'deki İran hükümdarı Kısra'ya giden heyete temsilcisi olarak göndermiştir. Hâcib b. Zurâre et-Temimî, Âmir b. et-Tufeyl el-

³⁴⁵ Nallino, a.g.e., s. 111.

³⁴⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 126.

³⁴⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 64; Hafâcî, a.g.e., s. 172; Zeyyât, a.g.e., s. 22; Fâhûrî, a.g.e., s. 126; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 51.

³⁴⁸ Hafâcî, a.g.e., s. 172.

³⁴⁹ Zeyyât, a.g.e., s. 22.

³⁵⁰ Kazancı, a.g.e., s. 33; Hafâcî, a.g.e., s. 172.

³⁵¹ Safvet, a.g.e., I, 28.

³⁵² İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IX, 119.

³⁵³ Zeyyât, a.g.e., s. 20.

³⁵⁴ Alûsî, a.g.e., s. 165; Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

³⁵⁵ Atıyye, a.g.e., s. 171.

³⁵⁶ Atıyye, a.g.e., s. 74-75.

³⁵⁷ Atıyye, a.g.e., s. 73-74.

³⁵⁸ Hafâcî, a.g.e., s. 171.

³⁵⁹ Asri Çubukçu, "Eksem b. Sayfî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, X, 551.

Âmirî, Alkame b. Ulâse el-Âmirî, Amr b. Ma'dikerb ez-Zubeydî, Hâris b. Ubade el-Bekrî gibi Arapların önde gelen eşraf ve hatipleri de bu elçi heyetindeydi.³⁶⁰ Gönderilen hatip heyetinin temsilcisi konumunda olan Eksem,³⁶¹ Kisrâ'nın önünde konuşunca Kisrâ, onun sözlerine hayran kalmış: "Arab'ın senden başka bir hatibi olmasa da sen hitabette kâfi gelirdin" demiştir.³⁶²

Câhiliye'deki en meşhur Arap hükemâsından, tesir ve ikna vesilesi olarak kabul gören ve bu konuda taklit edilen Eksem, vakar sahibi, akıllı, sakinlik ve ağırbaşlılık gibi üstün örnekleri şahsında gösteriyordu.³⁶³ Onun insanlara ibret olabilecek darbı meselleri çoktur. "Akıl, tecrübelerle olgunlaşır. Dost, yakındır.

Hakiki arkadaşlık, senin gıyabında bile dostluğunu ve samimiyetini gösteren kimse-dir" vb. örnekler, onun seçkin ve meşhur mesellerindendir.³⁶⁴

Eksem, Resulullah'ın peygamberlik dönemine ulaşınca oğlunu onun durumunu araştırıp kendisine haber getirmesi amacıyla (Medine'ye) göndermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman etmeleri için kabilesini İslâm Dini'ne davet eden³⁶⁵ Eksem, (h.9/m.630) da vefat etmiştir.³⁶⁶ Onun hayatı ve hitabeleri hakkında geniş bilgi için İkdü'l-Ferid isimli kitaba müracaat edilebilir.³⁶⁷ Eksem b. Sayfî'nin Câhiliye hitabesine işaret eden birkısım meşhur örnekleri şunlardır:

a) Arap delege ve temsilcisi olarak Kisrâ huzurunda irat ettiği hitabesi.³⁶⁸

b) Hîre meliki Amr b. Hind'e (kardeşinin ölümü sebebiyle) yapmış olduğu taziye hitabesi.³⁶⁹

c) Oğullarına ve bir topluluğa vasiyeti³⁷⁰ ve kendi kavmine nasihati.³⁷¹

ç) Eksem ile Fârisî Büzürcemihir'in meselleri.

³⁶⁰ Hafâcî, a.g.e., s. 171; Atıyye, a.g.e., s. 71.

³⁶¹ Kazancı, a.g.e., s. 33.

³⁶² Hafâcî, a.g.e., s. 171.

³⁶³ Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

³⁶⁴ Safvet, a.g.e., I, 306.

³⁶⁵ Hafâcî, a.g.e., s. 171.

³⁶⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

³⁶⁷ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IX, 36.

³⁶⁸ Safvet, a.g.e., I, 21.

³⁶⁹ Safvet, a.g.e., I, 31.

³⁷⁰ Safvet, a.g.e., I, 46.

³⁷¹ Safvet, a.g.e., I, 47.

d) Tay' kabilesine karşı, Allah korkusu ve sılayı rahmi tavsiyesiyle başlayan yazılı vasiyeti.³⁷²

e) Kavmini İslâm'a davet ettiği sırada irat ettiği meşhur hitabesi.³⁷³

1.2.2.8.2.4. Hâcib b. Zurâre et-Temîmî

Hâcib b. Zurâre, Temîm Kabilesine mensuptur.³⁷⁴ Hâcib, kabilesinin eşrafı ve büyüklerindendir.³⁷⁵ Temîmliler, kabile reisleri Hâcib b. Zurâre'nin de bulunduğu yetmiş seksen kişi gibi kalabalık bir heyeti Medine'ye göndermişlerdi. Şair ve hatipleriyle gelen bu heyet, peygamberimize şiir ve hitabede müsabaka talebini dile getirdiler. Müsabaka neticesi mağlup olan Temîmliler (9/630) da Müslüman olmuştur.³⁷⁶

Câhiliye döneminde Hâcib b. Zurâre'nin seçkin hitabe örnekleri mevcuttur. Arap temsilci heyeti, Kısra'nın huzuruna çıktığında onun Kısra önündeki konuşması,³⁷⁷ bu devrin kayda değer meşhur örneklerindendir. Ayrıca Kısra, Temîm kabilesine Irak'ın meralarını yasakladığı bir sırada, kuraklık ve kıtlık şiddetlendiğinde Hâcib, kabilesini temsilen bir heyet ile gelip Kısra'nın önünde bu konu hakkında hitabede bulunmuştu. Onun belâgatine hayran kalan Kısra, istediği otlakları Temîmlilere geri verdi.³⁷⁸

1.2.2.8.2.5. Ka'b ibni Lueyy

Kinâne Kabilesine mensup³⁷⁹ ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dedelerinden olan Kâ'b ibni Lueyy, Cahili Arap devrinin meşhur ve en eski hatiplerindendir. Kâ'b ibni

³⁷² Safvet, a.g.e., I, 305-306.

³⁷³ Safvet, a.g.e., I, 260-262.

³⁷⁴ Elmalî "Hitabet", XVIII, 158.

³⁷⁵ Hafâcî, a.g.e., s. 174.

³⁷⁶ M. Ali Kapar, "Hâcib b. Zurâre", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, XIV, 511.

³⁷⁷ Safvet, a.g.e., I, 13-14, 22-23.

³⁷⁸ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 287-288; Hafâcî, a.g.e., s. 174.

³⁷⁹ Elmalî "Hitabet", XVIII, 158.

Lueyy, umumi olarak Araplara hitap ederdi. Bu hitaplarında genellikle, Kinâne kabilesini iyiliklere teşvik ederdi.³⁸⁰ Bilhassa her hafta cuma günü topladığı kavmi karşısında irat ettiği hutbesinde, kendi neslinden son peygamberin geleceğini ve onun zamanına yetişenlerin bu nebiye iman etmelerini söylerdi.³⁸¹

Kâ'b, öldüğünde insanlar, onun vefatını büyük bir hadise olarak övmüşler, ölümü ve Fil Vakası arasında bir tarih yazmışlardır. Diğer bir ifade ile meşhur Fil hadisesi ile onun ölümü arasında bir ilişki kurmuşlardır.³⁸² Onun hitabetine işaret eden bir hutbe örneği “Cemheretu Hutabi'l-Arab” isimli eserde kaydedilmiştir.³⁸³

1.2.2.8.2.6. Kabîsa b. Nuaym

Kabîsa b. Nuaym, Beni Esed'in Câhiliye dönemi hatiplerindendir.³⁸⁴ İmruül Kays,³⁸⁵ babası katledilince Beni Esed³⁸⁶ kabilesini temsil eden bir heyet, babasının kanını affetmesi maksadıyla onun yanına gelmişti. Gelenler içinde kabilenin seçkin hatibi Kabîsa'da vardı. İmruül Kays, kaftan, pabuç/çarık giyinmiş ve başına da siyah bir sarığı sarınmış olarak karşılarına çıktı.³⁸⁷ İmruül Kays, içeri girince gelenler hürmeten ayağa kalktılar ve Beni Esed kabilesini temsilen Kabîsa, acele edip konuşmaya başlamıştı.³⁸⁸ Onun konuşmasından sonra İmruül Kays'ta onlara karşı hitap ederek cevap verdi.³⁸⁹

³⁸⁰ Atıyye, a.g.e., s. 71.

³⁸¹ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 37.

³⁸² Atıyye, a.g.e., s. 71.

³⁸³ Safvet, a.g.e., I, 33-34.

³⁸⁴ Hafâcî, a.g.e., s. 174; Safvet, a.g.e., I, 274.

³⁸⁵ İmruu'l-Kays: Câhiliye şairlerinin lideri konumunda meşhur muallâka şairidir, h.ö. 130'da doğmuş, h.ö. 80' de ölmüştür. Ecdadı, Kinde'nin eşrafı ve meliklerindendir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Cârîm ve Emin, “*Belâğatu'l-Vâziha*”, s. 7.

³⁸⁶ Benî Esed: Mudar koluna mensuptur. Bu kabile, Kinde meliklerinin hükmü altındaydı. Son Kinde meliki Hucr, İmruülkaysın babasıdır. Benî Esed kabilesi ayaklanıp (Hucr'u) katletmiştir. Çünkü o, idari yönde insanlara karşı sert davranıyor ve vergi hususunda aşırı gidiyordu. Bu konuda daha geniş bilgi için, bk. Safvet, a.g.e., I, 274.

³⁸⁷ Araplar siyah sarığı yalnızca intikama yeltenince sarınırlardı. Bu konuda daha geniş bilgi için, bk. Safvet, a.g.e., I, 274. Metindeki الترات (الوتر) kelimesi intikama veya intikamda zulme işaret eder. Bu konuda daha geniş bilgi için, bk. İbn Manzûr, a.g.e., XI, 4758.

³⁸⁸ Safvet, a.g.e., I, 274-275.

³⁸⁹ Safvet, a.g.e., I, 275-276.

Câhiliye döneminde Beni Esed kabilesinin meşhur hatibi Kabîsa b. Nuaym'ın kabilesini temsilen irat ettiği bu hitabe ve İmru'ül Kays'ın cevabî konuşmasının tam metni Cahiliye devri Arap edebiyatını yansıtan kaynaklarda mevcuttur.³⁹⁰

1.2.2.8.2.7. Kays b. Âsım el-Minkarî (ö. 47/667)

Kahraman ve yiğit bir şair³⁹¹ olan Kays b. Âsım Temîmî,³⁹² Beni Minkar veya Temim kabilesinin meşhur bir hatibidir.³⁹³ Ayrıca cengâver ve ata binicilik hususunda mahir olan Kays, birçok akınlara ve baskınlara katılmış ve gazvelerinde muzaffer olmuştur.³⁹⁴ Onun Câhiliye'de kızını diri diri toprağa gömen ilk şahıs olduğu söylenir. Câhiliye ve İslâm döneminde kavminin efendisi ve reislerinden ³⁹⁵ olan Kays b. Âsım ve kabilesinden bir heyet, elçi olarak (9/630) da Medine'ye gelmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.) ile görüşerek Müslüman olmuştur.³⁹⁶ İslâm'a girdikten sonra Peygamberimize arkadaşlık ederek onun sahabesi olmuştur.

Üstün hasletlere sahip olan Kays, bilhassa hilim hususunda meşhur olmuştur. Hatta Ahnef, bu konuda "Ben hilmi Kays b. Asım'dan öğrendim" demiştir.³⁹⁷ Kays, Basra şehrinde vefat etmiştir.³⁹⁸ Onun hitabeleri zevkli, gayet zarif ve akıcıdır. Edebi eserlerde Kays'ın vasiyetleriyle ilgili seçkin örnekler vardır.³⁹⁹ Kays b. Âsım, vefatını hissedince oğullarını çağırması ve vasiyette bulunmuştur.⁴⁰⁰ Ayrıca Kısra önündeki konuşması da, onun takdir toplayan ve hatiplikteki gücüne işaret eden seçkin hitabe

³⁹⁰ Safvet, a.g.e., I, 274-276; Hafâcî, a.g.e., s. 174-175; Atıyye, a.g.e., s. 76-78.

³⁹¹ Câhiz, a.g.e., I, 219.

³⁹² Ebi Usman Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869), *el-Beyan ve't-Tebyin*, tah., Abdüsselam Muhammed Harun, 7. bs., Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1418/1998, I, 218, 219; İsfahânî, a.g.e., Cüz-14, II, 46.

³⁹³ Câhiz, a.g.e., I, 218.

³⁹⁴ İsfahânî, a.g.e., Cüz-14, II, 46.

³⁹⁵ Câhiz, a.g.e., I, 219; İsfahânî, a.g.e., Cüz-14, II, 46.

³⁹⁶ Ali Osman Ateş, "Kays b. Âsım", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 90.

³⁹⁷ Câhiz, a.g.e., I, 219.

³⁹⁸ Ateş, "Kays b. Âsım", XXV, 90.

³⁹⁹ Alûsî, a.g.e., s. 167-168; Safvet, a.g.e., I, 259-260.

⁴⁰⁰ Câhiz, a.g.e., II, 80.

örneklerindendir.⁴⁰¹ Kays'ın hayatı, hitabeleri vb. hususlarda daha geniş bilgi için el-Beyan ve't-tebyîn ile Ikdu'l-Ferid isimli eserlere müracaat edilebilir.⁴⁰²

1.2.2.8.2.8. Kus b. Sâide el-İyâdî (ö. 600)

İyâd kabilesine mensup olan Kus b. Sâide⁴⁰³ Câhiliye devrinin en meşhur hatiplerindendir.⁴⁰⁴ Bazı kaynaklara göre, bilhassa Kus b. Sâide ve Sahbân, Câhiliye döneminin kayda değer iki hatibidir.⁴⁰⁵ En meşhur Câhiliye hatibi sıfatını haiz olan Kus'un kadri ve şerefi çok yüksektir.⁴⁰⁶ Câhiliye devrinde hatipler genellikle kabilelerini savunurken, onlardan farklı olarak Arap milletinin tamamını temsil eden⁴⁰⁷ Kus, Arapların umumi hatibi olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁸ Diğer bir ifade ile o, taşıdığı üstün vasıflarıyla Arapları temsil eden bir hatip olma liyakatine sahiptir.⁴⁰⁹ Bunun temel sebebi de Kus'un yaşadığı toplumda itibar sahibi olması ve hatipliği Arapların genelinde kabul görmesidir. Hutbelerinde ilk kez “emma ba'dü” hitabını kullanan ve hitap esnasında onun baston veya kılıca yaslanan⁴¹⁰ hatta ilk olarak yüksek bir yerde topluluğa hitap eden saygın kişi olduğu belirtilmektedir.⁴¹¹

Bir kısım rivayetlerde onun Hristiyanlık dinine inanan ve Necran piskoposlarından olduğu da belirtilir. Allah'a inanan eden bir mümin olarak içinde bulunduğu halkı, hikmet ve güzel öğütlerle Allah'a iman etmeye,⁴¹² tevhit inancına ve putlardan uzak durup onlara tapınmamaya davet eden⁴¹³ Kus b. Sâide, Arabın hakîmi ve hakemlerindendir.⁴¹⁴ Bu özellikleriyle halk arasında tevhit üzerinde istik-

⁴⁰¹ Ateş, “Kays b. Âsım”, XXV, 90.

⁴⁰² Câhiz, a.g.e., II, 80; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IX, s. 128.

⁴⁰³ Hafâcî, a.g.e., s. 162; Fâhûrî, a.g.e., s. 124; İsfahânî, a.g.e., 2. c., 15. cüz, s. 164.

⁴⁰⁴ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68; Zeyyât, a.g.e., s. 20-22; Safvet, a.g.e., I, 35-36; Alûsî, a.g.e., s. 149.

⁴⁰⁵ Özbalkıç, a.g.e., s. 177.

⁴⁰⁶ Alûsî, a.g.e., s. 149-150.

⁴⁰⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68.

⁴⁰⁸ Hafâcî, a.g.e., s. 162; Zeyyât, a.g.e., s. 20.

⁴⁰⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68.

⁴¹⁰ Hafâcî, a.g.e., s. 162; Zeyyât, a.g.e., s. 20.

⁴¹¹ Zeyyât, a.g.e., s. 20; İsfahânî, a.g.e., 2. c., 15. cüz, s. 164.

⁴¹² Zeyyât, a.g.e., s. 20.

⁴¹³ Hafâcî, a.g.e., s. 162.

⁴¹⁴ Zeyyât, a.g.e., s. 20.

rar sahibi olan bir mümin olarak zikredilen Kus,⁴¹⁵ konuşmalarında muhatabına tebşir yani müjde dolu mesajlar verir, gönülleri uyandırır ve kalpleri tahrik ederdi. O, hitabında secili, kafiye ve süslü bir üslubu tercih eder ve hitabetini darbı mesellere dayandırır.⁴¹⁶

Ukâz hatibi⁴¹⁷ veya vaizi unvanıyla meşhur olan Kus,⁴¹⁸ çoğunlukla Ukâz panyayırında durup halka hitap ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) henüz kendisine peygamberlik gelmeden, Kus'u Ukâz'da görmüş, kızıl / boz devesinin üzerinde irat ettiği hutbesini işittiğini söylemiş, kelamının güzelliğini ve onun mevkii ya da konumunu övmüştür.⁴¹⁹ Resulullah, onun hakkındaki bir rivayetinde şöyle buyurmaktadır:

(رَجِمَ اللَّهُ فُسًّا ! إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَبْعَثَهُ اللَّهُ أُمَّةً وَاحِدَةً)

“Allah, Kus’a merhamet etsin! Ben kıyamet günü onun tek başına bir ümmet olarak Allah’ın dirilteceğini umuyorum.”⁴²⁰

Kus, bazen Arapları temsilen elçi olarak Kayser’in huzuruna çıktığında veya ziyarete gittiğinde onunla karşılıklı konuşurlardı. Kayser, ona ikram ederek cömert davranır ve saygın bir kişiye layık olarak Kus’u onurlandırır. Lakin o, dünyadan uzaklaşmış bir zahit olarak alın teri kazancıyla, kıt kanaat bir geçim ile ölene kadar Allah’a ibadet edip etrafına vaaz ve nasihat bulduğu uzunca bir hayat yaşamıştır.⁴²¹

Meşhur Arap hatibi Kus’un hutbe (hitabe) leri Araplarca kabul görmüş, hikmette ve belâgatte örnek gösterilmiştir.⁴²² Diğer bir ifade ile fesahati, belâğati, hikmet ve hitabeti yaşadığı toplum arasında darbı mesel olmuştur. Mesela şu hikmetli söz ona aittir: “Delil, iddia sahibi tarafından yapılmalıdır, yani bir kimse iddiasının doğruluğunu, getirdiği delil ile ispatlamalıdır. Yemin, inkar edene getirilir.”⁴²³

⁴¹⁵ Alûsî, a.g.e., s. 149-150.

⁴¹⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

⁴¹⁷ Atıyye, a.g.e., s. 71.

⁴¹⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

⁴¹⁹ Zeyyât, a.g.e., s. 20; Alûsî, a.g.e., s. 149-150; İsfêhânî, a.g.e., 2. c., 15. cüz, s. 164; Kudâme b. Ca’fer, a.g.e., s. 98-99.

⁴²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 1066), *Delâilü’n-Nubuvve ve Ma’rifetu Ehvâli Sâhibi’ş-Şerî’a*, Beyrut 1405/1985, s. 217.

⁴²¹ Zeyyât, a.g.e., s. 20; Fâhûrî, a.g.e., s. 124.

⁴²² Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68.

⁴²³ Hafâcî, a.g.e., s. 162.

Kısaca özetlemek gerekirse, kendi zamanında Arapların hatibi, şairi ve hakimi ve hilim sıfatına da sahip olan Kus b. Sâide, uzun bir zaman ömür sürmüş ve nübüvvetten önce vefat etmiştir. Muhtelif kaynaklara göre, Kus b. Sâide el-İyâdî'nin ölüm tarihi (m.600) civarındadır.⁴²⁴ Kus'un hitabesinin örnekleri çoktur. Kayserle karşılıklı mükâlemesi⁴²⁵ ve son peygamberin geleceğini müjdeleyen Ukâz'da söylediği meşhur hutbe,⁴²⁶ onun Câhiliye dönemi hitabetine işaret eden seçkin örneklerdendir. Kus'un hayatı, belağati, fesahati ve hitabeleri hakkında daha geniş bilgi için Ikdu'l-Ferid⁴²⁷ ismindeki esere müracaat edilebilir.

1.2.2.8.2.9. Zi'l-İsba' (Zu'l-İsba') el-Advânî

Beni Advân kabilesine mensup olan Zi'l (Zu'l) İsba' el-Advânî, Câhiliye devrindeki eski şairlerden, kahraman süvarilerden,⁴²⁸ Arab hakemi ve gayet fasih meşhur hatiplerdendir.⁴²⁹ Onun Câhiliye Arap döneminde çokça akınları ve meşhur harpleri vardır.⁴³⁰ Zi'l (Zu'l) İsba ayrıca Câhiliye'de vesayâ ve hikem açısından da çok meşhurdur.⁴³¹ Ölümü esnasında oğlu Esid'i çağırarak yapmış olduğu vasiyeti, onun hitabî gücüne işaret eden seçkin örneklerdendir.⁴³² Onun hayatı ve hitabeleri hakkında daha geniş bilgi için Ikdu'l-Ferid⁴³³ ismindeki esere müracaat edilebilir.

⁴²⁴ Hafâcî, a.g.e., s. 162; Fâhûrî, a.g.e., s. 124; Zeyyât, a.g.e., s. 20.

⁴²⁵ Safvet, a.g.e., I, 283.

⁴²⁶ Hafâcî, a.g.e., s. 154; Safvet, a.g.e., I, 35-36; Atıyye, a.g.e., s. 75-76; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 98-99.

⁴²⁷ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IX, 126.

⁴²⁸ İsfehânî, a.g.e., III, 62 (624).

⁴²⁹ Alûsî, a.g.e., s. 163.

⁴³⁰ İsfehânî, a.g.e., III, 62 (624).

⁴³¹ Nallino, a.g.e., s. 80.

⁴³² Safvet, a.g.e., I, 46; Alûsî, a.g.e., s. 163-164; İsfehânî, a.g.e., III, 68-69.

⁴³³ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IX, 65.

1.2.2.8.3. Câhiliye Devrinde İsim Yapan Diğer Hatipler

Yukarıda saydığımız Câhiliye dönemi hatiplerinden başka şu hatipler de bu asırda meşhur olmuştur:

Hâşim b. Abdimenâf, Hânî' b. Kabîsa eş-Şeybânî, Evs b. Hârise, Hâris b. Kâ'b, Düveyd b. Zeyd, Kays b. Züheyr,⁴³⁴ Huveylid b. Ömer el-Gatafânî,⁴³⁵ Utbe b. Rebîa,⁴³⁶ Düreyd b. Simme,⁴³⁷ Nuaym b. Sa'lebe el-Kinânî,⁴³⁸ Kays b. Hârice el-Gatafânî ve Sabâh el-Himyârî.⁴³⁹

⁴³⁴ Safvet, a.g.e., I, 32, 37, 45, 49, 288, 291.

⁴³⁵ Atıyye, a.g.e., s. 71.

⁴³⁶ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 89.

⁴³⁷ Nallino, a.g.e., s. 80.

⁴³⁸ Alûsî, a.g.e., s. 170.

⁴³⁹ İsfahânî, a.g.e., I, 116, 358.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SADRU'L-İSLÂM VE EMEVÎ DÖNEMİ HİTABETİ

2.1. SADRU'L-İSLÂM (ASR-I SAADET VE RÂŞİT HALİFELER) DÖNEMİNDE HİTABETİN ÖNEMİ

İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed'in (1/622) Mekke'den Medine'ye hicretiyle başlayıp Emevîlerin kuruluşuna kadar devam eden zaman diliminin ismi Sadru'l-İslâm (40/661) dönemidir.⁴⁴⁰ Arapları ve diğer insanları hurafe ve puta tapıcılıktan, düşmanlık ve nefretten medeni hayata çıkarmak, saadet ve esenliğe kavuşturma maksadıyla, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabe tarafından İslâmiyet'in temel mesajı ve hedeflerini insanlara anlatmak amacıyla tatbik edilen usul, hitabettir.⁴⁴¹ Ayrıca, Peygamber Efendimizin İslâmî icraatlarına sahip çıkan müminlerle muhalifî safındaki müşrikler arasında vaki olan münakaşada hitabete müracaat edilmesi; İslâmiyet'in doğuşunda hitabetin gelişmesini sağlayan unsurlardandır.⁴⁴²

Câhiliye dönemi hitabeti, kabile asabiyetine dayanıyordu.⁴⁴³ Kur'an, nazil olup peygamberimize nübüvvet verildiğinde, Câhiliye Arapları arasında hatipler, üstün tutuluyor ve onlara rağbet gösteriliyordu.⁴⁴⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Arab Yarımadası'nda en çok şiir ve hitabet revaçtaydı. Apaçık bir mucize olan Kur'ân-ı Kerim geldiğinde, şairlere ve hatiplere meydan okudu. Onlar, Kur'an ayetlerini dinlediğinde onun i'cazı karşısında adeta parmaklarını ısırarak derecede hayrette kaldılar.⁴⁴⁵ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in insanları dine davet ve onlara itimat telkininde takip ettiği metot, hitabettir. Safa tepesinde akrabalarına karşı irat ettiği hitabesi, İslâm hitabetinin ilk örneğidir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 35.

⁴⁴¹ Şevki Dayf, a.g.e., s. 42.

⁴⁴² Özbeklikçi, a.g.e., s. 37; Elmalı "Hitabet", XVIII, 158.

⁴⁴³ Elmalı "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁴⁴ Kazancı, a.g.e., s. 33; Doğru, a.g.e., s. 31.

⁴⁴⁵ Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 185.

⁴⁴⁶ Elmalı "Hitabet", XVIII, 159.

İslâmiyet'in hızla yayılmasıyla Müslüman Arap toplumunun sosyal ve siyasi açıdan ilerlemesi de, hitabetin önemi ve değerini gösteren sebeplerdendir.⁴⁴⁷ İslâm'a giren Arapların muharebe ve fetihlerin icrası için daha etkili bir yol olan hitabete yöneldikleri görülmüş, bu yüzden İslâmiyet döneminde şiire göre hitabetin - Câhiliyenin tersi bir durum olarak- daha önce ilerleme kaydettiği görülmüş ve hatiplere olan ihtiyacın çoğalmasıyla hatipler, şairlerden daha ziyade itibar kazanmışlardır.⁴⁴⁸

Câhiliye dönemiyle mukayese edilirse hitabetin, İslâm sayesinde bir hayli gelişmiş olduğu müşahade edilmiştir.⁴⁴⁹ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'deki belâğatin, Peygamber Efendimizin hitabesi ve dini tebliğ usulünün İslâmî hitabetin doğuşunda ve gelişmesinde insanlar üzerinde büyük bir etkisi olmuştur.

2.1.1. İslâmiyet Döneminde Hitabetin Yayılması ve Gelişmesinin En Önemli Amilleri

Nesir türlerine dâhil olan hitabet,⁴⁵⁰ İslâmiyet ile gelişmiş⁴⁵¹ ve İslâm dini, Arap nesir tarihinde yeni bir sayfa açmıştır.⁴⁵² Ayrıca Câhiliyede bir nesir türü olan "eyyâmü'l-Arab" a dair savaş kıssaları, İslâmiyet döneminde de revaç bulmuştur. Arap milletinin İslâmî devirlerde katıldığı bu savaşlar için "Eyyâmü'l-Arab fi'l-İslâm" tabiri kullanılmıştır.⁴⁵³

İnsanlık tarihine göz attığımızda büyük çaplı inkılâplar ya dini veya siyasi davetle başlamıştır. Bu daveti teyit etmek, yaymak, düşmanları susturmak için de halkın konuşkan hatiplere ihtiyacı olmuştur. İslâmiyet'i tebliğ, hitabet yoluyla başlamış, hac sezonları, panayırılar, kabilelerin iskân ettiği bölgelerde ve sonradan da

⁴⁴⁷ Özbalıkçı, a.g.e., s. 37; Elmalı "Hitabet", XVIII, 158.

⁴⁴⁸ Özbalıkçı, a.g.e., s. 33.

⁴⁴⁹ Ömer Ünal, "*Sadru'l-İslâm'da Edebi Çevre (1-41/622-661)*", Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995.

⁴⁵⁰ Elmalı "Hitabet", XVIII, 158.

⁴⁵¹ Ünal, "*Sadru'l-İslâm'da Edebi Çevre (1-41/622-661)*"

⁴⁵² Şevki Dayf, a.g.e., s. 42.

⁴⁵³ Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", XII, 15.

ordugâhlarda, elçi heyetlerinin kabullerinde, vb. toplantı mekânlarında irat edilen konuşmalarla gelişmiş ve geniş kitlelere ulaşmıştır.⁴⁵⁴

İslâmiyet'in büyük davet ile zuhuru, hitabeti olgunluk seviyesine ulaştıran en önemli amillerdendi. İslâm, hitabetle ilgili konuları, hatiplere bir görev olarak vermiştir. Çünkü dine davet, iyilikleri emir ve kötülükten alıkoyma, fitneleri engelleme, bid'aları reddetme, askeri coşturma vb. hususlar, hitabetin hedeflediği gayelerdendi.⁴⁵⁵ Arap milletin sahip olduğu sağlam mizaç ve güçlü bir hayal gücü hitabeti daha da zenginleştirdi.⁴⁵⁶

Peygamber (s.a.v.), dine davet hususunda, insanlara karşı güven veren şahsiyetiyle karşısındakileri etkileyip ikna etmek için hitabete müracaat etmiştir.⁴⁵⁷ Buna binaen hitabetin gelişmesini sağlayan amillerden biri de Peygamber Efendimizin hutbeleridir. Bu hutbeler, genellikle putperestlik gibi Câhiliye inançlarını terk, insanları İslâm dini'ne davet, dünya ve ahiret mutluluğu vb. konuları ihtiva ederdi. Veda Hutbesi'nin Allah'a iman, insanların eşitliği, şeytanın yoluna sapmamak, Kur'an ile sünnet esaslarına sarılmak gibi farklı konuları içine almış olması düşünüldüğünde de hitabetin önemi daha doğru anlaşılmış olacaktır.⁴⁵⁸ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.)'imizin hükümdarlara gönderdiği elçileri, komutanlar ve valileri halkının temsilcisi olarak adeta kürsü hatibi sıfatını haizdi.⁴⁵⁹

2.1.2. Asrı Saadet Dönemi Hitabeti

Arapların en iyi hatibi olan Hz. Peygamber'in hitabesi, Mekke ile Medine dönemi olarak ikiye ayrılır. Mekke döneminde Kureyş kabilesine daveti, çoğunlukla Allah'a itaat ile muhabbet hususlarını içine almaktaydı. Medine'ye hicret edince Cuma ve bayram hitabeti yazılı olarak farz oldu. Bu bağlamda Müslüman Arap toplumları, Câhiliyede alışmadığı tertipli ve muntazam vasıflara sahip olan dinî hitabeti

⁴⁵⁴ Mahfûz, a.g.e., s. 23-24.

⁴⁵⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 176.

⁴⁵⁶ Özbalkıç, a.g.e., s. 34.

⁴⁵⁷ Özbalkıç, a.g.e., s. 37.

⁴⁵⁸ Elmalı "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁵⁹ Özbalkıç, a.g.e., s. 35.

tanıdı. Câhiliye geçmişinde sosyal hitabeleri çoğunlukla münâferet, müfâharet üzerinde dönüyorken, İslâmiyet'in kabilecilik, nesep, soy vb. meziyetlerle övünmeyi yasaklamasıyla, yeni İslâmî hayatlarında asabiyetle övünme hitabeti de silinmişti.⁴⁶⁰

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in İslâm dini'ne davet için komşu hükümdarlara yol-ladığı mektuplar, Asr-ı Saadette İslâm hitabetinin Arabistan Yarımadası çevresine yayıldığını ve geliştiğini gösteren örneklerdendir. Bu binaen hicri 7. yılda altı adet mektup yazılmıştı. Habeşistan meliki Eshame'ye Amr b. Ümeyye, Mısır hükümdarı Mukavkıs'a Hatıb b. Beltea, Rum Kayseri Herakle'ye Dihye b. Halife, Belka hükümdarı Hâris b. Ebi Şimr-i Gassânî'ye Şuca' b. Veheb, Yemâme hükümdarı Hevze b. Ali'ye Salit b. Amr ve İran Kisrâsı Hüsrev Perviz için de Abdullah b. Hüzâfe gönderildi. Bu mektupları hükümdarlara götürmek için de birer elçi tayin edilmiştir.⁴⁶¹

Kabile heyetleri ile Hız. Peygamber (s.a.v.) arasında vuku bulan hitabeler de Sadru'l-İslâm döneminde hitabetin parlamasını sağlayan etkenlerdendir. Muhtelif kabile elçileri ve heyetler, Peygamberimizin huzurunda konuşmalar yaptığında, Peygamber Efendimiz de sahabenin hatiplerinden kendi adına cevap vermelerini istemiştir.⁴⁶² Sahabe içinde Sâbit b. Kays b. Şemmâs el-Ensârî⁴⁶³ Sa'd b. Rebî, Sa'd b. Ubâde, Hubâb b. Münzir, Bişr b. Amr, Beşîr b. Sa'd gibi bazı hatipler, Hız. Peygamber (s.a.v.)'in hatibi⁴⁶⁴, Abdullah b. Revâha el-Ensârî ise hatip ve şair⁴⁶⁵ olarak isimlendirilirdi. Beni Temîm'den Utarid b. Hâcib b. Zurâre⁴⁶⁶ ve buna karşılık Sâbit b. Kays b. eş-Şemmâs'ın hitabesi⁴⁶⁷ ayrıca Hız. Peygamber (s.a.v.)'in elçilere cevabi hitabesi⁴⁶⁸ Asr-ı Saadette elçi hitabelerini yansıtan en seçkin örneklerdendir. Bu asırda Peygamber Efendimize gelen heyetlerin isimleri ve hitabeleri hakkında İkdü'l-Ferid⁴⁶⁹ isimli eserde geniş bilgi vardır.

⁴⁶⁰ Şevki Dayf, a.g.e., s. 52.

⁴⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 165.

⁴⁶² Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 240; Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁶⁴ Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁶⁵ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 240.

⁴⁶⁶ Safvet, a.g.e., I, 105.

⁴⁶⁷ Safvet, a.g.e., I, 106.

⁴⁶⁸ Safvet, a.g.e., I, 108.

⁴⁶⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 295-305.

Peygamberlerin Allah'tan gelen emir ve yasakları kendi ümmetlerine eksiksiz olarak iletmeleri manasına kullanılan tebliğ, peygamberliğin sıfatlarındanıdır.⁴⁷⁰ Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ : Ben Arapların en fasihiyim”⁴⁷¹ buyurmakla İslâmî tebliğde hitabetin ve fesahatin önemli bir unsur olduğuna işaret etmiştir. Allah Resulünün çok mühim ve ciddi bir işle gönderilmesi ve başarı sağlamasıyla bu eşsiz davet, lisanları düğümlerinden çözmüş olan İslâmiyet'in zuhurudur. İslâmî davet, özünde gizli olan hitabeti tahrik ve Câhiliye üzerindeki büyüleyici beyan ile akılları cezbetmiştir.⁴⁷² Asrı Saadet devrinde ümmi Araplara karşı İslâm'a davet ve onları ikna edebilmek için en etkili metot, hitabet sanatı olmuştur.⁴⁷³

2.1.3. Râşit Halifeler Dönemi Hitabeti

Arap hitabeti, Asr-ı saadet ve Râşit halifeler devrinde adeta altın çağını yaşamıştır.⁴⁷⁴ Hz. Ebu Bekir devrinde dinden dönmeler, Hz. Osman döneminde dâhili karışıklık ve Hz. Ali zamanında iç savaşlar sebebiyle irat edilen siyasi hutbeler, hitabetin gelişmesine yardımcı olan amillerdendi.⁴⁷⁵ İslâm tarihinde Müslümanlar ilk olarak Hz. Osman'ın katlinden sonra ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilafa binaen, fırkaların çoğalması sayesinde hitabetin geliştiği ve büyük bir ilerleme kaydettiği de müşahade edilmiştir. Zira, her hizip ve grup kendi akidesini yaymak ve davetini teyit etmek için hitabeti kullanıyordu.⁴⁷⁶

Hilafetin tartışmaya dönüştüğü mücadele meydanında hitabet, en etkili silah olmuştur.⁴⁷⁷ Hz. Ali (r.a.), belâgatte Kureyş lehçesini kullanarak hilafeti devrinde

⁴⁷⁰ Hüseyin Algül v.d., *İlmihal [I]*, s. 110.

⁴⁷¹ Bedruddin el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî, Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, C.16, s. 65 (6843 Nolu Hadisin Şerhi).

⁴⁷² Mahfûz, a.g.e., s. 23-24.

⁴⁷³ Özbalıkçı, a.g.e., s. 36.

⁴⁷⁴ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159; Özbalıkçı, a.g.e., s. 69.

⁴⁷⁵ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 160.

⁴⁷⁶ Zeyyât, a.g.e., s. 176.

⁴⁷⁷ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

meydana gelen fitne ve kargaşanın önüne geçebilmek için çok ciddi olarak gayret sarf etmiştir.⁴⁷⁸

Hiz. Peygamber (s.a.v.) ve halifeleri ve daha sonra onları örnek alan Müslüman hatipler, hutbelerinde Kur'an ayetlerinden iktibasta bulunmuşlardır.⁴⁷⁹ Câhiliye hutbelerinde seci yapmak için hitabetin tabiiği bozuluyordu. İslâmî hutbeler ve bilhassa Râşit halifeler'in hutbelerinde tabiielik esas olduğundan dolayı seci göze çarpmamaktadır. Ayrıca bu asırda sunilikten uzak olduğu için hutbenin lafızlarında tekel-lûf de bulunmaz.⁴⁸⁰ Hutbelerinde belâgatın sanatları müşahede edilen ve çoğunlukla kaynak olarak Kur'an-ı Kerim'i ve hadisi şerifi esas alan⁴⁸¹ Râşit halifeler'in hutbele-ri, halifelerin şahsiyetlerini ve Asr-ı saadetin konularını tanımamıza yardımcı olan en sağlam ve kıymetli vesikalardır.⁴⁸²

Râşit halifeler, karşılıklı mektuplaşmalarında ve talimatlarında, minberde hi-tabede bulunuyormuş gibi beliğane sözler yazarlardı.⁴⁸³ Ayrıca bu asırda vaaz verme hususunda da gelişmeler olmuştur. Aynen halifeler gibi sahabe de halka vaaz vermiş-tir. Bu konuda Temîm b. Evs ed-Dari'yi tarihi bir örnek olarak zikredebiliriz. Te-mim, Medine mescidinde ilk olarak vaaz veren sahâbîdir. Temîm, Hiz. Ömer'in hila-feti döneminde ondan vaaz etmek için resmi izin istediğinde halife bu izni kendisine vermiştir.⁴⁸⁴ Vaaz için ona izin veren Hiz. Ömer, kibir ve ucba⁴⁸⁵ düşme tehlikesine karşı Mu'âviye'ye izin vermediğini belirtmiştir.⁴⁸⁶ Râşit halifeler ve sonra gelen fetih-ler döneminde Mekke-Medine ve yeni fethedilen beldelerde resmen görevlendirilmiş vaizlerin bulunduğu belirtilir.⁴⁸⁷

Hiz. Peygamber (s.a.v.), Hiz. Ebubekir (r.a.) ve Hiz. Ömer (r.a.) devrinde vaaz-larda kıssa anlatılmazdı. Vaazlarda kıssa anlatımı ve kıssaların revaç bulup iyice ya-yılması, fitneden sonradır. İslâm tarihinde üçüncü halife Hiz. Osman'ın şehit edilmesi,

⁴⁷⁸ Özbalıkçı, a.g.e., s. 177.

⁴⁷⁹ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 77.

⁴⁸⁰ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 20.

⁴⁸¹ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 21.

⁴⁸² Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 78.

⁴⁸³ Özbalıkçı, a.g.e., s. 70.

⁴⁸⁴ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 302.

⁴⁸⁵ Kendisini beğenerek üstün görmek ve şımarmayı ifade eden "ucb" konusunda bk. Serinsu, v.d., a.g.e., s. 371.

⁴⁸⁶ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 312.

⁴⁸⁷ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 304.

Cemel ve Sıffîn harpleri gibi vakaların birbirini takip etmesi, fitne olarak isimlendirilir. Fitne ise itikat ve siyasi açıdan farklı mezheplerin ortaya çıkmasına yol açmış, akabinde siyasi veya ideolojik vaazların başlangıcına sebebiyet vermiştir.⁴⁸⁸ Ayrıca dört halife devrinde fetihlere çıkan İslâm ordusunda “kussâs” olarak isimlendirilen kıssa anlatan vaizlerin bulunması da hitabeti geliştiren etkenlerdendir. Bu kıssacıların görevi, askerlerin düşman karşısında cesaretini artırmak ve onları savaşa teşvik etmek idi. Mesela Hz. Ebu Bekir’in hilafeti devrinde hicrî 13 tarihinde icra edilen Yermûk harbinde Ebu Sufyân, İslâm ordusunda kıssacılık görevini icra etmiştir.⁴⁸⁹

Sadru'l-İslâm döneminde vali, tayin edildiği yerde ilk iş olarak halkı toplayıp icraatlarını anlatarak onlara hitap ederdi.⁴⁹⁰ Emir ve komutanlar, düşman karşısında hücumla geçmeden önce askerlerin sebat etmeleri için istek uyandırıcı konuşmalar yaparlardı. Pek çok defa komutanların irat ettiği konuşmalar, zaferlerin kazanılmasında etkili olmuştur. Mesela Yermûk harbinde Hâlid b. Velid, Kâdisiye’de Mugire’nin hitabeleri bu konuda güzel bir örnektir.⁴⁹¹ Ayrıca şunu da ifade etmeliyiz ki, İslâmî fetihlerle sınırların gittikçe genişlemiş olması, farklı ülkelerden gelen elçi heyetlerinin artışı ve sosyal güvenlik ihtiyacı vb. sebepler, İslâm hitabetinin gelişmesinde öne çıkan belirgin faktörlerdir.⁴⁹²

Râşit halifeler ve sonrasında fetihler için taraftar toplamak, ihtilallerin teskin edilmesi ve karışıklığın giderilmesi hususunda da hitabetin önemi büyüktür.⁴⁹³ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in halifeleri ve valileri halkının temsilcisi olarak adeta kürsü hatibi konumundaydı.⁴⁹⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.), dört halife, vali ve komutanlar, Asr-ı saâdet ve Râşit halifeler (Sadru'l-İslâm) döneminin en meşhur hatipleridir.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, s. 305.

⁴⁸⁹ Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, s. 302, 303.

⁴⁹⁰ Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 159; Özbalkıç, a.g.e., s. 69.

⁴⁹¹ Özbalkıç, a.g.e., s. 70.

⁴⁹² Elmalî “Hitabet”, XVIII, s. 159.

⁴⁹³ Özbalkıç, a.g.e., s. 69.

⁴⁹⁴ Özbalkıç, a.g.e., s. 35.

⁴⁹⁵ Özbalkıç, a.g.e., s. 69.

2.1.4. İslâmî Hitabetin Çeşitleri

İslâmiyet'in doğuşuyla gelişmiş ve günümüze kadar devam etmiş olan İslâmî hitabeti teşkil eden mevzular, bir hayli çoktur. Konularına göre farklı isimlendirilen bu hitabeler şunlardır:

2.1.4.1. Cihada Teşvik Hitabeleri

Câhiliye'de savaşa teşvik için sözlü rivayetle teşekkül eden hitabeler, İslâmiyet ile cihada teşvik hitabetine dönüşerek devam etmiştir. Râşit halifelerle, ordu komutanları ve valilerin askerlere karşı yaptıkları konuşmalar, cihat hitabetinin örnekleridir.⁴⁹⁶ Bilhassa Hâlid b. Velid'in Yermûk Vakası'nda irat ettiği hitabesi, İslâmî dönemi yansıtan askerî hitabetlerin en meşhur misallerindendir.⁴⁹⁷

2.1.4.2. Nikâh Konuşmaları

Câhiliye'de zaten var olan bu âdet, İslâmiyet döneminde de devam etmiş ancak hatipler bu defa tarafları soy-sop vb. özellikler bakımından övme yerine, dinî ve ahlaki vasıflar yönünden methetmiştir.⁴⁹⁸ Mesela, Bilâli Habeşî'nin kardeşine kız istediğinde irat ettiği hitabesi, o dönemdeki nikâh hitabetinin en seçkin örneklerindendir.⁴⁹⁹

2.1.4.3. Dinî Hutbeler

Dinî hutbeler, dinî eğitim ve öğretimler veya minber hitabetini ihtiva eder. Bunlar da genellikle Cuma ve bayram günlerinde ve hacc-ı ekber günü irat edilen

⁴⁹⁶ Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁹⁷ Safvet, a.g.e., I, 117-118.

⁴⁹⁸ Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁹⁹ Safvet, a.g.e., III, 364.

hutbelere dayalıdır. Yağmur namazı anında mevâiz gibi dinî işler ile ilgili bir hutbe, dinî toplantı ve cemiyetler, matem merasiminin icra edildiği çadırlarda ve sulh meclisinde icra edilen dinî konuşmaların tamamı dinî hitabetlerin şumulüne dâhildir. Hutbeler, manaları ve maksatlarına göre dine müstenit olarak irat edilirdi. Hatip, hitabesinde istediği konu için Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadisi şerifleri delil getirirdi.⁵⁰⁰ Kur'an'dan pek çok misal getirerek ictibas sıklıkla kullanan Hz. Ebu Bekir'in irat ettiği hutbeler,⁵⁰¹ ilk İslâmî dönemdeki dinî hitabete işaret eden en seçkin örneklerdendir.

Dinî hutbenin içinde en önemlisi (her hafta tekrar ettiği için) Cuma hutbesidir, çünkü hutbe farz olup namaz, ancak onunla sıhhatli olur. Hitabe çeşitleri içinde en zor olan dinî hutbedir. Hatip, onu küçümseyip aldırmasa ve basit görüp alışkanlık haline getirirse, o hitabetin değerini düşürmüş olur.⁵⁰²

2.1.4.4. Siyasi Hutbeler

Hz. Peygamber (s.a.v.), onun valileri ve memurlarının icraatları hakkındaki hitabeleri ve halifelerin kendi dönemlerinde hilafetle bağlantılı ya da muhtelif mevzularda ortaya çıkan olaylarla ilgili yaptıkları konuşmalar, siyasi hitabeti teşkil etmektedir.⁵⁰³

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatının hemen akabinde Hz. Ebu Bekir'in halifelik veya hilafetle ilgili olarak irat ettiği hitabe, İslâm tarihinde ilk siyasi hitabe örneği olarak kabul edilmektedir.⁵⁰⁴ Ayrıca onun hilafete geldiğinde biat edildikten sonra irat ettiği hutbe⁵⁰⁵ ile Hz. Ömer'in Sakîfe günü⁵⁰⁶ ve halife olarak atanıp hilafetin

⁵⁰⁰ Şelbî, a.g.e., s. 108.

⁵⁰¹ Koyuncu, “*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*”, s. 12.

⁵⁰² Şelbî, a.g.e., s. 108.

⁵⁰³ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 160.

⁵⁰⁴ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

⁵⁰⁵ Safvet, a.g.e., I, 67-68.

⁵⁰⁶ Safvet, a.g.e., I, 64.

sorumluluğunu üstüne alınca irat ettiği ilk hutbe⁵⁰⁷ İslâm tarihine damgasını vurmuş olan en meşhur siyasi hutbelerdendir.

2.1.4.5. Elçi ve Heyet Hitabeleri

Elçi ve heyetler arasında icra edilen konuşmalar da İslâm hitabetinin zengin örneklerindendir. Bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.v.) ve daha sonra halifelere gelen heyetlerin temsilcisi olan hatiplerin hitabeleri, çoğunlukla ihtida, tebrik, taziye vb. konuları ihtiva ederdi.⁵⁰⁸ Ayrıca Hz. Ömer'in hilafeti devrinde huzuruna gelen elçilerle olan hitabeleri de bu konuda en seçkin misallerdendir.⁵⁰⁹

Elçi hitabelerinin örnekleri çoktur. Mesela, Medine'de peygamberimizin huzuruna gelen Temîm kabilesinin elçileri ve Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın müsabaka tarzındaki hitabesi, bu konuda en iyi bir örnektir.⁵¹⁰ Ayrıca İyâd kabilesinden, Medine'ye gelen elçilerle Hz. Peygamber (s.a.v.) arasındaki konuşmalar, İslâmî dönemdeki heyet hitabesine dair seçkin örneklerdendir. İyâd'ın heyeti peygamberimize geldiğinde o, gelenlere Kus b. Sâide'nin ne yaptığını sordu. Elçi heyeti de onun öldüğünü belirtti. Resulullah, dedi ki: “Sanki ben onu Ukâz'daki gri devesi üzerinde tatlı kelimayla konuşuyormuş gibi ona bakıyorum. Söylediği hitabenin hepsinin hafızamda kaldığını sanmıyorum, herhalde tamamını hatırlamıyorum.” İyâd kabilesinden birisi “Ben, o hitabeyi hatırlıyorum ya Resulallah” dedi. Peygamber Efendimiz, ona şöyle dedi: Ne dediğini işitmiştin? Adam dedi: Onun şöyle söylediğini işitmiştim.⁵¹¹ Ondan sonra bu adam, Kus'un Ukâz'da irat ettiği hitabeyi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in huzurunda okudu.⁵¹²

⁵⁰⁷ Safvet, a.g.e., I, 79.

⁵⁰⁸ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

⁵⁰⁹ Safvet, a.g.e., I, 111-113.

⁵¹⁰ Safvet, a.g.e., I, 106.

⁵¹¹ Atıyye, a.g.e., s. 75.

⁵¹² Atıyye, a.g.e., s. 75-76.

2.1.4.6. Münazara Hitabeti

Özellikle Hz. Ali devrinde hilafete dair ihtilaflar, bu hitabetin çıkmasına sebep olmuştur. Hakem Vakası'yla ilgili Hâricî fırkalarıyla icra edilen münakaşada Hz. Ali (r.a.) ve Abdullah İbn Abbas (r.a.), münazarayı sıklıkla kullanmışlardı.⁵¹³ Hz. Ali'nin kendi halifeliği döneminde Hâricî fitnesine ait olarak onları ikna ve ilzam etmek maksadıyla icra ettiği münazara hitabeti, bu konudaki en meşhur örneklerindendir.⁵¹⁴

2.1.4.7. Vasiyetler

Câhiliye'de hitabetin bir türünü teşkil eden vasiyetler, İslâmiyet döneminde de aynen devam etmiştir. Bunun örnekleri çoktur. Abbas b. Abdülmuttalib'in, oğlu Abdullah'a,⁵¹⁵ ayrıca Hz. Ebu Bekir'in Üsâme b. Zeyd⁵¹⁶ ve Hâlid b. Velid'e yapmış olduğu vasiyetler,⁵¹⁷ İslâmî vasiyetlerin en seçkin örneklerindendir.

2.1.4.8. Mektup Hitabeti

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde içinde bulunulan imkân ve şartlara göre konuşmanın mümkün olmadığı durumlarda mektup vb. usullerle hitabeler icra edilirdi. Bunlar da aynen hitap konumundaydı. Müslümanlara Irak fethinin kapılarını açan Kâdisiye Savaşı'ndan önce Halife Hz. Ömer'in aralarında Nu'mân b. Mukarrin, Rebî b. Âmir, Mugire b. Şu'be, Mugire b. Zurâre gibi doğru görüş sahibi adamların bulunduğu elçi heyetini Fars meliki Yezdicerd'e göndermesine dair talimatının bulun-

⁵¹³ Elmalî "Hitabet", XVIII, 160.

⁵¹⁴ Safvet, a.g.e., I, 217-218, 218-221.

⁵¹⁵ Safvet, a.g.e., I, 260.

⁵¹⁶ Safvet, a.g.e., I, 74.

⁵¹⁷ Safvet, a.g.e., I, 75.

duğu, ordu komutanı Sa‘d b. Ebû Vakkâs için yazmış olduğu mektup, bu konudaki en meşhur örneklerdendir.⁵¹⁸

2.1.5. İslâm Hitabetinde Öne Çıkan Özellikler

Hız. Peygamber (s.a.v.)’in İslâmiyet’i tebliğ hitabeti, Arapları büyüleyici güçteydi. Olağanüstü ve ilahi bir mucize olan Kur’an-ı Kerim,⁵¹⁹ belâgati sayesinde o dönemdeki meşhur edipleri sükût ettirerek hayranlığa sevk etmiştir.⁵²⁰ Ayrıca, dinleyicileri etkileyen ulvî bir üsluba sahip olması, onu hutbe hazırlamakta müracaat edilen temel bir kaynak haline getirmişti.⁵²¹ İslâmî hitabetteki lafızların tatlılığı, üslubunun metaneti, kısa ve anlaşılır cümlelerle herkesin anlayacağı ortak dili kullanması ve bunu muhataplarına karşı sunumu, hitabi etki gücü, Kur’an’dan iktibaslar, ikna ve irşad metodunun açıklığa kavuşturulması, bu asırda hitabeti üstün tutan amillerdendi.⁵²²

Hız. Peygamber (s.a.v.) ve Râşit halifelerin dinî hutbelerinde görüldüğü üzere, İslâmiyet döneminde hitabetin en çok parlayan türü dinî hitabettir.⁵²³ Hutbenin ibadet rûknü sayılması, cuma, bayram ve Arafat vakfesinde okunması⁵²⁴ bu konuya işaret eden delillerdendir.

Klasik Arapçayı temsil eden zengin metinler,⁵²⁵ İslâm hitabetinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İslâmî dönem hitabetinin ve hatiplerinin, Yunanlılar ve Romalılar başta olmak üzere birçok milletle boy ölçüşecek derecede olduğu belirtilmiştir. Mesela Hız. Ali ile Yunanlıların en meşhur hatibi Demosten’in hitabeleri mukayese edilirse, Demosten’in 26 hitabesine karşılık, Hız. Ali’nin yüzlerce hitabesi vardır.⁵²⁶

⁵¹⁸ Safvet, a.g.e., I, 113-114.

⁵¹⁹ Doğru, a.g.e., s. 31.

⁵²⁰ Bediüzzaman, *Sözler*, s. 368, 446.

⁵²¹ Özbalkıç, a.g.e., s. 177.

⁵²² Zeyyât, a.g.e., s. 176.

⁵²³ Elmalı “Hitabet”, XVIII, 159.

⁵²⁴ Özbalkıç, a.g.e., s. 36.

⁵²⁵ Nihad M. Çetin, “Arap-Yazı, Dil, Edebiyat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, III, 283.

⁵²⁶ Özbalkıç, a.g.e., s. 34.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in mektupları ve hutbeleri, Kur'an-ı Kerim'i takip eden sağlam vesikalardır.⁵²⁷ Sadru'l-İslâm döneminin hitabeleri, fesahatte mükemmeliyeti ve belâgatte son dereceyi göstermektedir. Bu hutbelerin, akla durgunluk verir derecede şaşırtıcı olması da çok ilginç bir durumdur. Ayrıca Sadru'l-İslâm hutbeleri, Allahü Teâlâ'nın rızasına yaklaştıran ve cehennemden uzaklaştıran, dünya ve ahiret hayatı için hayır kazandıran özellikler taşımaktadır.⁵²⁸

İslâmiyet sayesinde sosyal konulardaki hutbelerin alanı genişlemiş ve halka faydalı olabilecek hemen her konuda hutbeler irat edilmiştir. Hız. Peygamber (s.a.v.)'in Câhiliyedeki kâhinlerin secili sözlerini yasaklaması, İslâmî dönemdeki hatiplerin bu secilere çok az yer vermesine sebep olmuştur.⁵²⁹

Hutbelerin ve bilhassa siyasi konulu konuşmaların genellikle kısa tutulmuş olmaları da İslâmiyet döneminde hitabetin en çok göze çarpan özelliklerindendir. Ayrıca Allah'a hamdederek başlanması, hutbelerin Kur'an'dan ayetlerle ve Hız. Peygambere salât ve selam getirilerek süslenmesi de bu asırdaki hutbelerde göze çarpan bazı geleneklerdendir. Allah'a hamdetmek ile başlamayan hutbeler "betrâ" (güdük) olarak isimlendirilirdi.⁵³⁰

Hitabetin hatibe kazandırdığı hürriyet ve edebî kabiliyet de İslâmî hitabeti geliştiren etkenlerdendir. Hürriyet, hatibe müsamaha göstererek içindekini rahatlıkla bildirmesine imkân hazırlamıştır. Büyük davaların mahkeme savunmaları ve parlamentoda muhaliflerin itiraz hitabeleri gibi konuşmalar, hürriyet ortamı içinde hitabetin gelişmesini sağlayan amillerden olmuştur.⁵³¹

İslâmî dönem hatipleri, Câhiliyede alışageldikleri üzere hitap esnasında sarık sarılması, baston ya da değnek edinme, yerden yüksek bir yerde durup ayakta hitab etme gibi kuralları gözeterek hitabeti sürdürmüşlerdi.⁵³²

Kısaca belirtmek gerekirse, İslâm hitabetinde en çok aşağıdaki şu özellikler göze çarpmaktadır:

⁵²⁷ Çetin, "Arap-Yazı, Dil, Edebiyat", III, 293.

⁵²⁸ Alûsî, a.g.e., s. 173-174.

⁵²⁹ Zeyyât, a.g.e., s. 176.

⁵³⁰ Elmalî "Hitabet", XVIII, 160.

⁵³¹ Şelbî, a.g.e., s. 163.

⁵³² Zeyyât, a.g.e., s. 176.

1. Ümmî olan Arapları yeni dine davet etmek ve inandırmak amacıyla hitabete başvurulmuştur.⁵³³

2. Hz. Peygamber'e iman eden müminlerle muhalifi olan müşrikler arasında vuku bulan tartışma ve cedelleşmede bu sanata muhtaç olunması, o dönemdeki hitabetin gelişmesinin en önemli bir sebebidir.⁵³⁴

3. Kur'an vahyi, manzum değil, mensurdur, peygamber şair değil, hatiptir.

4. Hitabetin psikolojik tesir gücü, bilhassa İslâmiyet'in ilk tebliğ dönemlerinde katı kalplerin bile yumuşatılmasında etkili olmuştur.⁵³⁵

5. Bazı hatipler, lafızların seçimine özen göstermişler ve bu bağlamda hitabelerini irticalen değil, belli bir plan çerçevesinde hazırlamışlardır.⁵³⁶

2.1.6. Sadru'l-İslâm Döneminde Bazı Meşhur Hatipler

Bu asırda isim yapmış hatipler bir hayli çoktur. Burada edebi kaynaklarda hitabi yönden meşhur olan bir kısım hatipleri ele alacağız, diğerlerinin de yalnızca isimlerini zikredeceğiz.

2.1.6.1. Hz. Muhammed (s.a.v. ö. 11/632)

İslâmiyet'in ilk hatibi, şüphesiz bu ilahi dinin peygamberi olan Hz. Muhammed (s.a.v.) dir.⁵³⁷ Onun hitabette takip ettiği metottan yukarıda ilgili konularda geniş olarak bahsettik. Burada bilhassa hadislerle bize kadar gelen bir takım hitabe örnekleriyle kaynaklarını kısaca zikredeceğiz. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilk hitab örne-

⁵³³ Koyuncu, "*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*", s. 18.

⁵³⁴ Koyuncu, "*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*", s. 20.

⁵³⁵ Özbalıkçı, a.g.e., s. 36.

⁵³⁶ Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 160.

⁵³⁷ Özbalıkçı, a.g.e., s. 177.

ği Mekke halkı ya da yakın çevresini İslâm Dini için davet ettiği Mekke'deki Safa Tepe'sinde irat ettiği hutbesidir.⁵³⁸

Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberlik görevi içinde en önemli hitabesi, muhakkak ki Veda Haccı'nda irat ettiği Veda Hutbesi'dir.⁵³⁹ Bu konuşmasında Arafat'ta toplanan bütün Müslümanların Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in risaletini te'yid ettikleri müşahade edilmektedir. Onun peygamberlik görevinin esası, Allah'tan kendisine gelen vahye göre insanları irşat etmektir. Bu mukaddes vazife çerçevesinde farklı mevzularda ifade ettiği hutbeleri de vardır. Mesela; Mekke'nin Fetih günü irat ettiği hutbe,⁵⁴⁰ Medine'de ilk hutbe⁵⁴¹ ve yine Medine'de irat ettiği ilk Cuma hutbesi,⁵⁴² ölüm hastalığı sırasında Mescidi'n-Nebî minberinde toplanan cemaat karşısında irat ettiği son hutbesi,⁵⁴³ bunlardan bazılarıdır.

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in diğer hutbeleri hakkında, Beyân,⁵⁴⁴ Hutabü ve'l-Mevâiz⁵⁴⁵, Târihu'l-Edebi'l-Arabî,⁵⁴⁶ Hatâbetü ve İ'dedü'l-Hatîb,⁵⁴⁷ isimli eserlere müracaat edilebilir.

2.1.6.2. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)

Arap edebiyatında derin bilgi sahibi olan İbn Abbas,⁵⁴⁸ kudretli bir hatip olarak zikredilir.⁵⁴⁹ İlmî kapasitesi yüzünden âlim diye isimlendirilen ve ilim yönünden sahabe içinde temayüz etmiş,⁵⁵⁰ tefsir, hadis, fıkıh ve ferâiz gibi ilimlerde üstün bir

⁵³⁸ Safvet, a.g.e., I, 51.

⁵³⁹ Safvet, a.g.e., I, 57-59, Câhiz, a.g.e., II, s. 31-33; Şelbî, a.g.e., s. 180-183.

⁵⁴⁰ Safvet, a.g.e., I, 52.

⁵⁴¹ Safvet, a.g.e., I, 55.

⁵⁴² Safvet, a.g.e., I, 56.

⁵⁴³ Safvet, a.g.e., I, 60.

⁵⁴⁴ Câhiz, a.g.e., I, 302-303.

⁵⁴⁵ Ebû Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm (ö. h. 224), *el-Hutabu ve'l-Mevâiz*, tah. Ramazan Abdü't-Tevvâb, Mektebetü's-Sekâfati'd-Dîniyye, Kahire, t.y., s. 87.

⁵⁴⁶ Zeyyât, a.g.e., s. 177.

⁵⁴⁷ Şelbî, a.g.e., s. 119-122.

⁵⁴⁸ İ. Lûtfü Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, I, 78.

⁵⁴⁹ Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. el-Abbâs", I, 79.

⁵⁵⁰ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 138.

mevki sahibi olan Abdullah b. Abbas, müctehid ve fakih sahabilerdendir.⁵⁵¹ Abdullah b. Abbas, namazların akabinde tesir edici konuşmalar icra eder ve bu hitabeyi dinleyen muhataplar arasında Arapça bilmeyen kimselerin söylenilenleri anlaması maksadıyla tercüman kullanırdı.⁵⁵²

Abdullah b. Abbas, Sıffîn'de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hakem olarak Ali'yi temsil etmesine karşı çıkmıştır. Yine bu vakıanın akabinde halifenin ordusunu terk eden Hâricîler'i ikna etmek üzere Hz. Ali tarafından görevlendirildiğinde Hâricîlere karşı tahkîm meselesinin haklı yönünü savunmuş ve bu yüzden Ali'yi tekfir ederek ona isyan etmemeleri gerektiğini, ayetlerle ispat etmiştir.⁵⁵³ Çetin geçen müzakereler sonucunda birtakım Hâricîler, fikir değiştirerek gruplarından ayrılmışlardır.⁵⁵⁴ Abdullah b. Abbas, Taif'te hicrî 68'de vefat etmiştir.⁵⁵⁵

Halife Hz. Ali tarafından Hâricîleri ikna etmek için görevlendirildiğinde bu fırkalarla yapmış olduğu münazara hitabeleri, onun kayda değer en meşhur hitabe örneklerindendir. Sadru'l-İslâm ve Emevi dönemi hatibi⁵⁵⁶ olan Abdullah b. Abbas'ın hitabesini yansıtan seçkin örnekler bir hayli fazladır. Onlardan bir kısmı şöyledir:

1. Hz. Ali (r.a.)'nin taraftarı sıfatıyla Sıffîn savaşına teşvik hitabesi.⁵⁵⁷
2. Tahkîm olayı ile ilgili icra ettiği hitabeleri.⁵⁵⁸
3. Hâricîler ile yapmış olduğu münazara hitabeleri.⁵⁵⁹
4. Hz. Hüseyin'e (Emevilere karşı hurûca niyet ettiğinde) nasihati.⁵⁶⁰
5. Muâviye ve yakın arkadaşlarıyla ilgili olarak icra ettiği konuşmalar.⁵⁶¹
6. Amr b. As ile aralarında geçen mükâlemesi.⁵⁶²

⁵⁵¹ Yeğin, a.g.e., s. 24.

⁵⁵² Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. el-Abbâs", I, 79.

⁵⁵³ Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. el-Abbâs", I, 76.

⁵⁵⁴ Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. el-Abbâs", I, 77.

⁵⁵⁵ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 138.

⁵⁵⁶ Safvet, a.g.e., I, 174-271; Safvet, a.g.e., II, 34-234.

⁵⁵⁷ Safvet, a.g.e., I, 174-175.

⁵⁵⁸ Safvet, a.g.e., I, 208, 214-215; Safvet, a.g.e., II, 34, 83, 87, 88, 89, 91-93, 95-101, 103, 104, 110, 114, 234.

⁵⁵⁹ Safvet, a.g.e., I, 215-217, 221.

⁵⁶⁰ Safvet, a.g.e., II, 34-36.

⁵⁶¹ Safvet, a.g.e., II, 86-92, 93-100.

⁵⁶² Safvet, a.g.e., II, 101-104

7. Mervân b. Hakem'in meclisinde Abdullah b. Zubeyr ve kendisinin mükâlemesi.⁵⁶³

8. Muâviye'ye karşı sefer hazırlıklarında Basralıların gevşekliği, çekingen ve ihmalkâr davranmaları noktasında onları ikaz için icra ettiği bir hutbe.⁵⁶⁴

2.1.6.3. Abdullah b. ez-Zubeyr b. el-Avvâm (ö. 73/692)

Abdullah b. ez-Zubeyr b. el-Avvâm, 624'de Medine'de dünyaya geldi. Abdullah, Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesine şiddetle karşı çıktı⁵⁶⁵ ve Allah'a karşı gelene itaatin câiz olmadığını ileri sürüp bu hususa açıkça itiraz etti ve biate yanaşmadı.⁵⁶⁶ Abdullah, Yezîd öldükten sonra halifeliğini 64/683'de ilân etti. Abdulmelik 685'de de halife olunca⁵⁶⁷ Abdullah b. Zubeyr ile mücadele etmesi için, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'yi Mekke şehrine gönderdi. Haccâc, şehri kuşatınca Abdullah, teslim olmadı ve kahramanca çarpışarak 73/692'de şehit düştü.⁵⁶⁸

Abdullah b. Zubeyr, esasen Sadru'l-İslâm ve Emevi dönemi hatiplerindendir.⁵⁶⁹ İslâmî kaynaklara göre onun ibadet, cesurluk ve hitabette kıyas edilemeyecek derecede üstünlüğe sahip olduğu belirtilir.⁵⁷⁰ Abdullah b. Zubeyr'in hitabî gücünü gösterebilecek bir kısım hitabeleri şöyledir:

1. Hâricî fırkalarına karşı münazarası.⁵⁷¹
2. Abdullah b. Abbas'a karşı müfâhresi.⁵⁷²
3. Onun Muâviye ve Amr b. As ile aralarında geçen hitabeleri.⁵⁷³

⁵⁶³ Safvet, a.g.e., II, 109-113.

⁵⁶⁴ Safvet, a.g.e., I, 230-231.

⁵⁶⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zubeyr b. Avvâm", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, I, 145.

⁵⁶⁶ Ethem Ruhi Fırlı, "Hüseyin", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, 519.

⁵⁶⁷ Yıldız, "Abdullah b. Zubeyr b. Avvâm", I, 145.

⁵⁶⁸ Yıldız, "Abdullah b. Zubeyr b. Avvâm", I, 146.

⁵⁶⁹ Safvet, a.g.e., I, 121; Safvet, a.g.e., II, 104-248.

⁵⁷⁰ Yıldız, "Abdullah b. Zubeyr b. Avvâm", I, 146.

⁵⁷¹ Safvet, a.g.e., II, 159-163.

⁵⁷² Safvet, a.g.e., II, 104-109.

⁵⁷³ Safvet, a.g.e., II, 148-155-158; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 103.

4. Onun, Abdullah b. Abbas ile Mervân b. Hakem'in meclisinde geçen muhavereleri.⁵⁷⁴
5. Kardeşi Mus'âb hakkındaki hitabeleri.⁵⁷⁵
6. Amr el-Eşdak'ın katli haberi ulaşınca irat ettiği hitabesi.⁵⁷⁶
7. Afrika fethinin haberi geldiğinde irat ettiği bir hutbe.⁵⁷⁷
8. Basralılar⁵⁷⁸ ve Irak heyeti geldiğinde irat ettiği hitabeleri.⁵⁷⁹
9. Hz. Hüseyin (r.a.)'in katlinde irat ettiği hutbe.⁵⁸⁰
10. Annesi Esmâ bint Ebî Bekir ile arasında geçen mükâlemesi.
11. Katledildiği günü irat ettiği hitabesi.⁵⁸¹
12. İrat ettiği diğer hutbeleri.⁵⁸²

2.1.6.4. Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk (ö. 57-58/678)

Mü'minlerin annesi olan ve Hz. Âişe, Hz. Ebu Bekir'in kızı ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in zevcesidir.⁵⁸³ Peygamber Efendimiz, gece seyahatlerinde onunla sohbet edip sorularına cevap vermekten memnuniyet hissederdi. Hz. Âişe, zekâsı, güzel konuşması vb. gibi vasıflar, kendinde zaten mevcutken Hz. Peygamber (s.a.v.) de eşinin bu kabiliyetlerinin gelişmesinde yardımcı olmuştur. Anlayamadığı hususlarda peygamberimize soru sormakla eksik yönlerini telâfi ve bilhassa Kur'an ve hadis

⁵⁷⁴ Safvet, a.g.e., II, 109-113.

⁵⁷⁵ Safvet, a.g.e., II, 165-168; Ebi Ali İsmail b. el-Kasım el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356 / 967), *el-Emâlî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.I, 283-284.

⁵⁷⁶ Safvet, a.g.e., II, 168.

⁵⁷⁷ Safvet, a.g.e., I, 121-123.

⁵⁷⁸ Safvet, a.g.e., II, 380.

⁵⁷⁹ Safvet, a.g.e., II, 165.

⁵⁸⁰ Safvet, a.g.e., II, 158-159.

⁵⁸¹ Safvet, a.g.e., II, 170.

⁵⁸² Safvet, a.g.e., II, 113-114, 170-171, 235, 248-249.

⁵⁸³ Mustafa Fayda, "Âişe", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, II, 201.

konularını onunla müzakere ederdi.⁵⁸⁴ Hz. Âişe, 57'de⁵⁸⁵ veya 58 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁸⁶

Âişe (r.a.), Sadru'l-İslâm devri⁵⁸⁷ ve Râşit halifeler dönemi hatiplerindedir.⁵⁸⁸ Onun hitabesine işaret eden bir kısım misaller şöyledir:

1. Babasının zaferinde veya onun galibiyeti için irat ettiği hitabesi.⁵⁸⁹
2. Babası için söylediği mersiyesi.⁵⁹⁰
3. Hz. Osman'ın katli haberi ulaşınca irat ettiği hitabesi.⁵⁹¹
4. Ashâb-ı Cemel Fitnesine⁵⁹² dair ve bu bağlamda Cemel günündeki hitabesi.⁵⁹³

2.1.6.5. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)

Alî b. Ebî Tâlib (r.a.), miladi (600),⁵⁹⁴ diğer bir rivayete göre de hicret hadisesinden 21 sene önce doğmuş ve İslâm'ı çocuk yaşta kabul etmiştir.⁵⁹⁵ Resulullah'ın amcaoğlu ve damadı olan Alî b. Ebî Tâlib'in yetişmesini ve terbiyesini Hz. Peygamber (s.a.v.) kendi sorumluluğuna almıştır.⁵⁹⁶ Râşit halifelerin dördüncüsü⁵⁹⁷ olan Hz. Ali'ye, Hz. Osman'ın katlinden sonra Hicaz mevkiinde biat edilmiştir. Hz. Osman'ın katli ve bu katliama engel olmadığı gerekçesiyle Şam valisi Muâviye ve Şamlılar Ali'ye biat etmediler.⁵⁹⁸

⁵⁸⁴ Fayda, "Âişe", II, 202.

⁵⁸⁵ Safvet, a.g.e., I, 136.

⁵⁸⁶ Fayda, "Âişe", II, 201.

⁵⁸⁷ Safvet, a.g.e., I, 123-136.

⁵⁸⁸ Özbalkıç, a.g.e., s. 147.

⁵⁸⁹ Safvet, a.g.e., I, 123-125.

⁵⁹⁰ Safvet, a.g.e., I, 125-126.

⁵⁹¹ Safvet, a.g.e., I, 126-127.

⁵⁹² Safvet, a.g.e., I, 127-128.

⁵⁹³ Safvet, a.g.e., I, 136-137.

⁵⁹⁴ Fâhûrî, a.g.e., s. 341.

⁵⁹⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 185.

⁵⁹⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 341.

⁵⁹⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 16.

⁵⁹⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 185.

Sahabeden Talha ve Zubeyr' de halifenin katli yüzünden ona karşı çıkmış,⁵⁹⁹ biata yanaşmamışlar ve bu konuda her ikisi Hz. Âişe'ye yardımcı olmuştur. Ali, bu iki sahabeye de Cemel Vakası'nda üstün gelmiştir. Ali, Osman'ın amcaoğlu ve onun Şam valisi tayin ettiği Muâviye'yi Şam valiliği görevinden uzaklaştırmıştı. Buna karşılık Muâviye'de onun emrine itaat etmedi ve katillerle işbirliğine gitmekle itham ettiği⁶⁰⁰ meşru halifeye karşı savaşa hazırlandı. Bu mesele yüzünden icra edilen Sıffın Vakası, Ali ile Muâviye'nin azli kararı alınan tahkîmle neticelenmişti.

Sıffın ile Tahkîm kararının akabinde Hâricîler ortaya çıkmıştır. Hz. Ali, hakem işine itiraz eden Havâric'e bir sefer düzenleyerek onlara üstün gelmiştir. Şamlılar, Muâviye'nin halifeliğine biat ettikten sonra Mısır vb. bölgeler de, onun halifeliğini (zorla veya isteyerek) sahiplendi. Sıffın'den sonra, Ali'nin cemaatinde birtakım ayrılıklar ve ihtilaflar vukua gelmiştir.⁶⁰¹ Bu sırada üç Hâricî lideri, gizli bir toplantıda bu fitnenin başı saydıkları Muâviye, Amr b. Âs ve Ali' yi katletme kararı olarak komplo kurmuşlardır.⁶⁰² Şu kadar var ki Ali Hâricînde diğer ikisi kurtuldu fakat Ali'yi İbn Mülcem el-Hâricî, Kûfe mescidinde 40/661'de katletmiştir.⁶⁰³ Hz. Ali'nin hilafeti yaklaşık 4 sene 9 ay kadar sürmüştür.⁶⁰⁴

Tevazu, züht, akide, takva sahibi, adil, muhlis ve kahraman bir kişiliğe sahip olan Hz. Ali (r.a.),⁶⁰⁵ keskin zekâlı, anlayışı ve basireti kuvvetli, cesur, çevik ve asil bir sahabiydi.⁶⁰⁶ Onun yönteminin veya idaresinin esası takva, adalet ve haktır. Ayrıca Ali, siyasetçi ve toplum adamıydı. Ali'nin yolu / metodu sosyal ve idarîdir, meşveret ehli ve iyi bir tercih sahibi, iyiyi, zararlıyı ayırt eden ve raiyetine hüsnü zan eden bir şahsiyete sahiptir.⁶⁰⁷ Hz. Ali, fesahatin kapısı ve belâgatin temeli konumundadır. Birçok lisanlara tercümesi yapılmış olan güzel söz ve hitabeleri, lügatlere de kaynaklık etmiştir!⁶⁰⁸

⁵⁹⁹ Fâhûrî, a.g.e., s. 340.

⁶⁰⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 341.

⁶⁰¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 342.

⁶⁰² Zeyyât, a.g.e., s. 186.

⁶⁰³ Fâhûrî, a.g.e., s. 342.

⁶⁰⁴ Zeyyât, a.g.e., s. 186.

⁶⁰⁵ Fâhûrî, a.g.e., s. 340.

⁶⁰⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 341.

⁶⁰⁷ Fâhûrî, a.g.e., s. 340.

⁶⁰⁸ Âdem Özbay, Ömer Faruk Reca, *Hz. Ali'nin Liderlik Sırları ve Hitabet Sanatı*, ed. İbrahim Özbay, İstanbul, Ares Kitap, 2. bs., 2010, s. 114.

Yaşadığı asırda edebî belâgat yönünden en meşhur kişi olarak zikredilen Hz. Ali'nin⁶⁰⁹ kelamı, üç eksen üzerinde döner, bunlar: hutbeler ve evâmir, kitaplar ve resâil, hikem ve mevâizdir.⁶¹⁰ Belâgati denildiğinde onun şiir, hitabeti vb. hususlarda belîğ olması akla gelir. Ali, zaten fitratında mevcut olan ve belâgatine yön veren şu hasletlere sahiptir:

1. Parlak akıl, dinî kültür, isabetli / doğru bir mantık, keskin bir lisan, samimi şefkat (yakınlık) ve keskin zekâlı bir fikir.

2. Sözü kullanım ya da yöneltmede hayret edilecek derecede bir tasarrufa sahip oluşu.

3. Üslupları maharetli kullanarak, üsluplar arasında ustaca geçiş yapıp onları bir dilden diğerine nakletmek.⁶¹¹

Müslüman hatiplerin lideri⁶¹² ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra insanların en fasihi olan Hz. Ali,⁶¹³ Sadru'l-İslâm dönemi hatiplerindendir.⁶¹⁴ Hem veciz hem de uzun konuşmada âdeta emsalsiz⁶¹⁵ konumundaki Hz. Ali'nin hitabî gücü, samimi oluşu ile de alakalıdır.⁶¹⁶ Öğütlerini önce nefsinde tatbik ettiği için hitabeti insanlar üzerinde derin izler icra ettiği gibi, ikna kabiliyeti yönünden de zirvedeydi.⁶¹⁷ Her bir sözü, âdeta bir vecize kuvvetinde olan⁶¹⁸ Hz. Ali, idarecilik ve liderlik yönünden de kuvvetli bir hatip örneğini yansıtmaktaydı.⁶¹⁹

Onun hitabesi genellikle dinî, siyasi ve askerî alanlarda incelenebilir. Dinî hitabeti, nazari (teorik) ile ameli (pratik) yönü olan, tevhit görüşünü esas alan, isabetli, doğru bir mantık ve kelamî inceliğe sahiptir. Siyasi hitabeti de hak ile sorumluluk etrafında döner. Ayrıca onun hilafeti, sahası gayet temiz olan siyasi anlayışa sahiptir. Diğer bir ifade ile o, dönemindeki siyasi çalkantılardan dolayı suçsuz olup beraat

⁶⁰⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 16.

⁶¹⁰ Zeyyât, a.g.e., s. 186.

⁶¹¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 341.

⁶¹² Özbalkıç, a.g.e., s. 131.

⁶¹³ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 16.

⁶¹⁴ Safvet, a.g.e., I, 99-249.

⁶¹⁵ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 16.

⁶¹⁶ Özbay, Reca, a.g.e., s. 106.

⁶¹⁷ Özbay, Reca, a.g.e., s. 107.

⁶¹⁸ Özbay, Reca, a.g.e., s. 74.

⁶¹⁹ Özbay, Reca, a.g.e., s. 105.

eden ve bu hadiselerden dolayı üzerinde sorumluluk bulunmayan kimsedir. Ali'nin askerî hitabeti de ihlâsı ve lisanı ya da ifadesinin doğruluğu, hamaseti, kontrolü ve hükümlerliliği ve hikmetinin geniş oluşu gibi korkutma, istek ve ümit verme hususlarında müracaat edilen özellikler taşımaktadır.⁶²⁰

Ali b. Ebî Tâlib'in edebiyatının esasî "Nehcû'l-Belâğa" dır. Şerif er-Radî tarafından 400/1009'da toplanılan bu eser, hutbeler, resail, hikem ile mevâizin derlemesidir.⁶²¹ Asırlarca âlimlerin meşgul olduğu ve ilgi odağı haline gelen "Nehcû'l-Belâğa" isimli eserde dinî, siyasi, askerî, sosyal ve idare ile ilgili muhtelif mevzular vardır.⁶²² "Nehcû'l-Belâğa'nın Hz. Ali'ye nispetinin sıhhatinde ulema, ihtilaf etmiştir. Bazıları, bu eserde geçenlerin Ali b. Ebî Tâlib'e ait olduğunu inkâr etmiş ve onun Şerif er-Radî⁶²³ tarafından telif edildiği veya derlendiğini belirtmiştir. Bu kitabı, müellifi ortaya çıkarmış veya uydurmuş diyenlerin hüccet ve delilleri ise bu eserde daha önce tanınmayan Abbasi dönemi felsefesinin mevcut olduğu, imamın ahlakından uzak olarak Abbasi tabiri ve üsluplarının bulunmasıdır. Bu konudaki iddia sahipleri, her ne kadar eserin sıhhatine engel teşkil eden hüccetleri ileri sürselerde, ismi geçen bu delillerin kifayetsiz olduğu da söylenilmektedir.⁶²⁴

Hz. Ali'den Örnek Hitabeler:

1. Hz. Ali'nin irat ettiği ilk hutbe.⁶²⁵
2. Şûra Günü irat ettiği hitabesi.⁶²⁶
3. Ashâb-ı Cemel fitnesine dair hitabesi.⁶²⁷
4. Ordusunu Muâviye'ye karşı savaşa çağırdığında irat ettiği hitabeleri.⁶²⁸
5. Ali'ye gelen Muâviye'nin heyeti ve bu mevzudaki hitapları.⁶²⁹
6. Ali'nin Muâviye'ye giden elçi heyeti ve bu konudaki hitabeleri.⁶³⁰

⁶²⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 340.

⁶²¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 344.

⁶²² Fâhûrî, a.g.e., s. 340.

⁶²³ "Şerif er-Radî" hakkında bk. Cârîm, Emin, a.g.e., s. 56.

⁶²⁴ Fâhûrî, a.g.e., s. 344.

⁶²⁵ Câhiz, a.g.e., II, 50-51.

⁶²⁶ Safvet, a.g.e., I, 99-100.

⁶²⁷ Safvet, a.g.e., I, 127-139.

⁶²⁸ Safvet, a.g.e., I, 140-153, 233-234, 234-235.

⁶²⁹ Safvet, a.g.e., I, 160-162.

7. Sıffîn Vakası ile ilgili irat ettiği hutbeleri.⁶³¹

8. Tahkîm’le ilgili irat ettiği hitabeleri.⁶³²

9. Hâricî fitnesine ait hitabeleri.⁶³³

10. Hâricî savaşından geldikten sonra (tarafdarları /arkadaşlarının) isteksiz ve ihmalkâr davranmalarına dair Kûfe’de irat ettiği hitabesi.⁶³⁴

11. Basra fitnesine dair hitabeleri.⁶³⁵

12. Nu’mân b. Beşîr, Aynü’t-Temr’e saldırınca irat ettiği hitabesi.⁶³⁶

13. Dahhak b. Kays’ın Hire’ye akın ettiği sırada irat ettiği hitabesi.⁶³⁷

14. Süfyan b. Avf el-Ğâmîdi’nin Anbar’a hücum ettiği sırada irat ettiği hitabesi.

638

15. Hz. Ali’nin muhtelif hitabeleri.⁶³⁹

2.1.6.6. Amr b. el-Âs (ö. 43/664)

Amr b. el-Âs b. Vâil es-Sehmî, Mısır’ı fetheden meşhur sahâbi ve devlet adamıdır. Mekke’de doğan, İslâm’a girmeden önce Mekke’nin ticarî ve siyasi hayatında mühim bir mevkie sahip olan⁶⁴⁰ Amr b. el-Âs, Mekke fethedilmeden önce 629’da Müslüman olmuştur. Hz. Ömer’in halifeliği döneminde Mısır’ı 21/642’de fethedip “Mısır fatihi” unvanını alarak buraya vali tayin edilmiştir.⁶⁴¹

⁶³⁰ Safvet, a.g.e., I, 154-157.

⁶³¹ İbn Abdî Rabbîh, a.g.e., I, 96-97; Safvet, a.g.e., I, 169-170, 170-171, 171-172, 172-173, 177-178, 190.

⁶³² Safvet, a.g.e., I, 208, 213-215.

⁶³³ Safvet, a.g.e., I, 215, 217-218, 218-221, 226-228, 228-229, 231.

⁶³⁴ Safvet, a.g.e., I, 232.

⁶³⁵ Safvet, a.g.e., I, 244-269.

⁶³⁶ Safvet, a.g.e., I, 236-237, 237-238.

⁶³⁷ Safvet, a.g.e., I, 238-239.

⁶³⁸ Safvet, a.g.e., I, 239-242.

⁶³⁹ Câhiz, a.g.e., II, 52-53, 53-55; Câhiz, a.g.e., III, 148-149; Safvet, a.g.e., I, 173-174, 174.

⁶⁴⁰ Ahmet Önkal, “Amr b. el-Âs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, III, 79.

⁶⁴¹ Önkal, “Amr b. el-Âs”, III, 80.

H. Peygamber (s.a.v.), vefat ettiğinde Medine’de halifenin biat merasimine katılarak mescitte H. Ebû Bekir’in halifeliğini teyit makamında halka hitab etmiştir. Sıffın harbinde, Muâviye’nin ordusu hezimete uğrayacağı sırada Kur’an sayfalarını mızraklara taktırıp iki taraf arasındaki ihtilafı Kur’an ve sünnet esaslarına göre çözümlmeye davet etmiştir. İleri sürdüğü bu teklif, benimsenince Amr b. Âs, Muâviye’nin hakemliğine tayin edilmiştir. Yaygın görüşe göre, tarafların 658’de yaptıkları müzakerede, kurnaz bir siyasetçi olarak meşhur olan Amr’ın, Ebû Mûsâ’ya hile edip H. Ali’yi halifelikten azlettirerek yerine Muâviye’yi halife ilân ettiği belirtilir. Araplar’ın meşhur dört dâhisinden biri kabul edilen ve idarecilik yönünden de ileri derecede kabiliyete sahip, iyi bir şair ve seçkin bir hatip olan⁶⁴² Amr b. Âs, 43/664 tarihinde vefat etmiştir.⁶⁴³

Amr b. el-Âs, Sadru’l-İslâm,⁶⁴⁴ Râşit halifeler⁶⁴⁵ ve Emevi dönemi⁶⁴⁶ hatiplerindendir. Onun hitabesinden bir kısım örnekler şöyledir:

1. Hutbeleri:

a) Muâviye’nin taraftarı sıfatıyla Sıffın Savaşı’na teşvik için irad ettiği bir hutbe.⁶⁴⁷

b) Tahkîmde irad ettiği hitabesi.⁶⁴⁸

2) Karşılıklı muhavereleri⁶⁴⁹:

a) Hasan b. Alî, Velîd b. Ukbe, Utbe b. Ebî Sufyân, Muğire b. Şu’be ve Amr b. el-Âs’ın beraberce bulunduğu topluluğun Muâviye’nin huzurunda karşılıklı tartışma ve hiciv ortamında onun sözü.⁶⁵⁰

b) Abdullah b. Abbâs ve Muâviye’nin taraftarları arasındaki karşılıklı tartışmada Amr b. Âs’ın sözü.⁶⁵¹

⁶⁴² Önkal, “Amr b. el-Âs”, III, 80.

⁶⁴³ Safvet, a.g.e., I, 162.

⁶⁴⁴ Safvet, a.g.e., I, 162-212.

⁶⁴⁵ Özbalkıç, a.g.e., s. 156.

⁶⁴⁶ Safvet, a.g.e., II, 14-155.

⁶⁴⁷ Safvet, a.g.e., I, 162, 163.

⁶⁴⁸ Safvet, a.g.e., I, 212-213.

⁶⁴⁹ Muhâvere: Mastar olarak kullanılan, en az iki kişi arasında geçen konuşma, müzakere ve karşılıklı mukabelede bulunmak. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Âyid v.d., a.g.e., s. 362.

⁶⁵⁰ Safvet, a.g.e., II, 14-15.

c) Abdullah b. Zubeyr ve Muâviye arasında geçen muhavere de Amr b. el-Âs'ın sözü⁶⁵²

d) Hasan b. Ali,⁶⁵³ Abdullah b. Abbâs⁶⁵⁴ ve Abdullah b. Ca'fer arasındaki karşılıklı muhavereleri.⁶⁵⁵

2.1.6.7. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)

İslâm'ı kabul eden ilk Müslümanlardan ve Râşit halifelerin ilki olan Hz. Ebu Bekir, yaklaşık miladi (574)'de Mekke'de doğmuştur.⁶⁵⁶ Hz. Ebu Bekir, meşhur hatiplerin hitabelerini gençliğinden beri hassasiyetle dinlemiş ve birçoğunu da ezberlemiştir.⁶⁵⁷ Sakîfe günündeki konuşması, fesahati, belâgati ve hazırcevaplılığına işaret ettiği gibi gösterdiği güçlü delilleri de onun etkili bir hatip olduğuna işaret etmektedir.⁶⁵⁸

Resûlullah'ın vefatının hemen akabinde onun yerine ve halifelik makamına kimin seçileceği konusu tartışıldığı sırada, Hz. Ebû Bekir'in irat ettiği hitabe, İslâm tarihindeki ilk siyasi hitabe örneği olarak kabul edilmektedir.⁶⁵⁹ Söz söylemede büyük bir zevk sahibi olan Hz. Ebu Bekir'in hutbelerindeki asıl mevzu din olmasına rağmen, siyasi hitabeleri ayrıca, din ve siyasetin mezcedildiği hutbeleri de mevcuttur. O, hitabesinin de genellikle kısa cümleleri tercih eder ve Kur'an-ı Kerim'den pek çok misal getirerek iktibas sıklıkla kullanırdı.⁶⁶⁰

Hz. Ebu Bekir, Sadru'l-İslâm (Asr-ı saadet⁶⁶¹ ve Râşit halifeler⁶⁶²) devri hatiplerindendir. Onun hitabesine dair örnekler çoktur, bazıları şöyledir:

⁶⁵¹ Safvet, a.g.e., II, 93.

⁶⁵² Safvet, a.g.e., II, 155-158.

⁶⁵³ Safvet, a.g.e., II, 119-120.

⁶⁵⁴ Safvet, a.g.e., II, 102-103, 103-104.

⁶⁵⁵ Safvet, a.g.e., II, 117-119.

⁶⁵⁶ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, X, 101.

⁶⁵⁷ Özbalıkçı, a.g.e., s. 72.

⁶⁵⁸ Özbalıkçı, a.g.e., s. 71.

⁶⁵⁹ Elmalı "Hitabet", XVIII, 159.

⁶⁶⁰ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 12.

⁶⁶¹ Safvet, a.g.e., I, 62-269.

⁶⁶² Özbalıkçı, a.g.e., s. 70-73.

1. Sakîfe günü irat ettiği meşhur hitabesi.⁶⁶³
2. Resulullah'ın vefatı günü söylediği hutbe.⁶⁶⁴
3. Halifeliğine biat edildikten sonra irat ettiği hutbe.⁶⁶⁵
4. Hastalığı sırasında Abdurrahman b. Avf'a karşı söylediği kelamı.⁶⁶⁶
5. Muhtelif mevzulara dair hutbeleri.⁶⁶⁷
6. Farklı sahabelere yapmış olduğu vasiyetler.⁶⁶⁸
 - a) Üsâme b. Zeyd'e vasiyeti.⁶⁶⁹
 - b) Amr b. Âs ve Velid b. Ukbe'ye vasiyeti.
 - c) Halid b. Velid'e vasiyeti.⁶⁷⁰
 - d) Yezîd b. Ebî Süfyan'a vasiyeti.⁶⁷¹
 - e) Ölümü sırasında Hz. Ömer (r.a.)'e vasiyeti.⁶⁷²

2.1.6.8. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63)

Eş'ar kabilesine mensup olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî Yemenlidir. Sıffîn'de halifelik meselesi tarafsız hakemlere bırakıldığında, Hz. Ali'yi hakem olarak temsil eden fakih bir sahâbî⁶⁷³ ve Sadru'l-İslâm devri hatiplerindendir.⁶⁷⁴ Hz. Ali, kendi tarafının ısrarıyla Ebû Mûsâ'yı Sıffîn'in akabinde hakem olarak tayin etmiştir. Hakemler, aralarında müzakere ederek Hz. Ali ile Muâviye'nin azledilip halifenin şûra vasıtasıyla seçilmesine karar vermişlerdir. Kararı ilk olarak Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsâ el-

⁶⁶³ Safvet, a.g.e., I, 63.

⁶⁶⁴ Safvet, a.g.e., I, 66-67.

⁶⁶⁵ Safvet, a.g.e., I, 67-68.

⁶⁶⁶ Safvet, a.g.e., I, 78.

⁶⁶⁷ Safvet, a.g.e., I, 62-63, 69-70, 70-71, 71-72, 72-73, 73-74.

⁶⁶⁸ Safvet, a.g.e., I, 74-78.

⁶⁶⁹ Safvet, a.g.e., I, 74.

⁶⁷⁰ Safvet, a.g.e., I, 75.

⁶⁷¹ Safvet, a.g.e., I, 75-77.

⁶⁷² Safvet, a.g.e., I, 77.

⁶⁷³ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, X, 190.

⁶⁷⁴ Safvet, a.g.e., I, 130-132, 212.

Eş'arî, halka ilan etmiştir. Daha sonra ise Muâviye'nin hakemi Amr b. el-Âs, Hz. Ali'yi azlettiğini ve hilâfete Muâviye'yi getirdiğini açıklamıştır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bu karara karşı çıkıp itiraz etmesine rağmen durum değişmemiştir. Kısaca belirtmek gerekirse, hakem vakası halifelik problemini çözemediği gibi iki taraf arasında da kargaşaya sebep olmuştur.

Kur'an'ı Hz. Peygamberden öğrenmiş olan ve çok güzel Kur'an okuyan züht ve takva sahibi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, (42/662-63) tarihinde vefat etmiştir.⁶⁷⁵ Onun bir rivayette miladî 52'de vefat etmiş olduğu da belirtilmektedir. Ashâb-ı Cemel fitnesi'ne dair hitabesi⁶⁷⁶ ve Tahkîm'de irat ettiği bir hutbe onun hitabesini yansıtan meşhur örneklerdendir.⁶⁷⁷

2.1.6.9. Eş'as b. Kays el-Kindî (ö. 40/661)

Cengâver sahâbîlerden biri olan Eş'as, Medine'de 10/631'de Hz. Peygamber (s.a.v.) ile görüşerek Müslüman olmuştur.⁶⁷⁸ Kâdisiye, Medâin, Celûlâ ve Nihâvend harplerine katılmış olan Eş'as, halife Hz. Ömer'in emri gereği maiyetindeki heyet ile Kısra'ya gidip onu İslâm'a davet etmiştir. Hz. Osman döneminde vekâleten Azerbaycan ve İrmîniye valiliğine getirilmiş, Hz. Ali'nin hilâfeti devrinde bu bölgenin valisi olarak görevine devam etmiştir. Sıffîn'de önemli başarılar elde eden Eş'as, hakem tayininde ve temsil heyeti başına Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin getirilmesinde Hz. Ali'yi razı etmek noktasında başarılı olmuştur. Nehrevan ve Harûriye'de Haricî fırkasıyla da mücadele eden Eş'as b. Kays, Kûfe'de vefat etmiştir.⁶⁷⁹

Eş'as, Sadru'l-İslâm devri hatiplerindendir.⁶⁸⁰ Onun hitâbî gücüne işaret eden bazı örnekler şöyledir:

1. Kısra huzurunda (Arap eşrafı arasındaki) hitabesi.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", X, 191.

⁶⁷⁶ Safvet, a.g.e., I, 130-131, 131-132.

⁶⁷⁷ Safvet, a.g.e., I, 212.

⁶⁷⁸ Asri Çubukçu, "Eş'as B. Kays", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 455.

⁶⁷⁹ Çubukçu, "Eş'as b. Kays", XI, 456.

⁶⁸⁰ Safvet, a.g.e., I, 139, 206, 231-232.

⁶⁸¹ Safvet, a.g.e., I, 12-13.

2. Ashâb-ı Cemel Vakası'nda irat ettiği bir hutbe.⁶⁸²

3. İmam-ı Ali'nin taraftarları / arkadaşlarının zayıflık göstermeleri, yardımda geç kalmaları, çekingen ve ihmalkâr davranmaları hususuna dair hitabe örneklerinde görüldüğü üzere Hz. Ali'nin Nehrevan'ı terk etmek istediği sırada Eş'as'ın irat ettiği hitabesi.⁶⁸³

2.1.6.10. Hâlid b. Velîd (ö. 21/642)

Râşithalifeler dönemi hatibi⁶⁸⁴ve ordu kumandanlarından⁶⁸⁵ olan Hâlid b. Velîd, hitabeleri meşhur olan hatiplerdendir.⁶⁸⁶ Yüce sahâbî ve Müslüman ordularını zaferden zafere koşturan, halife Ebu Bekir devrinde mürtetlere karşı mücadele verip çıkan isyanları bastıran, Hire ve Irak'ın büyük bir kesimini fetheden, gazvelerinde muvaffakiyet gösteren büyük bir komutandır.⁶⁸⁷ Hâlid b. Velîd, Sadru'l-İslâm dönemi hatiplerindendir.⁶⁸⁸ Hz. Ebu Bekir (r.a.) onun için “kadınlar Hâlid gibi birisini doğurmakta aciz kalmışlardır” demiştir. Onun kahramanlığını, fetihleri ve zaferlerini ifade etmek için söylenip meşhur olmuş sözlerden birisi de şöyledir:

“Halid b. Velid, yürüdüğünde zafer onun sancağının altında yürüyordu.”⁶⁸⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından “seyfullah” unvanına mazhar⁶⁹⁰ Raşit halifeler devrinin seçkin hatibi olan⁶⁹¹ Halid b. Velid askerî hitabeleri açısından meşhur olmuştur. Bilhassa Yermûk Vakası'nda irat ettiği hitabesi, onun hitabî gücüne işaret eden seçkin örneklerdendir.⁶⁹²

⁶⁸² Safvet, a.g.e., I, 139.

⁶⁸³ Safvet, a.g.e., I, 231-232.

⁶⁸⁴ Özbalıkçı, a.g.e., s. 152.

⁶⁸⁵ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 73; Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

⁶⁸⁶ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

⁶⁸⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 73.

⁶⁸⁸ Safvet, a.g.e., I, 117-118.

⁶⁸⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 73.

⁶⁹⁰ Mustafa Fayda, “Hâlid b. Velîd”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XV, 289.

⁶⁹¹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 152.

⁶⁹² Safvet, a.g.e., I, 117-118.

2.1.6.11. Hasan b. Alî (ö. 49/669)

Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın oğlu ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in büyük torunudur. Babası, hilâfete geçtiğinde Hasan, Cemel Vakası ile Sıffîn'de babasıyla beraberdi. Hz. Ali'nin 40/661'de şehit olmasının akabinde Kûfe'de Hasan'a biat edilince yeni halife, Kûfe Mescidi'nde halka hitap etmiştir. Bu hutbesinde Ehl-i beyt'in Hz. Peygamber'e olan yakınlığı ile üstün vasıflarından bahsetmiştir.⁶⁹³

Hz. Hasan, içinde bulunduğu ortam yüzünden barışa mecbur olmuştur. İsteddiği sulh şartları karşılığında, hilâfeti Muâviye'ye devretmiştir. Barış anlaşması metninde en dikkat çeken husus, herkesin, milliyet veya kavmiyet yönüne bakılmadan emniyette olacağına dair madde ile sonradan metne ilave edilen Hz. Ali'ye sövülmemesi maddesidir. İslâm tarihinde sulh yüzünden (41/661) senesi “âmü'l-cemâa” (birlik yılı) olarak adlandırılmıştır.

Hz. Hasan daha sonra ailesiyle Medine'ye çekilerek siyasetten uzak bir hayat yaşamıştır. İsabetli rivayete göre onun halifeliği altı ay üç gündür.⁶⁹⁴ Dinî, sosyal ve siyasi kargaşayı içine alan ve fitne⁶⁹⁵ olarak isimlendirilen bir döneme şahit olan Hasan, gayet halim bir seyyit olup fitneleri ve kılıçları sevmezdi. Hatta o, Muâviye'nin halifeliği için birleşme ve ittifakı sağlamakta gönül rızasıyla halifelikten feragat etmiş ve her iki Müslüman topluluk arasındaki çarpışmayı terk etmiştir.⁶⁹⁶

Hz. Hasan, Sadru'l-İslâm⁶⁹⁷ dönemi hatiplerindendir. Onun hitâbî gücünü yansıtan belli başlı hitabe örnekleri şunlardır:

1. Tahkîm hakkındaki hitabeleri.⁶⁹⁸
2. Ashâb-ı Cemel" e dair hitabesi.⁶⁹⁹

⁶⁹³ Ethem Ruhi Fırlalı, “Hasan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, 282.

⁶⁹⁴ Fırlalı, “Hasan”, XVI, 283.

⁶⁹⁵ Mustafa Çağrı, “Fitne”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, XIII, 156.

⁶⁹⁶ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 167.

⁶⁹⁷ Safvet, a.g.e., I, 133-243.

⁶⁹⁸ Safvet, a.g.e., I, 214.

⁶⁹⁹ Safvet, a.g.e., I, 133.

3. Muâviye'nin fitnesinde, Hz. Ali (r.a.) ashabının görüşlerini alarak Şam'a yürümeyi istediği sırada, onun bu konu hakkındaki hitabesi.⁷⁰⁰

4. Muâviye'ye karşı harp için orduyu harekete geçirmek ve askerî cihada teşvik hitabesi.⁷⁰¹

5. Hasan, Muâviye'ye elçi olarak geldiğinde Muâviye ile ve arkadaşlarının Hasan ile karşılıklı mücâvebe (sual-cevaplaşma) tarzındaki hitabesi.⁷⁰²

6. Hz. Ali'nin hastalığı sırsında oğlu Hasan'a insanlara namaz kıldırması ve imam olmasını emrettiği zaman onun Cuma günü irat ettiği bir hutbe.⁷⁰³

7. Babasının vefatından sonra irat ettiği hutbe.⁷⁰⁴

8. Hilafeti döneminde irat ettiği örnek bir hutbe.⁷⁰⁵

9. Hasan ile Amr b. As, Velid b. Ukbe, Utbe b. Ebi Sufyân, Mugire b. Şu'be, Muâviye'nin huzurunda bulunduğu esnada, mühâsame (rakiplerin hasımlaşması) ve hicivleşmeleri⁷⁰⁶ ve buna karşılık onun cevabi hitabesi.⁷⁰⁷

10. Amr b. Âs ile aralarında geçen muhatabesi.⁷⁰⁸

11. Mervân b. el-Hakem ile aralarında geçen muhatabesi.⁷⁰⁹

12. Muâviye ile imzaladığı sulha ait olarak irat ettiği hitabeleri

a) Musâlahaya meylettiği sırada irat ettiği bir hutbe.⁷¹⁰

b) Sulh için anlaştıkları sırada irat ettiği bir hutbe.⁷¹¹

c) Musâlahayı ve kendi haklılığını ispatlamak için irat ettiği hitabesi.⁷¹²

d) Sulhu kabul edilemez olarak görenlere karşı cevabî hitabesi.⁷¹³

⁷⁰⁰ Safvet, a.g.e., I, 153.

⁷⁰¹ Safvet, a.g.e., II, 2-3.

⁷⁰² İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 103-105.

⁷⁰³ Safvet, a.g.e., I, 243.

⁷⁰⁴ Safvet, a.g.e., II, 1-2.

⁷⁰⁵ Safvet, a.g.e., II, 10-11.

⁷⁰⁶ Safvet, a.g.e., II, 12-15.

⁷⁰⁷ Safvet, a.g.e., II, 16-25.

⁷⁰⁸ Safvet, a.g.e., II, 119-120.

⁷⁰⁹ Safvet, a.g.e., II, 120-121.

⁷¹⁰ Safvet, a.g.e., II, 4-5.

⁷¹¹ Safvet, a.g.e., II, 5-7.

⁷¹² Safvet, a.g.e., II, 5.

2.1.6.12. Hz. Osman b. Affân (ö. 35/656)

Râşit halifelerin üçüncü halkasını teşkil eden Osmân b. Affân, ilk Müslümanlardandır.⁷¹⁴ Halife Hz. Ömer tarafından görevlendirilmiş şûra, halkın görüşünü de alarak Hz. Osmân'ı halife ilân etmiştir.⁷¹⁵ İfade açısından gayet kolay, lafzı veciz ve beliğ bir halife olarak kabul gören,⁷¹⁶ kısa ve özlü cümleler kullanan Hz. Osman'ın hutbe veya hitaplarında asla yapmacık bir unsur bulunmazdı.⁷¹⁷ Sadru'l-İslâm⁷¹⁸ veya Râşit halifeler dönemi hatiplerinden⁷¹⁹ biri olan Hz. Osman'ın hitabesini ifade eden örneklerin bir kısmı şöyledir:

1. Şûra günü irat ettiği hitabesi.⁷²⁰
2. Şûra ehli, kendisine biat ettiğinde irat ettiği bir hutbe.⁷²¹
3. Medine'de isyancıların muhasarası şiddetlendiğinde irat ettiği hitabesi.
4. Şehâdetinden önce irat ettiği son hutbe.⁷²²
5. Onun diğer hutbeleri.⁷²³

2.1.6.13. Hz. Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644)

Râşit halifelerin ikincisi,⁷²⁴ Câhiliye'de Kureyş'in önde gelen ve lider şahsiyetlerden olan Hz. Ömer, kabilesi ile diğer Arap kabileleri arasındaki çarpışma veya savaşlarda, müfâhare vb. durumlarda elçi olarak görev yapmıştır.⁷²⁵ Müminlerin emi-

⁷¹³ Safvet, a.g.e., II, 10.

⁷¹⁴ İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIII, 438.

⁷¹⁵ Ahmet Önkâl, "Abdurrahmân b. Avf", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, I, 157.

⁷¹⁶ Özbalıkçı, a.g.e., s. 125.

⁷¹⁷ Koyuncu, "*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*", s. 15.

⁷¹⁸ Safvet, a.g.e., I, 98-271.

⁷¹⁹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 124-125.

⁷²⁰ Safvet, a.g.e., I, 98.

⁷²¹ Safvet, a.g.e., I, 100-101.

⁷²² Safvet, a.g.e., I, 104.

⁷²³ Safvet, a.g.e., I, 101, 102-103, 103-104.

⁷²⁴ Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIV, 44.

⁷²⁵ Koyuncu, "*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*", s. 13.

ri ve Müslümanların halifesi unvanını haiz olan ve İslâmiyet'i ilk kabul edenlerden biri olan Hz. Ömer, adalet, tevazu ve zühdü ile meşhur olmuştur. Allah, onun sayesinde İslâm'ı galip kılıp kuvvetlendirmiştir.⁷²⁶

Hz. Ömer de diğer halifeler gibi bazen hutbe vermeden önce hitabesine hazırlanır ve hutbelerinde tekellüf ve suniliği sevmezdi.⁷²⁷ Sadru'l-İslâm⁷²⁸ veya Râşit halifeler dönemi hatiplerinden⁷²⁹ biri olan Hz. Ömer, din, dünya, toplum ve askerlik gibi birçok konuda insanlara hitap etmiştir.⁷³⁰ Hitabesi, mantık yönünden en açık, ifade açısından en belîği ve en doğru olan⁷³¹ Hz. Ömer'in hitabesini yansıtan örnekler:

1. Sakîfe günü irat ettiği bir hutbe.⁷³²
2. Halife olup hilafetin sorumluluğunu üstlenince, irat ettiği ilk hutbe.⁷³³
3. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın ordusunu uğurladığı zaman irat ettiği hutbe.⁷³⁴
4. İran savaşı için görevlendireceği elçi heyeti ile ilgili konuşmaları.⁷³⁵
5. Fars meliki III. Yezdicerd'e bazı adamları elçi heyeti olarak göndermesine dair, Hz. Ömer'in Kâdisiye komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı hitap (mek-tup).⁷³⁶
6. Hz. Ömer'in huzuruna gelen elçilerle karşılıklı hitabeleri.⁷³⁷
7. Ömer b. Hattâb'ın irat ettiği hutbeler.⁷³⁸
8. Ömer b. Hattâb'ın vasiyetleri.⁷³⁹

⁷²⁶ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68.

⁷²⁷ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 13.

⁷²⁸ Safvet, a.g.e., I, 64-270.

⁷²⁹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 91-92.

⁷³⁰ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 13.

⁷³¹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 92.

⁷³² Safvet, a.g.e., I, 64.

⁷³³ Safvet, a.g.e., I, 79.

⁷³⁴ Safvet, a.g.e., I, 89-90.

⁷³⁵ Safvet, a.g.e., I, 88.

⁷³⁶ Safvet, a.g.e., I, 113-114.

⁷³⁷ Safvet, a.g.e., I, 111-113.

⁷³⁸ Safvet, a.g.e., I, 64, 79-88, 89, 90-91.

⁷³⁹ Safvet, a.g.e., I, 91-96.

2.1.6.14. Sâbit b. Kays b. Şemmâs el-Ensârî (ö. 12/633)

Hicret öncesi Müslüman olan Sâbit b. Kays b. Şemmâs, hatip ve şair bir sahâbîdir.⁷⁴⁰ Beni Temîm (Temîmoğulları) kabilesi eşrafından Utârid b. Hâcib ibn Zurâre ve kabilesinden bir heyet hicretin dokuzuncu senesinde Medine'ye geldiğinde, Mescidi'n-Nebiye girmiş ve Resulullah'ın hücrelerinin gerisinden: “Ya Muhammed, bize çık, gel”, diye bağırılmışlardır. Bu sestten rahatsız olan Hz. Peygamber (s.a.v.), Temîmlilerin karşısına çıkmıştır. Gelen heyet: “Ya Muhammed! Senin ile müfâhare geldik” ifadesiyle şiir ve hitabe müsabakası için izin istemiştir. Resulullah: “Evet, hatibinize izin verdim, konuşsun” dediği anda Utârid kalktı ve kabilesi adına hitap etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), Sâbit b. Kays b. Şemmâs için “kalk ve bu adamın söylediklerine cevap ver” dedi. Sâbit ayağa kalktı ve Temîm hatibinin hitabesine karşı bir cevap verdi.⁷⁴¹

Sâbit b. Kays'ın en meşhur hitabesi, yukarıda ifade ettiğimiz Temîmoğulları heyetine karşı irat ettiği hutbesidir. Sâbit, Sadru'l-İslâm dönemi hatiplerindendir.⁷⁴² Daha önce “Hatîbü'l-Ensâr” sıfatını haiz olan Kays b. Şemmas oğlu Sâbit,⁷⁴³ Medineye gelen bazı heyetlere Hz. Peygamber namına hitap edince “Hatîbü'Nebî”⁷⁴⁴ ünvanıyla zikredildi. Sâbit b. Kays, Yemâme harbinde (12/633)'de şehid düşmüştür.⁷⁴⁵

2.1.6.15. Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656)

Aşere-i mübeşşereden olan meşhur sahâbî Talha b. Ubeydullah, İslâmiyet'ten önce Mekke'nin önemli tüccarlarındandı. Hz. Ebû Bekir vesilesiyle İslâm'a giren ve vahiy kâtipliği görevi de yapan Talha, Cemel Vakası sırasında Basra yakınlarında Hz. Ali'nin ordusuyla karşılaşmıştır. Burada Ali ile görüştüğünde teşebbüsünden

⁷⁴⁰ Mustafa Karataş, “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *DİA* Yayınları, İstanbul, 2008, XXXV, 352.

⁷⁴¹ Safvet, a.g.e., I, 105.

⁷⁴² Safvet, a.g.e., I, 106.

⁷⁴³ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 240; Karataş, “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”, XXXV, 352.

⁷⁴⁴ Karataş, “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”, XXXV, 352; Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159; Câhiz, a.g.e., I, 358.

⁷⁴⁵ Karataş, “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”, XXXV, 353.

vazgeçerek geri safta duran Talha⁷⁴⁶ buna rağmen, kendisini Hz. Osman'ı öldürenler arasında bulunmakla suçlayan Mervân b. Hakem tarafından şehit edilmiştir. Talha, iyi bir hatip, zengin ve cömert bir sahâbiydi.⁷⁴⁷

Talha b. Ubeydullah, Sadru'l-İslâm devri⁷⁴⁸ veya Râşit halifeler dönemi hatiplerindendir.⁷⁴⁹ Cemel Vakası'ndan önce, Halife Osman'ın katli ve onun kanını talep etmek için Basra'ya gelip toplanan kalabalığa Talha'nın yapmış olduğu kısa ve özlü olarak irat ettiği meşhur bir hutbe, onun seçkin örnek hitabelerindendir.⁷⁵⁰

2.1.6.16. Zubeyr b. Avvâm (ö. 36/656)

Cennetle müjdelenen on sahâbîden biri olan Zubeyr, (594/595)'te Mekke'de doğdu. Câhiliye inanışlarına meyiletmediği ve İslâm'ı kabul etmesinde Hz. Ebû Bekir'in rolü olduğu belirtilen Zubeyr, Mekke döneminde İslâmiyet adına ilk kez kılıç çeken kimsedir.⁷⁵¹

Zubeyr ile Talha ve Hz. Âişe, Medine'yi isyankârlardan temizleyerek halife Hz. Osman'ı şehit eden katillerin cezalandırılmasını sağlamak ve bunu gerçekleştirecek orduyu hazırlamak maksadıyla Basra şehrine geçtiler. Halife Hz. Ali ve rakipleri olan bu üç sahabe, Basra önlerinde karşılaştı. Cemel Vakası'nda Hz. Ali'nin telkinleri sonucu ikna olan Zubeyr, Medine'ye dönmek üzere yola çıktı. Fakat Benî Temîm'den Umeyr b. Cürmûz ve birkaç arkadaşı tarafından namaz kılarken şehit edilmiştir.

Râşit halifeler döneminde ziraat ve ticaretle meşgul Zubeyr, zengin ve cömert birisi olarak meşhur olmuştur. Sonradan çocukları ve torunları ilmî ve siyasi sahada aktif görev almalarından dolayı ailesi Zubeyrîler olarak isimlendirilmiştir. Vahiy

⁷⁴⁶ Bünyamin Erul, "Talha b. Ubeydillâh", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, XXXIX, 504.

⁷⁴⁷ Erul, "Talha b. Ubeydillâh", XXXIX, 505.

⁷⁴⁸ Safvet, a.g.e., I, 127.

⁷⁴⁹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 167.

⁷⁵⁰ Safvet, a.g.e., I, 127.

⁷⁵¹ Mehmet Efendioğlu, "Zubeyr b. Avvâm", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, XLIV, 522.

kâtipliği de yapmış olan Zubeyr,⁷⁵² Sadru'l-İslâm devri hatiplerindendir. Hz. Ömer'in vefatı öncesinde tayin ettiği “ehl-i şûra” heyetinden biri olan Zubeyr'in “şûra günü” yapmış olduğu bir hutbe, onun hitabesini yansıtan seçkin bir örnek olarak zikredilebilir.⁷⁵³

2.1.7. Sadru'l-İslâm Döneminde İsim Yapan Diğer Hatipler

Yukarıda saydığımız Sadru'l İslâm devri hatiplerinden başka şu hatipler de bu asırda meşhur olmuştur:

Sa'd b. Ebî Vakkās, Amr b. el-Ehtem, Nu'mân bin Mukarrin, Utbe b. Gazvân, Saîd b. el-Âs, Adîyy b. Hâtim, Zeyd b. Sûhân, Ka'kâ b. Amr, Cerîr b. Abdullâh el-Becelî, Ammâr b. Yâsir, Kays b. Sa'd b. Ubâde, Eşter en-Nehaî, Hucr b. Adîyy, Habîb b. Mesleme, Şûrahbîl b. es-Simt, Abdullah b. Ca'fer⁷⁵⁴ ve Süheyl b. Amr.⁷⁵⁵

2.2. EMEVİ DEVRİ HİTABETİNE GENEL BAKIŞ

İlk İslâm hânedanı olarak tarihlere geçen ve ismini hanedanın ilk halifesi Muâviye'nin mensup olduğu “Benî Ümeyye” kabilesinden alan Emeviler, Râşit halifeler devrinden (632-661) sonra 661-750 yıllarını içine alan bir dönem içerisinde hüküm sürmüştür. Suriye'nin Dımaşk şehri bu devletin merkezidir.⁷⁵⁶

Emevi devri hitabeti, Râşit halifeler devrinin sonlarında parlayan, çevre şartları sonucunda olgunlaşan bir hitabetin uzantısı ve yayılmasıdır. Siyasi-sosyal çalkantı, karışıklık ortamı ve özellikle halife Osman b. Affan'ın katlinden sonra Müslümanlar, birbiriyle çekişerek şiddetli mücadele etmiştir. Bu çekişmeler, bir takım dinî ve siyasi fırkaların ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bunlardan Hâricîler, Ali'yi ve Muâvi-

⁷⁵² Efendioğlu, “Zubeyr b. Avvâm”, XXXIV, 523.

⁷⁵³ Safvet, a.g.e., I, 98-99.

⁷⁵⁴ Safvet, a.g.e., I, 99, 106, 114, 119, 120, 128, 132, 138, 141, 143, 150, 160, 212, 215.

⁷⁵⁵ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., III, 272; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., VII, 94-96 .

⁷⁵⁶ İsmail Yiğit, “Emeviler”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 87.

ye'yi küfür üzere görüp isyan etmiş, Aleviler ve Emeviler arasındaki tartışma ortamı devam etmiş ve Abdullah b. Zubeyr ise, hilafeti talep ile Emevilere karşı ayaklanmıştı. Kabileler, adeta yenilenen ya da canlanan asabiyet ve ırkçılıkla tekrar uyanarak birbirlerini boğazlamış ve kılıç ile mücadeleye girişmişlerdir. Irak, karışıklık, çalkantı ve savaş ateşinin yakılması yönünden en şiddetli bir belde konumundaydı. Bu mücadeleler esnasında her hareketin ve fitnenin zirvesinde hatipler gözükmüş, fırkalar da hitabeti hedefleri için bir vesile ve hazırlık olarak kullanmıştır.⁷⁵⁷

Sadru'l-İslâm'ı temsil eden ilk dönem hitabetinin bir devamı olan⁷⁵⁸ Emevi devri hitabeti, İslâmi dönemlerin en parlağıdır.⁷⁵⁹ Emevilerde hitabetin gelişmesini sağlayan siyasi, dinî, aklî vb. muhtelif sebepler vardır. Öncelikle şunu ifade edelim ki Emevi devleti, üçüncü halife Hz. Osman'ın katli fitnesinin enkazı üzerinde kurulmuş, Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Muâviye arasındaki Sıffin Savaşı ve akabindeki gelişmelerle devletin kuruluşu safhasında sona gelmişti.

Tahkîm'de henüz karar verilmeden Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak isyan eden grup, Hâricîler olarak isimlendirilir. Hz. Ali, öncelikle ordusunda birlik ve beraberlik sağlamak noktasında bir engel teşkil eden Hâricîlerin her birisiyle ilgilendi ve onlar ile çarpışmıştır.⁷⁶⁰ Hz. Ali, tahkîmden sonra Kûfe'ye çekilerek Muâviye'ye karşı yeni bir sefer için hazırlıklara başladığı⁷⁶¹ sırada Hâricîler tarafından şehit edilmiştir.⁷⁶² Bu gelişmeler esnasında Muâviye, Ali'nin hâkimiyetindeki bölgelerin çoğunu kontrolüne alarak Emevî Devleti'nin temellerini atmıştır.⁷⁶³ Hz. Ali'nin katlinden sonra, Hâricî meselesi, Muâviye'ye ve Emevi halifelerine kalmış, Emevi saltanatı müddetince bu iki taife, birbiriyle karşılıklı olarak mücadeleyi ısrar ile sürdürmüştür.⁷⁶⁴

Dört halife (Râşit halifeler), Emevi ve Abbasi halifeleri, emir ve valilerinin, Arap-İslâm edebiyatını temsil eden hitabelerinden belâgate dair bize kadar gelebilen

⁷⁵⁷ Fâhûrî, a.g.e., s. 358.

⁷⁵⁸ İsmâîlî, Seccâd İsmâîlî, "Fennu'l-Hatâbeti fî Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâiyyeti fî Asri'l-Emevî", s. 5, (Çevrimiçi) cls.iranjournals.ir/pdf_1262_ffced23f76c93d49d23efe47bab8eb65.html, 29.05.2015.

⁷⁵⁹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁷⁶⁰ Şevki Dayf, a.g.e., s. 63.

⁷⁶¹ Ethem Ruhi Fırlalı, "Ali", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, II, 374.

⁷⁶² Şevki Dayf, a.g.e., s. 63.

⁷⁶³ Fırlalı, "Ali", II, 374.

⁷⁶⁴ Şevki Dayf, a.g.e., s. 64.

nadide örnekler, miras kalmıştır.⁷⁶⁵ Bu bağlamda belirtmek gerekirse, Emevi döneminde uzmanlaşan hatipler, farklı karakterleri, vasıfları ve özellikleriyle ayırt edilmiştir. Bu özelliklerin tamamı, Câhiliye ve Sadru'l-İslâm, Abbasi döneminde bile bir araya gelmemiş ve bütünleşmemiştir. Bundan dolayı Emeviler dönemi hitabeti, geçmişteki Arap hitabetlerinin olgunlaşan en mükemmel teşkil etmektedir.⁷⁶⁶

2.2.1. Emevilerde Hitabeti Geliştiren Temel Faktörler

Emevi devri hitabeti, bu asırda dikkatleri celbedecek derecede parlayıp gelişerek ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeyi ve parlamayı şu farklı sebepler etkilemiştir:

1. Arap fesahati⁷⁶⁷
2. Siyasi ve dinî fırkaların artışı⁷⁶⁸
3. Dinî fırkalar arasında cedel felsefesi.
4. İfade hürriyeti.⁷⁶⁹
5. Fitne ve kargaşadan doğan çalkantı,⁷⁷⁰ iç savaşlar ve isyanlar.⁷⁷¹
6. Fetihlerle genişleyen sınırlar.⁷⁷²
7. Elçi ve heyetlerle icra edilen diplomatik temaslar.⁷⁷³

⁷⁶⁵ Çetin, “Arap-Yazı, Dil, Edebiyat”, III, 293.

⁷⁶⁶ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁷⁶⁷ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁷⁶⁸ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s.7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments/1126d1378499035-%C3%CF%C8-%E4%E5%C7%C6%EC.doc>, 29.05.2015.

⁷⁶⁹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁷⁷⁰ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁷⁷¹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁷⁷² *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁷⁷³ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

2.2.1.1. Arap Fesahati

Emevi hitabetinin parlamasını ve gelişmesini sağlayan amillerden biri Arap fesahati⁷⁷⁴ ve buna ilaveten de Emevi devri nesridir. Emevi döneminde nesir sanatlarının parlaması ve gelişmesinin amilleri olarak şu iki sebep zikredilir:

1. Siyasi hiziplerin çok oluşu ve aralarındaki çekişmeler.

2. Her hizbin ya da grubun ilkelerini açıkça ifade edip dile getirebilen ve bu ilkelere halkı davet eden kabiliyetli sözcülere olan ihtiyaçlar.⁷⁷⁵

Emevîler devrinde şiir gibi hitâbetin de siyasi ve dinî ihtilâflar sebebiyle çok ciddi derecede etkilenmesiyle her fırka veya grup tarafından, kendi fikirlerini heyecanla ve hamasetle ileri süren ateşli hatipler yetiştirilmiştir.⁷⁷⁶

Emevi asrındaki nesrin gelişmesi de şu amillerde göze çarpmaktadır:

1. Risalelerin çeşitliliği.

2. Halife ve ediplerin köşk veya saraylarında, edebî tenkidin yapıldığı edebî meclislerin ortaya çıkışı.

3. İslâm'dan şiddetli etkilenip Kur'an ve hadis-i şeriflerin çokça şahit tutup delil gösterilmesi.⁷⁷⁷

İslâmî fetihler ortaya çıktığında, nesir genişleyerek artıp ilerlemiştir. Fetihlerin genişlemesinden sonra ve bazı bölgelerin İslâm hakimiyetinin altına girişi; bu insanların, muhataplarıyla karşılıklı mektuplaşma, yazışma, mesajlaşma ihtiyacını gerektirdi. İslâmiyet ile yeni tanışmış nesillerin eğitim-öğretime başlangıcı ve Arap dilini doğru konuşamayan kimseler için de hitabete ihtiyaç vardı.⁷⁷⁸ Halife ve valilerin kâtipleri, resmi hutbelerin üslubuna dayalı bir nesir geliştirmiştir. Mesela Emevi kâtiplerinden Abdülhamid b. Yahyâ, resmi kitabetin önde gelen ilk siması ve temsilcisi konumundaydı.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁷⁷⁵ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁷⁷⁶ Yiğit, "Emeviler", XI, 96.

⁷⁷⁷ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁷⁷⁸ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 4.

⁷⁷⁹ Çetin, "Arap-Yazı, Dil, Edebiyat ", III, 294.

2.2.1.2. Siyasi ve Dinî Fırkaların Artışı

Emevi döneminde siyasi hizipler (Emeviler, Zubeyrîler, Hâricîler ve Şîa)⁷⁸⁰ ve dinî fırkaların artışı da hitabetin gelişmesini sağlayan amillerdendi.⁷⁸¹ Emeviler devrinde hatiplerin sayısı önemli seviyede artış göstermiş, tâîfeler ve fırkalar, çok sayıda artmış, her yönde farklı fikrî mezhepler çeşitlenmiştir. Siyasi

hutbelerde Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yusuf gibi Emevi hizbi⁷⁸² içindeki siyasi tecrübeler, hitabeti siyasete araç olarak kullanmaları sebebiyle sıkıntıya girmişlerdir.⁷⁸³ Bilhassa Hâricîler ve Şîa gibi siyasi fırkalar, açık ve düzgün ifade kabiliyetine sahip hatipleri, ön planda tutmuşlardır.⁷⁸⁴ Hâricîlerin hizbi içinde Katarî el-Fücâe ve Şîa'da ise Muhtâr es-Sekâfî gibi her bir grubun meşhur hatipleri vardı.⁷⁸⁵

Siyasi hareketlerin yanı sıra Arap âleminde fikri yönde fırkalar ve dinî mezhepler de ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁶ Mesela, hafliyye adındaki toplantı ve törenlere ait hutbelerde, Basra'daki Temîm kabilesinin idarecisi ve reisi olan Ahnef b. Kays, dinî hitabette Hasan-ı Basrî, Vâsıl b. Atâ ve Fadl b. İsâ Irak'ta, Gaylân ed-Dımaşkî ve el-Evzâî, Şam'da meşhur olmuştur.⁷⁸⁷ Her fırka hesabına davetçiler, propagandacılar ve iyi haber veren müjdeciler vardı. Fırkalar, davetlerinin yayılması ve davalarını savunmak maksadıyla hitabetten yararlanıyordu.⁷⁸⁸

Burada hitabetle yakın ilişkisi yönünden bu asırda parlayan, Emevi hanedanını etkileyen ve İslâm tarihinde meşhur olan birtakım siyasi ve dinî fırkaların doğuşunu hazırlayan sebepleri ayrıntıya girmeden kısaca arz etmeye çalışacağız.

⁷⁸⁰ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁷⁸¹ *el-Edeb en-Nesrül-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁷⁸² Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁷⁸³ Fâhûrî, a.g.e., s. 358.

⁷⁸⁴ Koyuncu, "*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*", s. 21.

⁷⁸⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁷⁸⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 358.

⁷⁸⁷ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁷⁸⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 358.

2.2.1.2.1. Hâricîlik

Hiz. Ali (r.a.), halifelik makamına geçtiğinde, Şam valisi Muâviye, meşru halife Ali'ye biat etmedi. Bu yüzden her iki Müslüman grup, Sıffîn'de karşı karşıya geldiler (37/657). Halife, Muâviye'nin ordusunu mağlup etmek üzere iken Amr b. Âs, iki taraf arasındaki ihtilâfin halledilmesi için Kur'an hakemliğine başvurulması tavsiyesinde bulunmuştu.⁷⁸⁹ Bu teklif, Ali'nin askerleri arasında Amr'ın istediği tesiri göstermiştir. Halife Hiz. Ali, ordusuna her ne kadar bunun bir hile olduğunu söylemiş olsa da askerlerinin çoğu, bu durumu fark edemediler. Halife, kendi safındaki kurrânın çoğunluğunun da ısrar etmesiyle hakeme başvurulmasına mecburen razı olmuştur. Hiz. Ali, kendisini temsil etmesine rıza göstermemesine rağmen, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hakemliğini kabul etmiştir. Amr b. Âs' da Muâviye'nin hakemliğine tayin edilmiştir.

Taraflar, hakemlerin önce Kur'an ile icabında Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetiyle hüküm vermeleri şartı konusunda anlaştılar.⁷⁹⁰ Bu sırada Eş'as b. Kays, tahkîmnâmeyi okuyorken Hiz. Ali'nin ordusundaki bazı Temîmliler "hüküm ancak Allah'ındır" deyip halifeliğin hakemlerin kararına bırakılamayacağını belirterek itirazda bulunmuşlardır.⁷⁹¹ Hiz. Ali de Kur'ân'daki (Nahl 16/91) hüküm gereği, karşı tarafla anlaşmaya gidildiği ve bunu bozamayacağını belirtmiştir. Halifenin bu kararının akabinde, takriben 10.000 civarında asker, Harûrâ mevkiine çekildiler.⁷⁹² İslâm tarihinde ilk Hâricî grubu, Harûrâ'da toplanan bu askerler teşkil etmiştir.⁷⁹³ Hiz. Ali, buraya gelip onlar ile konuştuğunda topluluğun içindeki 6000 kişi Kûfe'ye geri dönmüş, daha sonra Hâricîler olarak isimlendirilecek olan 4000 kişi de Nehrevan'a gitmiştir.⁷⁹⁴

Hiz. Ali, bu sırada ordusunu toplayıp Muâviye ile tekrar savaşmak için hazırlık yaparken Nehrevan'daki Hâricîler'i ikna etme gayretlerini de sürdürmüştür. Hatta onlara bir mektup yazmışsa da istediği sonuca varamamıştır. Halife, Hâricîleri ikna etme

⁷⁸⁹ İsmail Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVII, 107.

⁷⁹⁰ Fırlalı, "Ali", II, 373.

⁷⁹¹ Yiğit, "Sıffîn Savaşı", XXXVII, 108.

⁷⁹² Fırlalı, "Ali", II, 373.

⁷⁹³ Yiğit, "Sıffîn Savaşı", XXXVII, 108.

⁷⁹⁴ Fırlalı, "Ali", II, 373.

mücadelesini sürdürdüğü sırada hakemler, 659' da bir araya geldiğinde Ali ile Muâviye'nin azledilip halifenin şûra tarafından seçilmesi gerektiğini kararlaştırdılar. Karar ilk olarak Hz. Ali'nin hakemi tarafından ilan edildi. Diğer hakem Amr b. As'da halifelğe Muâviye'yi getirdiğini belirtti. Hz. Ali tarafının karara itiraz etmesi, meseleyi çözmemiş ve İslâm tarihinde tahkîm olarak isimlendirilen hakem olayı, Müslümanları siyasi ve sosyal açıdan istikrarsızlık ve çalkantılara doğru sürüklemiştir.⁷⁹⁵

Tahkîmle ortaya çıkan Hâricî fırkaları, çeşitlidir. En önemlisi de Fâris bölgesindeki Ezârika'dır. Hâricîlerin diğer fırkaları ise, Yemâme, Hadramût ve Bahreyn de Necedât, Musul ve Kuzey Irak'ta Sufriyye, Yemen ve Hadramut' ta İbâziyye'dir.

Ehl-i sünnet anlayışına ters olan Hâricî Fırkasının temel görüşleri şöyledir:

1. Hâricîler, Müslüman diyarını dâru'l-harb kabul ettiklerinden dolayı burada yaşayanlarla cihat etmeyi vacip olarak görürler.

2. Hilafetin, Kureyş'in hakkı olmadığını belirterek "Allah'ın hakkı" diye bir hüküm ortaya koyarlar.

3. Müslümanların meşvereti, müstahak olduğu için gereklidir, diğer bir ifade ile hilafeti tayin etmek için meşveret prensibini ortaya koyarlar.

4. Hayır üzere olan doğruluk, takva, zühd, verâya sahip olmak, hilafetin seçiminde esas alınacak hasletlerdir. Eğer bu özellikler, Kureyş'te bulunmaz da Habeşistanlı bir kölede bile varsa, o kişi aynı hakkı elde ederek halife olabilir.⁷⁹⁶

5. Büyük günaha giren müminlerin tekfir edilmesi ve katledilmesi icab eder. Bu görüşe göre İslâm tarihinde ilk tekfir hareketini Hz. Ali ve Hz. Muâviye'yi tekfir eden Hâricîler başlatmıştır.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Fığlalı, "Ali", II, 374.

⁷⁹⁶ Şevki Dayf, a.g.e., s. 64.

⁷⁹⁷ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, 7. b., Damla Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 272.

2.2.1.2.2. Şîa

Şîa; lügat veya sözlükte grup, birine taraftar, onun yardımcıları ve umumiyetle cemi olarak cemaat manasına kullanılır. Bu kelimenin müfret için (الشيعى) kullanımı tercih edilmektedir.⁷⁹⁸ Esasen Şîa ile Hz. Peygamber (s.a.v.)’in vefatı sonrasında devlet idaresinin Hz. Ali ile onun neslinden gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen farklı grupların ortak adı kastedilmektedir.⁷⁹⁹

Hz. Ali’ye hicrî 35 tarihinde halife olarak biat edilmesine rağmen Hz. Ayşe, Hz. Talha ve Hz. Zubeyr başta olmak üzere bir kısım sahâbî, Hz. Osman’ı öldürenlerin derhal cezalandırılmalarını isteyerek halifeye muhalefet etmiştir. Bu münakaşa da sonradan Cemel Vakası’na sebep olmuştur.⁸⁰⁰ Cemel Vakası’nın akabinde de Şam valisi Muâviye’nin meşru halifeye karşı çıkıp biat etmemesi sonucu Sıffîn savaşı icra edilmiştir. İşte bu gibi gelişmeler, Müslümanları birtakım gruplara ayırmıştır. Tarihçiler, genellikle Hz. Ali’nin taraftarları olan Şîa’nın ortaya çıkışını bu devirden (37/657) itibaren başlatmaktadır.⁸⁰¹ Şîa’nın davasının esası, hilafetin şer’î hakkı onlara Ali ve evlatlarına ait olduğudur, şüphesiz Muâviye ise bu hilafeti haksız yere gasbetmiştir.⁸⁰²

2.2.1.2.3. Mu’tezile

Mu’tezile; itikat konularının yorumunda önceliği akla ve insan iradesine veren bir kelâm mezhebidir.⁸⁰³ Tarihçiler ve kelimciler, meşhur tâbiî Hasan-ı Basrî’nin meclisindeki bir hadisenin, Mu’tezile ve buna binaen de kelâm ilminin doğuşuna

⁷⁹⁸ Topaloğlu, a.g.e., s. 189.

⁷⁹⁹ Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, XXXIX, 111.

⁸⁰⁰ Topaloğlu, a.g.e., s. 190.

⁸⁰¹ Topaloğlu, a.g.e., s. 191.

⁸⁰² Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁰³ İlyas Çelebi, “Mu’tezile”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, XXXI, 391.

zemin hazırladığını kabul etmektedirler.⁸⁰⁴ Diğer bir ifade ile İslâm tefekkür tarihinde, Mu'tezile fırkasıyla kelam ilmi de zuhur etmiştir.⁸⁰⁵

Hasan-ı Basrî'nin meclisine gelen bir zat, büyük günaha giren (mürtekib-i ke-bire) sahibi bir mümine Hâricîlerin fetvasına göre kâfir dendiğini yani küfre düştüğünü, bazılarına göre de (Mürcie) imanı devam ettiğini söyler ve kendisinin de buna dair nasıl bir hüküm vereceğini sorar. Hasan-ı Basrî henüz bir cevap vermeden talebelerinden Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) bu soruya: “mürtekibi ke-bire, küfür ile iman arasındaki bir mertebede kalmış yani ne mümindir ve ne de kâfirdir, yani fâsıktır” diye cevap verir. Esasında hocasına göre bu vasfa sahip olan kişi, münafıktır. Hocasının görüşüyle ters düşen Vâsıl, bu hadiseden sonra üstadının meclisini terk (i'tizal) eder. Hasan-ı Basrî'nin “Vâsıl, bizi terk etmiş” sözüne binaen Vâsıl ile onun tâbîleri “Mu'tezile” olarak isimlendirilmiştir. Vâsıl b. Atâ, Hasan-ı Basrî'nin talebelerinden Amr b. Ubeyd (ö. 144/ 761) ile Mu'tezile mezhebinin temelini atmıştır.⁸⁰⁶ Mu'tezile mezhebinin h.II / m.VIII. y.y. başlarında, Hâricîler'le Mürcie'nin büyük günah işleyenler hakkındaki düşüncelerine ters düşen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in bu konuda farklı bir teori sunmasıyla Basra şehrinde zuhur ettiği söylenilebilir.⁸⁰⁷

Yukarıda ortaya çıkışları ve görüşlerine de kısaca değindiğimiz siyasi ve dinî fırkalar, Emeviler devrindeki dinî itikad ve mezhepler tarihi açısından İslâm tarihinde önemli derecede büyük bir role sahiptir. Çünkü ismi geçen tâifeler, hemen her fırsatta ve bilhassa hutbelerde ateşli hatipleriyle kendi görüşlerini yaymak için propaganda faaliyetinde bulunmuşlardır.

2.2.1.3. Dinî Fırkalar Arasında Cedel Felsefesi

Emevi devrinde artan dinî fırkalar arasında ateşli cedelleşme ve şiddetli tartışma bir hayli çoğalmıştı.⁸⁰⁸ Diğer bir ifade ile Emevi döneminin hitabeti, münakaşa

⁸⁰⁴ Topaloğlu, a.g.e., s. 22.

⁸⁰⁵ Topaloğlu, a.g.e., s. 272.

⁸⁰⁶ Topaloğlu, a.g.e., s. 22.

⁸⁰⁷ Çelebi, “Mu'tezile”, XXXI, 392.

⁸⁰⁸ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

ve cedel ile doldurulan bu ateşli havada kendisini buldu ve halkın üzerinde tartışma, kavga, kin ve düşmanlık ruhuna dayalı hakimiyet kurdu. İsmi geçen kavga ve mücadele, Emevilerin hitabetini derinlik, genişlik ve bir ciddiyete yöneltmediği gibi hitabete de bir şey kazandırmadı. Kuvvet ve şiddetin yöneltilmesi ise bazen siyasi yumuşaklık ve rıfk durumundan uzak olmadı. Yani bu yumuşaklık, gerçek rıfk ve mülayemet değil, avutma ve vaziyeti idare etmek veya kandırma siyasetine daha yakın bir çizgi takip etmiştir.⁸⁰⁹

Emevi hizbi olan grub ve taraftar hutbelerinde “dillerindeki batılı hak ve hakkı batıl gösterecek kadar” insanı şaşırtan bu hitabî mantık ruhu, cerbezecilik (demagoji) üzerinde bina ediliyordu. Böylelikle, Emevi makyavelizmliğine⁸¹⁰ eğilim, hedefe ulaştırma yolundaki din ve takva perdesine gizlenip bürünmüş olarak, Emevilerin siyasi hitabetinde iyice yayılmıştı. Bu asırda bilhassa dinî ve kelamî hitabetlerde, felsefe ve cedel ruhu yaygın olmasına rağmen dinî fırkalar, cerbezecilik ve takıyyecilik metoduna sıklıkla başvuruyordu.⁸¹¹ Hizipler ve fırkalar, kendi görüşlerini yansıtmak ve kabul ettirmek ayrıca muhatabını da ikna etmek gayesiyle hitabetlerinde mübalağalı bir üslup kullanmayı tercih ediyordu.

2.2.1.4. İfade Hürriyeti

Bu asırda göze çarpan diğer bir husus ise fırkaların fikir hürriyeti çerçevesinde irade ve görüşlerini açıkça beyan etmeleridir.⁸¹² Yani söz, fikir, görüş ve düşüncedeki alenilik ya da fikir hürriyeti, Emevi hitabetinin özelliklerindendir. İslâm tarihinde Râşit halifeler devrinin sonu ve Emevilerin başlangıcını teşkil eden zaman diliminde belki ilk defa kelam ilmi konularının doğmasına sebep olabilecek görüşler ortaya atılmıştır. Bu bağlamda Sıffîn harbi sırasında kelam tarihinde

⁸⁰⁹ Fâhûrî, a.g.e., s. 360.

⁸¹⁰ Makyavelizm (Makyavelcilik): Politikada, amaca ulaşmak için ahlaka aykırı da olsa her türlü aracı hoş gören anlayıştır. Türk Dil Kurumu, (Çevrimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, 29.05.2015.

⁸¹¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 360.

⁸¹² Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

sonradan şiddetli münakaşalara sebebiyet veren bazı kelâmî mevzular üzerinde tartışılmıştır.

Sıffîn’de hilafete bir çözüm olarak teklif edilen Hakem Vakası’nın meseleyi (hilafeti) daha da karmaşık hale getirmiş olması, bazı kelâmî mevzuların doğmasına yol açmıştır. Sıffîn savaşı ve Hakem olayı esas itibariyle siyasi karakterli olmasına rağmen, iman ile küfür sınırı, kader ve irade hürriyeti gibi önemli inanç konularının tartışılıp yorumlanmasına sebebiyet vermiştir. Yine Sıffîn’den sonra Hâricî fırkasının ortaya çıkışı konusunu da kelâm ve itikadî mezhep âlimleri, farklı şekillerde yorumlamışlardır.

İslâm tarihinde ilk tekfir hareketi Hâricî grubuyla ortaya çıkmıştır. Onlar, Muâviye ve Hz. Ali’yi hakem olayı noktasında küfre girdiğini ileri sürüp tekfir etmiştir. Hz. Ali, Hâricilere Kur’an ayetlerinden deliller getirmekle onlar ile ikna ve münazara yolunu tercih etmiştir. Ehl-i sünnet âlimleri, Muâviye ile taraftarları olan müminlerin tekfirini haklı görmez. Esasında rakiplerinin tekfir edilmesini doğru bulmayan Hz. Ali, Sıffîn dönüşü Muâviye ile ordusunu tekfir eden Hâricîler’e, Şamlılarla fisk veya küfre girdikleri için değil, İslâm cemaatine döndürülmeleri maksadıyla savaştıklarını, onları Müslüman kardeş olarak kabul ettiklerini ve her iki grubun da kiblesinin aynı olduğunu belirtmiştir.⁸¹³

Kısaca ifade etmeliyiz ki, Sadru’l-İslâm döneminde vuku bulan Cemel, Sıffîn, Hakem ve Hâricî hadiseleri, İslâm âlemi için üzücü sonuçlara yol açmış olmasına rağmen, birtakım akait ve kelâm kavramları da tartışmaya açılmıştır. Mesela, iman ile küfür, fisk, şirk, kaza-kader, irade, sorumluluk konuları açıklanmış ve büyük günaha giren kimselerin durumu hakkında yorumlar yapılmış olması⁸¹⁴ İslâmî yönden fikrî donukluğu kaldırarak akait, kelâm ve itikat mezhepleri alanında hareketlilik ve ifade hürriyetine vesile olmuştur.

⁸¹³ İlyas Üzüm, “Sıffîn Savaşı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVII, 109.

⁸¹⁴ Üzüm, “Sıffîn Savaşı”, XXXVII, 109.

2.2.1.5. Fitne ve Kargaşadan Doğan Kaos Ortamı, İç Savaşlar ve İsyanlar

Emeviler dönemi, fitne ve kargaşadan doğan çalkantı⁸¹⁵ dâhilî savaşlar, isyanlar ve ayaklanmalarla⁸¹⁶ kaos ortamına sürüklenmiştir. Bu asır, tarihî fırkalar ve muhtelif hizipler arasında kesintisiz ve süreklilik kaydeden bir dövüş ve münakaşa sahasını aksettirmiştir. Bu çekişmenin merkezinde de halifelik vardı. Hizipler ve fırkalar, zafer elde etmek uğruna, birbiriyle lisan ile muharebe ve mücadeleye girişmişlerdir. Onun yaygarası ve kargaşası, Emevi saltanatı müddetince sakinleşmemiştir.

Emevi dönemindeki Arap-Acem münakaşası, diğer asırlarda görülmeyen siyasi hitabetin parlaması ve gelişmesinin amillerindendi. Taraflar, muhtelif ve şiddetli siyasi çekişmelerde hitabeti, rakiplerine karşı istifade edilebilecek keskin ve etkili bir silah olarak kullanıyordu. Yani rakiplerinin siyasetini, dinî görüşünü (mezhebini, akidesini vb.) değiştirmeyi istediği veya sosyal nizamı düzeltmek istediğinde hizipler tarafından hatipler gönderilir ve bu hatipler, fırkaların davetine liderlik ederdi. Bunlar, çağrının öncüleri olarak bu daveti kucaklar, insanlara hitap eder ve onları yeniliğe çağırarak propaganda yaparlardı. Yine fırka hatipleri, istediği kavmin veya fırkaların üstünlüklerini veya nefislerindeki eski meziyetleri açığa çıkarırlar, rakibi olan grupları tereddütle sarsıntıya sokarlar ve nefret uyandırırldı.⁸¹⁷

Emevi döneminde Benî Ümeyye'ye muarız siyasi hiziplerle fitnelerin meşaleleri yakılmış ve dâhilî savaşlar çoğalmıştı.⁸¹⁸ Arapların, başka milletleri karalamaları ve itibarlarını zedelemek noktasındaki bakışları da Arap fetihlerinin ve Arap milletin diğer halklarla karışmasının bir sonucuydu. Onlar, âdeta kendi kavimleri olan Arapları seyyid yani efendi olarak, mevâliyi⁸¹⁹ de hakir (düşük) görme şeklindeki bakış açısıyla apaçık Arap milliyetçiliği, ırkçılık ya da Arapçılık akımı yapmakla taassuba giriyorlardı.⁸²⁰

⁸¹⁵ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁸¹⁶ *Muttakîzâde*, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁸¹⁷ *Muttakîzâde*, İsmâîlî, a.g.e., s. 9.

⁸¹⁸ Şevki Dayf, a.g.e., s. 63.

⁸¹⁹ *Mevâlî*: Arapların dışındaki Müslüman toplumları için kullanılan bir terim. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *DİA* Yayınları, Ankara, 2004, XXIX, 424.

⁸²⁰ *Muttakîzâde*, İsmâîlî, a.g.e., s. 8.

2.2.1.6. Fetihlerle Genişleyen Sınırlar

Fetihlerin ve megâzînin (askerî seferlerin) çoğalması ve buna tâbî olarak da İslâm devletinin alanının (sınırların) genişlemesi,⁸²¹ Emevi devrinde hitabetin gelişmesi ve parlamasını tetikleyen etkenler olarak göze çarpmaktadır. İslâmî fetihler, diğer milletlerin çoklukla Arap hakimiyetine ve iltihakına sebebiyet vermiştir. Bu fetihlerin sonucu da Fârisî, Türkî, Berberî, Hindî vb. milletler Emevi otoritesine itaat etmiştir.

Arap ümmeti, fetihlerin akabinde vatanlarından ayrılarak fethedilen ülkelere göçmüş ve bu beldelerde yerleşerek yeni medeniyetler ve şehirler kurmuşlardır. Emeviler için Kûfe, Basra, Fustat, Kayrevan gibi mekânlar, karargâh ve ordugâhtılar.⁸²² Esasında tesis ettikleri bu yeni şehirler, Emeviler için karargâh ve askerler için ikmal alanı ve halk için de yerleşim merkeziydi, asıl hedef ise fetihlerin kalıcılığını sağlamaktı.⁸²³ Emevi hitabetini etkileyen sosyal tesirler bölümünde görüleceği üzere fetihlerin genişlemesiyle Arapların Acemlerle mezcolması ve dil hususunda karşılıklı etkileşimler, hitabetin parlamasını tetikleyen unsurlardandır.

2.2.1.7. Elçi ve Heyetlerle İcra Edilen Diplomatik Temaslar

Halifelere, hükümdarlara veya valilere gelen heyet, temsilci grup veya delegelerin çoğalması,⁸²⁴ Emeviler devrinde hitabetin gelişmesi ve parlamasının sebeplerindendir. Heyetlerle ilgili olarak icra edilen diplomatik hitabetin örnekleri aşağıdaki konularda bilahare ifade edilecektir.

⁸²¹ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁸²² *Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7-8.*

⁸²³ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, “Kayrevan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 88.

⁸²⁴ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

2.2.2. Emevilerde Hitabetin Gelişmesini Sağlayan Sosyal Etkenler

Bu asırda sırf sosyal ya da din ve siyaset sebebiyle ortaya çıkan bir kısım sosyal etkenlerle kendisine yer açmış olan hitabetin önemi artmıştır. Orada, kabilecilik ve kabile milliyetçiliği gibi, birisi siyasi, diğeri sosyal olan iki yönlü görüntüler vardır. Buna rağmen hitabet, Emevi devrinde değişmekte ve süregelen çağın yeni olaylarını, toplumun durumunu, konumunu ve güvenilir doğru yüzünü bize aksettirmektedir. Siyasi etkenler hakkında konuşmayı bir tarafa bırakarak Emevilerde etkili olan veya hitabete yön veren bir takım sosyal amilleri takdim edelim.⁸²⁵

2.2.2.1. Medenî Çevre ve Sosyal Ortam

Emevi döneminde ilim, edebiyat, fikir ve siyasi hayat için öncelikle yönelinen yerleşik bir medeniyet konumunu aksettien şehir hayatıdır. Diğer bir ifade ile yerleşik medeni hayat tarzı, parlak ve etkili bir hitabetin aktif alanı haline gelmiştir. Bu asırda hitabî sanat aktivitesinin ilk olarak yöneldiği mekan ve konum, şehir medeniyetidir. Medeni kültürün yaygın olduğu şehir merkezlerinde, hatiplerin en meşhurları ve en fasihleri ortaya çıkmıştır. Bu hatipler, şehir mescidlerinde ve topluluk veya ders halkalarında en mükemmel ve çok cazip hutbelerini irad etmiş, münazara ve cedel ile tartışma meclisleri de bu hatipler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yani medeni Arap hayat standardı, bu asırda icra edilmiştir.

Arapların medeni hayat tarzının şehir merkezinde yoğunlaşması, hatiplerin sayısının artışı, hitabetle ilgili şekillerin çoğalması da Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır. Bu asırda hitabetin en çok parladığı meşhur şehir merkezleri şunlardır: Kûfe, Dımeşk, Merv, Medine, Mekke ve Fustat. İlk üç merkez (Kûfe, Dımeşk, Merv) hitabet sanatı açısından en başta gelen şehirler olarak göze çarpmaktadır. Beni Ümeyye devrindeki hutbeler içinde siyasi, dinî ve sosyal hayat ile ilgili hutbelerin büyük çoğunluğu, bu yerleşik şehir medeniyetinde irad edilmiştir. Bundan dolayı Emevilerde, şehir muhitindeki sosyal hayat, bedevi hayattaki hitabetten daha renkli,

⁸²⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

parlak ve faaldi. Hitabet, karakteri itibariyle sosyal tezahürdür, şiir gibi ferdi bir olgu değildir. Bundan dolayı, şehirlerdeki sosyal hayat tarzının yükselişi ve gelişmesiyle hitabet de gelişmiştir.⁸²⁶

2.2.2.2. Arapların Diğer Kavimlerle İmtizacı

İslâmî fetihlerin genişlemesiyle medeniyet, yerleşik hayat, parlak kültürler ve eski dinler, siyasi ve sosyal nizamî yapı ve uyum ihtiyacı, tüm grupların öncelikli konusuydu. Diğer bir ifade ile fethedilen beldelerin halkının mevcut sistemiyle karışmak ve yeniliklerle adaptasyon sağlamak Arap ve Acem milletleri için gerekliydi. Bu kültür ve medeniyetlerin etkileşimi, karşılıklı reaksiyonu ve bu reaksiyondan veya etkileşimden de yeni bir medeniyetin doğuşu kaçınılmazdı. Medeniyetlerin bu karışımından oluşan yeni medeniyet ise Arap devletinin potasında erimiş ve kaybolmuştur. Yani, mezcolan kavimlerin eski adetleri, bu karışımın sonucunda varlıklarını kaybetmiştir. Her ne kadar, yeni doğan medeniyet, birbiriyle mezcolan halkın eski kültürlerini ve varlıklarını kaybettirmiş olsa da esasında ortada ne saf ve halis Arap ve ne de sâfî Acem (Arap hâricî) bir kavim kalmıştı.

Arap ve Acem imtizacı, yeni fetihlerin neticelerindendi. Beldelerin asıl sakinleriyle karışmanın sonucu lahnin⁸²⁷ sıklıkla ortaya çıkışı da kaçınılmazdı. Şüphesiz, birbiriyle mezcolup karışmış her iki toplumun akabinde yeni bir medeniyet ve toplumun doğuşu ve gelişimi, lisan hatalarını da beraberinde getirmişti. Kelamlarında ve a'cemî (Arapçanın dışındaki) kelimelerde fazla hata yapılması ve lügattteki fesat (kelimenin bozulması) hareketi de bu imtizacın neticesidir. Ayrıca lahn, sadece şehirlerde ve şehir merkezlerinde değil aksine badiye (çöl ve bedevilik) hayatına da nüfuz etmiştir.⁸²⁸ Yani Arap milletinin bu yeni kavimlerle karışmasıyla diller arasında karşılıklı hata ve dil bozukluğu açığa çıkmıştır.

⁸²⁶ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁸²⁷ Lahn: Kelimenin i'rabı ile yapısında (Abdurrahman Çetin, "Lahn", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, XXVII, 55) veya okuma sırasında ve konuşurken hata etmektir. Tecvid yönünden de kur'an'ı hatalı okumak demektir (Demirhan Ünlü, *Kur'an-ı Kerim Tecvidi*, 3. b., y.y., Ankara, t.y., s. 36).

⁸²⁸ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7-8.

Gayr-i Arabi unsurların, Arapça'yı hatalı ve doğru telaffuz edemediği, buna karşılık Arap milletin de acem toplumlarından ve kültürlerinden etkilenmesiyle, dilde fesat ve telaffuzda bozulmalar gözlenmiştir. Hatipler, böyle bir toplumda yaşadığı için sözlerinde lahn, dillerinde bozulmalar olması da tabiidir. Haccâc'ın hutbesinde “innâ mine'l-mücrimûne müntekımûn”⁸²⁹ ayetinde yapmış olduğu hatalı telaffuz, buna bir örnek olarak gösterilebilir. Bu ayetin doğru şekli “el-mücrimîn” lafzıdır. Bundan dolayı, lahnin intışarı ve dilin bozulması, Arapların diğer kavimlerle ihtilâtı sebebiyledir. Gayr-i Arabî unsurlar, fikir, görüş ve tefekkürde yeni hayat tarzı vb. durumlarda, Araplardan etkilenmişlerdir.⁸³⁰

2.2.2.3. Asabiyet ve Müfâhare

Fanatiklik, hizipçilik, taassupçuluk, milliyetçilik, kavmiyetçilik ve meziyetle-riyle karşılıklı övünme kelimeleri, asabiyet ve müfâhare kavramlarını açıklamaktadır. Bilhassa Emeviler devrindeki fetihlerin akabinde kabileler, kendi vatanlarından ayrılarak büyük şehirlere yerleşti. Bu bağlamda, her şehir halkının kendileri açısından asabiyet olarak isimlendirilen kavmiyetçiliği açığa çıktı. Şüphesiz bizzat Arap nüfusu, bu taassuba sevgi ile bakmış ve kendilerini beğenerek Arapçılık muhabbetini içine çekip emmişlerdi. Diğer bir ifade ile Arab milliyetçiliğini içlerine sindirmelerinden dolayı, kavmiyetçiliği de seviyorlardı.

Ehli bâdiye olan köylü veya bedeviler, bedevilik ve çöl hayatı sebebiyle mutaassıplık ve fanatiklik yapıyorlardı. Ehli hadar dediğimiz şehirlerdeki yerleşik halk da şehir medeniyeti konusunda, ehli emsar (büyük şehir) kendi şehirleri veya memleketleri için taassuba giriyorlardı. Herhangi bir belde ya da şehirlerde bir kabilenin veya grubun dinî mezhep, dil ve edebiyatı ortaya çıktığında, onun ehli başkalarına karşı (mezheb vb. hususlarda) aynen diğer değerlere yaptıkları gibi taassuba girişiyorlardı. Yani her belde, bulunduğu yerde başkasının kültürünü,

⁸²⁹ “Şüphesiz ki biz suçlulardan intikam alıcıyız.” Secde 32 / 22.

⁸³⁰ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 8.

edebiyatını veya mezhebini hoşgörüyü karşılamıyor, hazmedemiyor ve karşı reaksiyon göstererek tutucu davranışları sergiliyordu.⁸³¹

Yukarıda zikredilen asabiyet yüzünden, Emevi toplumu, ülfet ruhu ile uyum yani toplumda ahenk ve harmoni sağlayarak birleşen ve kardeş gibi davranan bir toplum tablosunu sergileyememişti. Öncelikle, sosyal çalkantı ve ağaç damarı gibi bağların kırılışına sebebiyet veren bu asabiyetin (ırkçılığın) sorumluluğu ile aynı toplumdaki fertlerin aralarını telif etmek gerekliydi. Birbirlerine kötü lakaplarla veya çirkip lakap takıp çağırmak, ensab⁸³² ve ahsabı⁸³³ ile, kendisine güven (enaniyet), babalarının ve ecdadının iyilikleri, şanlı ve parlak işleriyle övünme ruhu, bu asabiyette görülecek neticelerdendir. Bu sayılanlar, asabiyetin kötü neticesi ve toplumdaki tezahürünü göstermektedir.

Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin Kûfe halkı ile aralarında karşılıklı övünmesi, Emevi döneminin bize bıraktığı en meşhur müfehare/övünme örneklerindendir. Haccâc, hutbesine başlarken veya hutbe girişinde, kendisiyle övünür, kendisini işlerinde temayüz etmiş parlak ve aşikar, hücum veya saldırıda ve harpte şiddetli bir adama benzeterek “Ben şöhretliyim / meşhurum, övgülerin öncüsüyüm, sarığımı her ne zaman yere koysam, beni tanırsınız.” demiştir.⁸³⁴

2.2.2.4. Mahfel ve Vifâde

Emevilerde siyasetin yoğunluğu, badiyeden şehir medeniyetine geçmişti.⁸³⁵ Bu sırada şehirlerde hitabetle ilgili mahfiller⁸³⁶ ikame edilmiştir. Burada hitap meclisleri kurularak kendilerinde beyan yeteneği olan kişilerce muhtelif konularda hitabeler yapılırdı. Fasih Arap hatipleri, mahfillerde karşılıklı övünürler, inceleme ve gözlem yapar-

⁸³¹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 8.

⁸³² أنساب : Soylar, akrabalıklar, nesepler. <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

⁸³³ ج أحساب : Babaları ve ecdadı cihetinde fahr ve övünme usulüyle zikrettiği iyilik, mal, din, millet, kerem, soy sahibi olmak vb. mefahirdir. <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

⁸³⁴ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 8.

⁸³⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 8.

⁸³⁶ مخافل (ج) مخافل : Mahfil, platform, toplantı, meclis, kongre, mahfel, dernek, ictimâgâh. <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

lar veya görkemli, büyük ve mühim işleri müzakere için karşılıklı fikir / görüş alışveri-
şinde bulunurlardı. Bu mehafilden biri de meşhur hitabiyye ve beyan ilmi hususunda
toplanan meclislerdir. Beyan ilmi konusunda meşhur olanlardan dördünün toplandığı
mecliste şunlar vardır: Halid b. Safvân, Şebîb b. Şebîbe, Fadl b. İsâ ve Vâsıl b. Atâ.

Vifâde, Emevi döneminde hitabetin gelişmesini sağlayan sosyal
etkenlerdendir. Vifâde; elçilik, vekil gönderme demektir.⁸³⁷ Bu asırdaki heyet
(delege, temsilci grub) hitabetinde büyüleyici belâgate olan meylin yaygınlığı⁸³⁸
Emevi hitabetinin en belirgin özelliklerindendir.

Kısaca belirtmek gerekirse, mahfil ve vifâde, Emevi devri hutbelerinin hayır-
lısı olarak zikredilen çoğu hutbelerin sözlerinin davetçisi konumunda propaganda
vesilesi olarak kullanılmıştır. Çünkü hatipler, istenilen hedefi gerçekleştirmek üzere,
hutbelerini süslemeye ve güzelleştirmeye aşırı derecede önem vermişlerdir. Böylece
hitabet, sosyal hayatın bir zarureti ve ihtiyacı olarak Emevi devletindeki statüsünü ve
konumunu sağlamlaştırmıştır.⁸³⁹

2.2.2.5. Siyasi ve Sosyal Çalkantı

Emevi döneminde siyasi hitabetin parlaması ve gelişmesine tesir eden faktör-
lerden biri de Arap-acem arasında vaki olan münakaşa ve çekişmedir. Bu bağlamda
ifade etmeliyiz ki hitabet sanatı, bu şiddetli siyasi çekişmelerin farklılığı ve ihtilafı
için kullanılan, yararlanılan keskin ve etkili bir silah olmuştur.⁸⁴⁰ Elimizde bu
görüşlerimizi teyid eden seçkin hatiplerin sarfettiği sözler vardır. Bunların en
meşhurlarından biri olan Ziyâd b. Ebîh'in hutbelerinde şahit olduklarımızdır. Bu
ihtilaflar, adeta onun edebi ruhunu kaplamış ve hutbeleri ya kendine güven ve
menkıbeleriyle övünme ya da ikna, teşvik veya korkutma vb. gibi muhtelif
üsluplarla toplumun işlerini düzeltme, inzar (korkutmak) ve ihtida (hidâyete erme,
doğru yola girme) ruhunu yansıtmaktadır. Onun besmelesiz ve hamdelesiz başlayan

⁸³⁷ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/>, 29.05.2015.

⁸³⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 360.

⁸³⁹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 9.

⁸⁴⁰ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 9.

ya da tekrar emsali gelmeyecek hutbelerinin tahlil edilmesi, bu etkenlerin ortaya çıkarılmasında büyük bir örnek olacaktır.⁸⁴¹

Emevi devri hitabeti, bu asırda fazlasıyla mevcut olan siyasi ve sosyal gelişmelerin amillerinden fazla etkilenmiştir. Kabileler arası çekişmeler, siyasi niza şekillerindendir ki bu asır, kabile taassubunu yansıtan farklı nizalara şahittir. Arap ve acem arasındaki mücadele ve tartışma da bu asırdaki nizalardan başka bir renkti. Şiddetli siyasi çekişmelerde fırka hatipleri, rakiplerinde nefret uyandırmak hatta onu yıkmak, ezip parçalamak için hitabeti, istifade edilebilecek keskin ve etkili bir silah olarak kullanıyordu (Ziyâd b. Ebîh'in hutbelerinde gördüğümüz gibi). Hitabete etki eden amillerin büyük tesirini ve refaha, övünmeye, milliyetçiliğe, acımasız hayattan uzak olmaya, sarayların inşasına, eğlencelerin iyice yaygınlaşmasına, büyük toplantılar ve kutlamalar tertiplemeye meyletmesini görmemiz tabiidir. Aynen bunun gibi, hatipler nezdinde farklı sahalarda, siyasi ve sosyal çalkantıların, hitabet sanatına ve onun amaçlarına tesirini görmemiz de tabiidir. Zira hatipler, bu sosyal etkileri tam olarak ve hissederek tecrübe etmiş ve hutbelerinde onlardan etkilenmişlerdir.⁸⁴²

Hitabetin gelişmesi yolundaki seyir, Emeviler zamanına kadar sürmüştür. Emeviler dönemi, siyasi hitabetin zirve devresidir. Siyasi yönde muhalefet, hilafetin durumunda daha şiddetli hissedilmiştir. Bundan dolayı insanlar, fırkalara ve hiziplere ayrılmıştı. Bu çalkantılı ve intizamsız zaman ve zemin, fitne ateşini tetikleyerek fitnenin açığa çıkmasına sebebiyet vermiş, buna binaen de hitabet ile şiir, mücadele meydanları ve müdafaalarda en keskin bir silah haline gelmiştir.⁸⁴³

2.2.3. Emevi Hitabetinin Konuları

Emeviler, içinde bulundukları şartlara göre hitabetlerinde farklı konuları işlemiştir. Diğer bir ifade ile bilhassa devletin durumunu veya menfaatini gözönüne alarak da birçok konuda hitabede bulunmuşlardır. Bunlardan başlıcaları şöyledir:

⁸⁴¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 358.

⁸⁴² Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 9.

⁸⁴³ Fâhûrî, a.g.e., s. 358.

2.2.3.1. Siyasi ve Diplomatik Hitabe

Emeviler dönemi hitabeti öncelikle siyasiydi. Yani irad edilen siyasi hutbeler, devlet işleri ile hüküm ve otoritenin nizamı etrafında dönüyordu. Bu asırdaki hatipler, halkı Emevi otoritesine karşı itaat etmeleri ve isyankâr davranmamaları konusunda daima ikaz ediyordu. Halife Muâviye b. Ebi Süfyan veya valilerden Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yusuf gibi devlet adamları bu hatiplerin en seçkinlerindendi. Bu tür hitabetin en meşhur olanı ise Muâviye'nin cemaat yılı ilan edildiği sırada Medine'de h. 41'de siyasetini şu söz ile ilan ettiği hutbesidir:

“Allah’a yemin olsun ki, ben sevgi ile tayin olunmadım ki sizden sevgi öğreneyim, hilafetime de sevinç dolu gösterilerle gelmedim, lakin ben kılıç ile dövüşmekle size geldim.”

Emevi döneminde görüşleri çok farklı olmasına rağmen, Emevi hanedanına karşı muhalefet etmek noktasında birleşen siyasi fırkalar göze çarpmaktadır. Emeviler devrindeki siyasi gruplardan biri Şîa hareketidir. Şîa inancında Ali b. Ebî Talib, hatiplerin başı olarak gösterilir.⁸⁴⁴ Emevi döneminde isim yapmış olan Muhtâr es-Sekafi gibi ünlü hatipler de konuşmalarında bu görüşü vurgulayarak hilâfetin Hz. Ali ile evladının hakkı olduğunu savunmuşlardır. Bu devrin kayda değer bir grubu da Zubeyr'in lideri olduğu siyasi harekettir. Zubeyrîlerin de hatipleri vardı, bunların başı Abdullah ve Mus'ab b. Zubeyr kardeşlerdir. Bu grup da hutbelerinde Emevileri tekfir ediyordu. Yani, Emevi hanedanının küfre düştüğünü ve dinî yoldan uzaklaştıklarını açıkça izhar ediyorlardı. Zubeyrîler, zikredilen bu konuları, Emevilere karşı - suçlamak için- kullanıyordu.

Liderleri iyi birer hatip olan Hâricîler de bu asırda hitabete çok değer vermiş olan siyasi gruplardandı. Katarî b. Fücâe, Hâricîlerin en meşhur hatibidir.⁸⁴⁵ Havari-cin metotları ve imamet hakkındaki belirgin, açık programını şu ifadelerle özetlemek mümkündür: “Muhakkak imamet, Kureyş'de sınırlanmamıştır, Râşit halifeler imamlardır ancak Osman son senelerinde ve Ali de Hakem olayından sonra halifelik ma-

⁸⁴⁴ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁴⁵ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

kamına layık değildir, Muâviye kâfir olup doğru yoldan sapmıştır.”⁸⁴⁶ Emevi devrindeki Hâricî fırkaları, hutbelerinde genellikle savundukları bu temel görüşlere değinmişlerdir.

Emevi döneminde elçi ve heyetler arasındaki diplomatik hitabetler de bu asırda ayrı bir öneme sahiptir.⁸⁴⁷ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi heyetlerin (temsilci grup, delegeler topluluğu, elçi heyeti vb. gibi) hitabeti, genellikle halife, emir veya vali gibi idarecilerin ya kutlanması, tebrik edilmesi veya halifelere ve emirlere şikayetler amacıyla icra edilmiştir.⁸⁴⁸

2.2.3.2. Dinî Hitabe

Dinî konulu hitabe ya da hutbeler, Emevi hitabetinin en belirgin özelliklerindendir.⁸⁴⁹ Emevi döneminde siyasi hitabetin yanı sıra, dinî hitabe de dallarının çokluğuyla, ihtilafî yönde yayılması ve birliğin dağılması açısından parlamış ve gelişmişti. Dinî hitabetler ya da hutbeler, Cuma ve bayram hutbelerinde olduğu gibi, müminleri takva sahibi olmaya teşvik, Allah’ı zikretmeye ve tezekküre davet ediyordu.

Emevi döneminde Cuma hutbeleri ve dinî mahfillerdeki öğretiler, detaylandırılmış, dinî hitabetin kendi arasında farklı bölümleri ortaya çıkmıştı. Konusu dinî olan hitabe içinde Vasıl b. Ata vb. nin hutbeleri gibi kelam ile ilgili hutbeler de mevcuttu. Yine bunun ile ilgili olarak kelamiyye felsefesi ve ilahiyatla ilgili tartışma aklî usule dayanıyordu.⁸⁵⁰ Hasan-ı Basrî’nin hutbeleri gibi zühd ve ahlâka dair hitabetler de bu dönemdedir.⁸⁵¹ Emeviler devrinde bilhassa Hasan-ı Basrî’nin hitabeleri, zühd hayatına teşvik, dünya safsatalarından ve batıl şeylerden sakınmaya davet eden tasavvufla ilgili hutbeler olarak göze çarpmaktadır.⁸⁵²

⁸⁴⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁴⁷ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

⁸⁴⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁴⁹ Şevki Dayf, a.g.e., s. 73-80.

⁸⁵⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁵¹ Elmalî “Hitabet”, XVIII, 159.

⁸⁵² Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

2.2.3.3. Sosyal Hitabe

Bu asırda bir kısım sosyal etkenlerle hutbenin önemi artmıştır. Bu tarz hutbeler, kabileciliğe dair görüntülerle, Emevi döneminde değişmekte olan devrin yeni olaylarını ve toplumun güvenilir doğru yönünü bize aksettirmektedir. Şehir veya medenilik ortamı,⁸⁵³ Arapların diğer kavimlerle imtizacı,⁸⁵⁴ asabiyet ile müfâharat, mahfil ve elçilikler,⁸⁵⁵ sosyal çalkantı⁸⁵⁶ Emevilerde sosyal konulu hutbelerin temeli-ni teşkil etmektedir. Ayrıca, toplanma, buluşmalar, karşılamalar, kutlamalar, törenler, festival, taziye, temsilci grupları ve heyetler de Emevilerdeki sosyal hutbelerin konu-larını ihtiva etmektedir.

2.2.3.4. Askerî Hitabe

Emevi döneminde şüphesiz, hitabetin gelişmesi ve parlamasında fetihlerin büyük bir rolü vardır. Fetih öncesinde komutanların askerleri coşturmak ve şehadete özendirmek için yaptıkları hitabeler, savaşların kazanılmasında en önemli etkenler-dendir.

Fetih hitabetinin seyri Kuzey Afrika'da, Sind ve Hind beldeleri vb. yerlerdeki savaşçıların göğsünde hamasete, şevk ve gayret gibi duyguların içlerinde dirilmesine ve uyanmasına sebebiyet vermiştir.⁸⁵⁷ Bundan dolayı beldeler henüz fethedilmeden veya muharebe anında orduya karşı irad edilen hitabeler, Emevi askerî tarihinde bü-yük öneme sahiptir. Emevilerin meşhur komutanı Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'ün fet-hinde irad ettiği hutbe,⁸⁵⁸ İslam tarihinde orduyu zafere sevkeden askerî hitabetlerin en seçkin örneklerindendir.

⁸⁵³ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7.

⁸⁵⁴ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7-8.

⁸⁵⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 8.

⁸⁵⁶ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 9.

⁸⁵⁷ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁵⁸ Safvet, a.g.e., II, 299-301.

2.2.3.5. Münazara Hitabeti

Yukarıda bir nebze ifade edildiği üzere Emevi otoritesi, hasımları ya da rakipleri olan grupları iskat etmek maksadıyla münazara hitabetine başvurmuştur. Diğer bir ifade ile münazara, Emeviler tarafından özellikle siyasi fırkaları ikna edip hizaya sokmak için sıklıkla kullanılmıştır. Bilhassa Tahkîm kararının verildiği sırada Hz. Ali ve daha sonra Abdullah b. Abbas'ın Hâricîlerle aralarında geçen konuşmalar, münazara hitabeti için söylenebilecek en meşhur örneklerdendir.⁸⁵⁹

İslam tarihinde münazaranın ilk örneği Sıffîn ve akabindeki Tahkîm kararından sonradır. Emeviler, yukarıda bahsedilen Raşit halifelerin son döneminde gerçekleştirilen münazara hitabetini, sonradan devletin yararı ve maslahatı açısından geliştirerek kullanma yoluna gitmişlerdir.

2.2.4. Emevi Devrinde Hutbe ve Vaaz

2.2.4.1. Emevi Hutbelerine Genel Bakış

İslâmiyet'in ilk dönem hutbeleri, fesahatte sınır, mükemmeliyet ve belâgatte son basamağı teşkil etmiştir. Elden ele dolaşmakta olan edebiyat kitaplarında, bilhassa Râşit halifelerin seçkin hutbeleri mevcuttur. Bu hutbeler, dünya ve ahiret hayatında hayra sevk edici, Allahü Teâlâ'nın rızasına yaklaşıtııcı ve cehennem hayatından uzaklaştırma gibi özellikler taşımaktadır. Emeviler dönemini yansıtan hicretin ikinci yüzyılındaki hatiplerin irad ettiği hutbelerin değeri de böyledir. Yani bu devrin hitabeleri halis Arapların fesahatinden geri değildir. Emevi halifelerinden Abdulmelik b. Mervân'ın hitabesi bu konuda zikredilebilecek en seçkin örneklerdendir. Halife Abdulmelik, Mus'ab b. Zubeyr öldürüldüğünde Kûfe'de minbere çıkıp Allah'a hamd ve sena ederek (halka) şöyle demiştir:

“Ey insanlar! Savaş; zor ve acıdır. Barış; emniyet, mutluluk ve memnuniyet demektir. Savaş, bizi savurarak çarptı ve itti, biz de onu itip savurduk. Biz onu (har-

⁸⁵⁹ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

bi) tanıyarak aşına olduk. Bizler, onun (harbin) oğulları, o da bizim annemizdir (sa-
vaş ehli olduk).

Ey insanlar! Helak edici (nefsinizin) hevasını terk ederek hidayet üzere (isti-
kamet ile) dosdoğru olun ve Müslüman cemaatlerini bırakmayın, toplumdaki birlik
ruhunu terk edip de ayrılmayın. Bu öğütten sonra şer ve kötülükte azacağınızı, ileri
gideceğinizi ve mazeretlerinizin artacağını da sanmıyorum. Ceza, size delildir. Yani
sizin aleyhinizde delil, cezanızdır. Sizden kim, bunun (işlenilen suçun) benzerine geri
dönmek ister ise dönsün.”⁸⁶⁰

Emevi hutbeleri, kendilerine güven, fahr, övünme ruhu ve menkıbelerle bü-
yüklenmeyi yansıtıyordu. Abdülmelik’in şu sözü bunun en iyi örneğidir:

“Muhakkak Allah’a yemin ederim ki ben, zayıf görülen ya da öyle zannedilen
bir halife değilim. Kim, kendi başı ile ima ederse (kafasına göre fikir yürütürük) bir
şey söylerse, biz de kılıcımızla onun için şöyle deriz...”

Tehdit ve korkutma olarak da isimlendirilen vaîd unsurlarının zuhuru da
Emevi hutbelerinin karakteristik vasıflarındandır. Çünkü Emevi valileri, devletin
hedefleri etrafında hitap ediyorlardı. Bilhassa Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc’ın
hutbelerinde gördüğümüz örnekler tehdit ve vaîd eksenslidir. Ziyâd b. Ebîh’in
Basralılara hitab ettiği şu sözü bunun misalidir:

“Gece sonu ve gündüz baskınında sizden, yoldan çıkan azgınları alıkoyanlar
yok muydu? Yakınlık bakımından yakınsınız, dinî yönde uzaksınız, sizin mazeretiniz
yokken özür diliyorsunuz.”

Emevi devrinin hutbeleri uzundu. Çünkü bu asırda hutbe, tebliğ veya devletin
emri ve işlerini muhatabı olan geniş halk kitlelerine aktarmak içindi. Ülke sınırlarının
genişlemesiyle, idari ve siyasi hayattaki gelişmeler vb. amillerin çoğalması
sayesinde, hatiplerin hutbelerle sözlü açıklama yapma ihtiyacı, bu asırdaki hutbelerin
uzunluğunu gerektirmiştir.⁸⁶¹

⁸⁶⁰ Alûsî, a.g.e., s. 173-174.

⁸⁶¹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

2.2.4.2. Emevi Devri Hutbelerinde Göze Çarpan Seçkin Özellikler

Emevi döneminde yüksek seviyeye ulaşan hitabetin çoğunluğu, uzun bir gayretin sonucudur. Yani Emevi devri hitabeti yeni doğmuş ve irticali değildir, âdetâ mazideki birikimin devşirilen taze meyvesidir. Emevi hitabetinin ya da hutbelerinin yukarıda serdedilen genel çerçevesine ilaveten bu asırdaki hutbelerde, şu özellikler göze çarpmaktadır:

1. Hutbe hazırlanırken çaba ve gayrette özen gösterme, onun sonunu, müteselsil (birbirini tâkip eden) parçalarına taksimini, fikri silsilesini ve birbiriyle bağlantısını gözetmek. Hutbe hazırlığını bir kompozisyon ve hutbe planı çerçevesinde yapmak. Hutbeleri, birbirini takip eden parçalara ayırarak teselsülü efkâr (düşüncelerin ardı ardına sıralanışı) ve fikirlerin birbiriyle ilişkisini nazara almaktır.

2. Hutbenin tasvirindeki hassasiyet, özellikle siyasi hutbelerin muhatapta kalan eseri veya etkisine özen göstermektir.

3. Hatipler, şekil güzelliği, dış görünüşle ilgili suret güzelliği, hutbe esnasında işaret kullanma (jest ve mimiklerle işaret dilinden faydalanma) ve hutbenin çok iyi hazırlanmasına dikkat ederdi. Ayrıca, güzel eda ve hoş tavır, sesin aleniliği gibi hususlarda hatip, dinleyiciyi yalnızca efkâr yönünden etkilemez, işitme ve görme algılaması (duyu organlarını) etkilemeyi de göz önüne alırdı.⁸⁶²

4. Hutbelerin şiir ve emsal ile şahitlik, korkutma, şiddet, meydan okuma ve mefahirle süslenmesi, istek uyandırma, teşvik ve cezbe etme metoduyla ifade edilmesi.⁸⁶³ Buna ilaveten çoklukla hikem ve meselleri şahit göstermek veya delil getirmek sırasında Arap fesahatinden etkilenmek.⁸⁶⁴

5. Bu asır hutbelerinin genellikle uzun olmasına rağmen bir kısım hutbelerin muktezayı hale uyumu yönünden îcaz ve itnâb arası yani orta seviyede olduğu da gözlenmiştir.

⁸⁶² <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

⁸⁶³ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁶⁴ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 13-14.

6. Emevi dönemi hatipleri sık sık, muhataplarını küçümseme ruhunu ifade eden tehdit üslupları kullanmıştır. Yani belli bir amaçla küfür, yerme, eleştiri, kınama ifadeleriyle muarızlarını kötüleme yoluna gitmişlerdir.⁸⁶⁵

7. Allah'a hamd ve sena / Onu övmek, resulüne salât ve dua etmektir.⁸⁶⁶ Yani hutbenin başlangıcı, Allah ismini zikretmek ve Allah'a hamd etmektir ancak betrâ hitabesi bundan hariçtir.⁸⁶⁷

8. Kur'an ile hadisten iktibaslar esnasında İslâm ruhundan etkilenmek.⁸⁶⁸

9. Bu asırdaki hitabe veya hutbeler, manaları yönünden daha barizdir.⁸⁶⁹

10. Hatiplerin minber hitabetinden olan hutbenin gerekliliklerine uymaları (hatip için kılıç kuşanmak, kaftan giymek vb. âdetleri devam ettirmeleri).⁸⁷⁰ Emeviler, Câhiliye Arapları devrinde alışageldikleri üzere sarık sarmak, baston veya değnek edinme, yerden yüksek bir yerde durmak, ayakta hutbe okuma ya da hitab etmek gibi kurallarla hitabeti sürdürmüşlerdir. Ancak bunun bir istisnası olarak Velid b. Abdilmelik oturarak hutbe vermiştir.⁸⁷¹

11. Emevi hitabetinin seçkinliğine işaret eden amillerden birisi de bu asırdaki hutbelerin edebi sanat yönünden bazı üstün vasıflara sahip olmalarıdır. Bu vasıflar şöyle sıralanabilir:

a) Emevi dönemindeki hatiplerin fasihlik ve akıcılık yönünden ehli badiyenin üsluplarını ve bedeviliğin lafızlarını kasden taklit etmeleri.⁸⁷²

b) Haber ve inşa arasındaki üslupların çeşitliliği ve musikinin güzelliğiyle ilgilenip önem atfetmek.⁸⁷³

c) Emevi hutbelerindeki sanat görüntülerinden biri de hutbelerde uyum, dikkat ve hassasiyeti gözeterek kelime seçimi, sesin tonundaki musiki tatlılığıdır.

⁸⁶⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁶⁶ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

⁸⁶⁷ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁶⁸ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 13-14.

⁸⁶⁹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁷⁰ <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

⁸⁷¹ Zeyyât, a.g.e., s. 176.

⁸⁷² Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁷³ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

d) Seci (kafîye), ölçü ve ritm gibi musiki ahengi, aks (tezat) ve bunun gibi Bedî sanatlarla lafzî süslemeye önem vermek. Lakin Emevi hatipleri bu titizlik ve ilgide kendilerinden sonra gelenlerin gittikleri aşırılığa gitmediler (Abbâsiler gibi sanat veya ikna metoduna o kadar önem vermediler).⁸⁷⁴

Yukarıda ifade edildiği üzere Emevilerin bir kısım hutbelerinde seci tesiri göze çarpmakta ise de hatipler, kâhinlerin secili sözlerini taklitte antipatiyi getirmekte haddi aşmadılar. Yani onlar, seci konusunda halkın nefretini ve tepkisini çekmekte pek ileri gitmediler.

Emevi devri hutbelerindeki sanat ile ilgili özellikler, maksatları ve konuları yönünden çeşitlilik ve değişiklik göstermiştir. Bu özelliklerin Câhiliyede ve Sadru'l-İslâm döneminde olmadığı söylenemez. Hatta sadru'l-İslâm zamanında mevcut hutbelerdeki bazı özellikler, Emeviler döneminde ikame edilerek aynen devam etmiştir.⁸⁷⁵

2.2.4.3. Emevi Döneminde Vaaz

Emeviler devrindeki vaaz ve irşatlar, cuma ve bayram namazlarında olduğu gibi genellikle Allah yoluna davet konusu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁸⁷⁶ Bu konudaki en iyi örnek; insanların manevi yönden mesafe alıp güzel ahlaka sahip olması için, hayatını vaaz ve irşada adayan Hasan-ı Basrî'dir.⁸⁷⁷ Hicri 1. asrın sonlarına doğru iyice belirginleşen,⁸⁷⁸ Irak ve çevresinde büyük bir taraftar kitlesine sahip olan bu zühd hareketi, vaaz metodundan geniş çaplı olarak istifade etmiştir. Bilhassa Hasan-ı Basri ve Malik b. Dinar, bu asırdaki zühd ekolünün en tanınmış temsilcileri ve meşhur vaizleri⁸⁷⁹ olarak zikredilebilir.

⁸⁷⁴ <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

⁸⁷⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁷⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁷⁷ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, 291.

⁸⁷⁸ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 308.

⁸⁷⁹ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 309.

Emevi döneminde vaaz, siyasi rejime ve otoriteye isyan ya da bunun zıddı olarak bu otoriteyi zedeleyen isyankârları korkutma maksadıyla kullanılmıştır. Bunun bir örneği olarak, Hâricî lideri Ebû Hamza, Medine'deki vaaz ve hutbelerinde Medinelileri Emeviler'e karşı isyana teşvik etmiştir.⁸⁸⁰ Ayrıca Emevi saltanatı da isyankar muhaliflerin sesini kesmek ve fasıkları korkutmak gayesiyle vaaza müracaat etmiştir.⁸⁸¹ Bu sırada vaaz yalnızca siyasi gayelerle değil, iyi yönde halkı doğru yola teşvik amacıyla da kullanılmıştır. Mesela, halife Ömer b. Abdilaziz'in Hicaz valisine yolladığı emirnamede, vaizlere her üç günde bir vaaz etmeleri hususunda emir vermesini istemesi,⁸⁸² bu konuda ifade edilebilecek en iyi örneklerdendir.

Emevilerde siyasi⁸⁸³ veya ideolojik vaazı ilk olarak başlatan Emevi halifesi Muâviye b. Ebî Sufyân, iktidarını övme ve muhalifî olan grupları halk nazarında zemmetmek amacıyla hilafeti lehine resmi Emevi vaizlerine propaganda yaptırmıştır.⁸⁸⁴ Ondan sonra gelen Emevi halifeleri de bu konuda aynı usulü takip etmiştir.⁸⁸⁵ Ayrıca Muâviye'nin vaazları izne bağlamak gibi bazı tedbirleri alması, Emevi saltanatını sağlamlaştırma, efkâr-ı ammeyi lehine çevirmekle vaizlerin, kendi aleyhine konuşmalarını engellemek gayesini taşımaktadır.⁸⁸⁶

Vaazda icra edilen kıssacılık hareketi de Emevi devrindeki dinî hitabetin farklı özelliklerindendir. Rivayetlerde vaaz esnasında kıssa anlatımı âdetinin Emevi halifesi Mu'aviye tarafından ortaya atıldığı nakledilmektedir. Ayrıca siyasi ve dinî görünümü olan Hâricî fırkasının, Emevi döneminde ilk kıssacılığı başlatan grub olduğu da belirtilmektedir.⁸⁸⁷ Bu bağlamda belirtmek gerekirse, siyasi merkezli kıssacılık hareketini tek yönlü olarak Hâricîlere yüklemek makul gözükmemektedir. Çünkü ideolojik va'zı başlatan Muâviye'nin kıssacılık konusundan uzak olduğu söylenemez. Bu yüzden vaazlarda kıssaların anlatımı, Emevi saltanatı ve fırkalar arasında ortak bir sorumluluk anlayışını gerektirmektedir.

⁸⁸⁰ Yasin Kahyaoğlu, "Hâricîler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ocak-Haziran 2003,), Sayı: V, C: 11, s. 122.

⁸⁸¹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁸⁸² Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 304.

⁸⁸³ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 305.

⁸⁸⁴ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 306.

⁸⁸⁵ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 307.

⁸⁸⁶ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 306.

⁸⁸⁷ Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 305.

Kısaca özetlersek, Emevi iktidarı, halk arasında tutunabilmek için şair ve hatipler, bilhassa vaizlerden geniş çaplı olarak yararlanmıştır. Emevilerin karşısında olan Şîa ile Hz. Ali'ye muarız olan Hâricîler de bu konuda aynı yola başvurmuştur.⁸⁸⁸ Grup veya fırkalar, fikirlerini yayma ve taraftar toplayabilme maksadıyla vaazı kendi amaçlarına uygun bir vasıta haline getirmişlerdir.⁸⁸⁹

2.2.5. Emevi Hitabetinde Öne Çıkan Belirgin Özellikler

Emevi döneminde hitabetten ayrı veya uzak olan özellikler, çoğalarak artmıştır.⁸⁹⁰ Hitabet sanatı doğru yerlerde, dinî amaçlı ve insanları güzel ahlaka teşvik maksadıyla kullanıldığı gibi, alakasız durumlarda ve sırf siyasi fırkaların taleplerini gerçekleştirmek amacıyla da kullanılmıştır. Buna rağmen Emeviler devrinde hitabetin farklı sahalarda parladığı ve geliştiği gözlenmektedir. Bu sırada hitabetin bariz olan karakterleri şöyle sıralanabilir:

2.2.5.1. Siyasi Otoriteye İtaat

Emeviler dönemi hitabeti öncelikle siyasi maksatla kullanılmıştır. Emevi taraftarı hatipler, halkı ya da grupları otoriteye karşı itaat etmeye davet ederek hilafetin Emevilerin hakkı olduğunu belirtmiştir. Bu davete karşı çıkanlara da tepki ve mukavemet göstererek direnmiş, Hâricîleri ve doğru yoldan sapan mezhep mensuplarını da tehdit etmiştir.⁸⁹¹ Ayrıca dik kafalı muhalifleri ve isyankarları hükmü altına almak ve asilerin zaptedilmesi ya da kontrolü meselesi de bu sırada hitabete olan ihtiyacı ileri seviyede hissettirmiştir.⁸⁹² Diğer bir ifade ile isyankar muhaliflerin ağızlarını iskat

⁸⁸⁸ Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, s. 308.

⁸⁸⁹ Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, s. 305.

⁸⁹⁰ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s.5.

⁸⁹¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁹² Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 4.

edip susturmak ve bazen vaaz ve öğütlerle otoriteyi zedeleyen asiler ve fasıkları korkutmak için hitabete müracaat edilmiştir.⁸⁹³

2.2.5.2. Siyaseti Planlama ve Fitnelerin Sükûnu

Emevi döneminde yeni halife tayini ve halifeye biat etme (lider kabul ettiğini açıklama) merasimlerinde ya da bir şehre vali atama esnasında icra edilen hitabetlerin hedefi, siyaseti planlama yani Emevilerin izlediği siyasi politikayı dizayn etmektir. Ayrıca âdeta bulaşıcı hastalık gibi yaygın hale gelen fitnelerin teskin edilip yatıştırılması amacıyla da bu asırda hutbeler irad edilmiştir.⁸⁹⁴ Emevilerin hitabetleriyle meşhur olan valilerinden Haccâc'ın ve Ziyâd b. Ebîh'in valilikleri sırasında bu amaçlara göre irad edilen hutbe örnekleri çoktur.

2.2.5.3. Fırkaların Etkileşimi ve Tahrik Hitabeti

Emevilerde fırkalar, rakiplerinin delillerini çürüterek birbirilerini ikna etme yarışına girseler de bilhassa siyasi hiziplerin etkileşimi ve birbirlerini kışkırtma amillerini harekete geçirme ve münakaşaya tutuşma ısrarı, ikna delillerinin üzerindeki ısrardan daha fazla idi.⁸⁹⁵ Buna karşılık fırkalar, dinleyicileri cezp etme gayesiyle farklı hitap üsluplarını tercih etmiştir. Mesela, Haricîlerin derin dinî duygulara dayalı sevgi hitabeti, her yerde fazlasıyla mevcuttu. Bu fırkanın hitabî üslubunun, muhatabı nasıl etkilediğini ifade etmek için sarfedilen “kelamı, samanın ateşi tutuşturmasından veya samana giden ateşten kalblere daha etkili ve hızlıydı” sözü Hâricî hitabetini özetlemektedir. Şîa'nın hitabeti de şikayetçilik, hayıflanma, doğruluk, şefkat ve muhabbet meyilliydi. Ayrıca bu fırkanın hitabeleri, hitabette ve belâgatte en yüksek derecede Hz. Ali (r.a.) ile zirveye çıkmıştır.⁸⁹⁶

⁸⁹³ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁸⁹⁴ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁹⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6

⁸⁹⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 360

Fırkaların hitabetini ve ihtiva ettiği konuları, kısaca özetlemek gerekirse, Haricîlerin hitâbetinde kararlılık, güçlü irade ve dinî duygular, Şîa'da ise şikâyetçilik, his ve duygu daha ağırlıklıdır.⁸⁹⁷ Genellikle Emevi hitabelerinde mücadele ruhu ve husumetin hâkim olduğu, hutbelerinde de karşılıklı cedelleşme etkisi, Emeviler devrinin en belirgin özelliklerdendir.⁸⁹⁸

2.2.5.4. Akıl Delillerle Hüccet Getirmek

Akıl burhan veya delillerle hüccet getirmek ve rakipleriyle tartışmaya girmek de Emevi hitabetinin öne çıkan özelliklerdendir. Mu'tezile gibi kelamî fırkalar ortaya çıktığında her fırka taraftarlarını eğitmeye başlayınca, hitabet usulü ve ikna yollarının eğitim-öğretimine dair olan ihtiyaçları da açığa çıkmıştır. Bu asırdaki münazara ve hutbelerde fikirler, verimlilik, üretkenlik, organize, derinlik, mantık ve cedel usulü ve metoduna dayandırılmıştır.⁸⁹⁹

2.2.5.5. Askeri Kahramanlığa ve Hamasete Teşvik

Câhiliye Arapları ve Sadru'l-İslâm döneminde gördüğümüz gibi, kabileleri savaşa tahrik, cesareti ve kahramanlığı teşvik hitabeleri Emevi devrinde de varlığını sürdürmüştür. Ordu karşısında komutanlar tarafından icra edilen askerî hitabeler, birçok savaşların kazanılmasında etken bir amil olmuştur. İslâm ordularının ve sınırlarının Kuzey Afrika'dan Çin sınırlarına kadar genişlediği bu dönemlerde fetih hitabetinin gelişmesi devam etmiştir.⁹⁰⁰ Emevi tarihinde fetih hitabelerine ait pek çok misaller vardır. Mesela, Târik b. Ziyâd'ın İspanya'nın fethinde ordusuna karşı konuşması, bu devrin en meşhur askerî hitabe örneklerindendir.

⁸⁹⁷ Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 159.

⁸⁹⁸ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁹⁹ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁹⁰⁰ Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 159.

2.2.5.6. Heyet ve Elçilerle Resmi Makamlara Tebrik ve Şikâyetler

Emevi döneminde delege topluluğu; elçi grubu gibi diplomatik temsil heyeti hitabetleri, muhtelif maksatlar gözetilerek icra edilmiştir. Bu tür hitabeler, halife ve vali gibi resmî ve mülkî zevatı ya kutlamak ya da göreve yeni atanmalarından dolayı idarecileri tebrik etmek için icra edilirdi. Ayrıca bu konuşmalar, vali vb. gibi idarecilerin icraatları yüzünden veya herhangi bir sebebe ma'tuf olarak şikâyetlerle hayıflanma maksadıyla, halifelerin ve emirlerin karşısında irad edilirdi.⁹⁰¹

2.2.5.7. Rakibini İkna Etmek ve Susturmak

İslâm tarihinde ilk olarak Râşit halifelerin son döneminde ortaya çıkan münazara hitabeti, sonradan Emeviler devrinde de sürdürülmüştür. Hz. Ali ve Muâviye arasındaki muhalefetin iyice büyümesi esnasında ortaya çıkan münazara, Irak ve Şamlılar arasında gerçekleşmiş olan hitabettir. Sıffîn harbi esnasında Halife Ali ve Şam valisi Muâviye'nin birbirlerine gönderdiği elçi heyetlerinin karşılıklı hitabeleri, münazara hitabetini gösteren örneklerdendir. En meşhur münazara hitabeti de Hz. Ali'nin Hâricîlere karşı söylediği hutbesidir.

Abdullah b. Abbas, Hz. Ali'nin elçisi olarak Hâricîlere gittiğinde, taraflar karşılıklı olarak tartışmıştır. Onun bu münakaşada, Hâricîlere irad ettiği sözün güzelliği, çekiciliği, kuvvetli delillerle hayranlık uyandıran ve şaşırtan hitabeti, rakibini ikna ederek susturma özelliğini gösteren en seçkin örneklerdendir.⁹⁰² Sıffîn ve Tahkîm vakalarından hemen sonra bahsi geçen bu ikna metodunu yansıtan hitabe türü, Emevi hatipleri tarafından da kullanılmıştır.

⁹⁰¹ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁹⁰² Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

2.2.5.8. İletişim İhtiyacını Sağlamak

İslâmi fetihlerin genişlemesiyle bazı bölgelerin İslâm hâkimiyetine dâhil olması, fethedilen ülke sakinlerinin muhataplarıyla karşılıklı haberleşme (mektup vb. yollarla yazışmalar) ve mesajlaşma ihtiyacını doğurmuştu. İslâmiyet ile yeni tanışmış nesillerin eğitim ve öğretime başlangıcı ve Arap dilini doğru konuşamayan kimse-lerin Arapça'yı düzgün teleffuz etmeleri amacıyla da hitabete ihtiyaç vardı.⁹⁰³ Çünkü hitabet, halkın işlerini düzeltmek gayesiyle karşılıklı konuşmak, müzakere ve iletişim kurmadır. Bu bağlamda hitabeti “kitleleri ikna, beğendirme ve kalpleri fethetmeyi de içine alarak konuşmayı icra etmek suretiyle karşılıklı hitabe ve iletişim sanatı” olarak tanımlayabiliriz.⁹⁰⁴

Yukarıdaki tarife göre hitabetten kasdedilen sanattır ki bunun ile kendisine has özelliği galip gelen ve en kolay ibare ve en yakın metot ile bir fikri açıklama kasdedilir ki bu da içinde icaz (kısalığı) olan belâğatin temelidir.⁹⁰⁵ O zaman nesrin en önemli yönü terassül⁹⁰⁶ ve hitabettir. Buna göre İslâmi hükümlerin açıklanmasında genellikle terassül kullanılırdı.⁹⁰⁷

2.2.5.9. Hutbelerde Kur'an-ı Kerim'den ve Hadisten İktibaslar

Emevi hitabetinin göze çarpan diğer bir özelliği de Asr-ı Saaadetin, Emeviler Dönemi Hitabetine tesir etmesidir. Emeviler devrinin İslâm'dan şiddetli etkilenip Kur'an ve hadis-i şeriflerin çokça şahit tutulması ve delil olarak gösterilmesi,⁹⁰⁸ Emevi asrındaki nesrin gelişmesinin dışa yansıyan etkenlerindendir. Buna binaen Emeviler, genellikle hutbelerde olmak üzere ve bilhassa muarızları karşısında davalarını te'yid etmek maksadıyla ayet ve hadislerle hitabelerini süslemişlerdir.

⁹⁰³ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 4.

⁹⁰⁴ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

⁹⁰⁵ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 4.

⁹⁰⁶ Terassül: 1. Okuyucunun acele etmeyerek yavaş yavaş okumasıdır. 2. Yazar/katip, kelimasını seci yapmadan yazmasıdır. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Âyid v.d, a.g.e., s. 521.

⁹⁰⁷ Muttakîzâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 4.

⁹⁰⁸ *el-Edeb en-Nesrül-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments>, 29.05.2015.

Müminlerin, Kur'an'ın tarzı beyanını taklit ederek ayetlerden iktibaslarda bulunmalarıyla hitabetin, İslâmiyet'le belîğ olup hikmet kazandığı⁹⁰⁹ müşahede edilmiştir. Hatta bazen hatipler, irad ettikleri hitabenin tamamını ayetlerden iktibaslarla süslemişlerdir. Mesela Mus'ab b. Zubeyr, Irak'a gittiğinde halkı, kardeşini (Abdullah b. ez-Zubeyr) kabul etmeleri maksadıyla teşvik ettiği hutbesinde böyle bir tarzı takip etmiştir.⁹¹⁰

⁹⁰⁹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 33.

⁹¹⁰ Özbalıkçı, a.g.e., s. 34.

2.2.5.10. Örnek Hitabe Tahlili

خطبة مُعاويةَ بالمدينة عام الجماعة

قدم معاوية المدينة عام الجماعة (سنة ٤١ هـ) فتلقاه رجال قريش , فقالوا : الحمد لله الذى أعز نصرک , و أعلى کعبک , فما رد عليهم شيئاً حتى صعد المنبر , فحمد الله , و أثنى عليه , ثم قال:

" أما بعد فإنى و الله ما وليتها بمحبة علمتها منكم , ولا مسرةً بولائى , ولكنى جالدتكم بسيفى هذا مجالدةً , ولقد رُضت لكم نفسى على عمل ابن أبى قُحافة , و أردتها على عمل عمر , فنُفرت من ذلك نفاراً شديداً , و أردتها على سنيات عثمان , فأبت علىّ , فسلكت بها طريقاً لى ولكم فيه منفعة :

مؤاكلةً حسنة , و مشاركة جميلة , فإن لم تجدونى خيركم , فإنى خير لكة ولايةً , والله لا أحمل السيف على من لا سيف له , و إن لم يكن منكم إلا ما يستشفى به القائل بلسانه , فقد جعلت ذلك له دبر أذن , و تحت قدمى , وإن لم تجدونى أقوم بحقكم كله , فاقبلوا منى بعضه , فإن أتاكم منى خير فاقبلوا , فإن السيل إذا جاد يُثرى , وإذا قل أغنى , و إياكم والفتنة , فإنها تُفسد المعيشة , وتكدر النعمة " ثم نزل.

Muâviye'nin Cemaat (Birlik) Senesinde Medine'de İrad Ettiği Hutbe

Emevi halifesi Muâviye “Cemaat Yılı” olarak isimlendirilen hicri 41’de Medine’ye geldi. Kureys’ten bir kısım adamlar, kendisini karşıladı ve ona şöyle söylediler:

- Senin zaferini güçlendiren, seni başarılı ve seçkin kılan Allah’a hamdolsun.

Muâviye, onlara karşı bir cevap vermeden hutbe irad etmek için minbere çıkmış, Allah’a hamd ve sena ederek şöyle demiştir:

“Emmâ ba‘dü: Şimdi sadede geliyoruz”, Allah’a yemin olsun ki, ben sevgi ile tayin olunmadım ki sizden sevgi öğreneyim, hilafetime de sevinç dolu gösterilerle gelmedim, lakin ben kılıç ile dövüşerek size karşı mücadele verdim.

İbn Ebî Kuhâfe (Ebu Bekir)’in işi üzere sizin için nefsimi boyun eğdirdim / sakinleştirdim, halifelîği, Ömer’in yolu üzere istedim, nefsim bundan şiddetle nefret etti, yine hilafetimi Osman’ın hükmü ve yaptıkları üzere yapmak istedim, nefsim bana karşı, ben de nefsimle karşı geldiğimde, kendimce bir yol takip ettim. Bunda da sizin için bir menfaat vardır: iyi bir şekilde yedirme ve güzel bir şekilde içirme.

Eğer beni kendinizin hayırlısı olarak görmesiniz de ben sizin için halifelik yönünden hayırlınızım. Allah’a yemin olsun ki ben silahı olmayana silah çekmeyeceğim, konuşanın diliyle şifa araması dışında kimse olmasa (dedikodu üretseniz) de bu konuşmaları o kişi için kulak ardı ettim ve ayaklarımın altına attım. Siz bütün haklarınız için beni hakkınıza uygun ve en isabetli biri olarak bulmasanız da bazı haklarınızı gelin benden alınız, benden size bir hayır geldiğinde de gelin onu benden alın.

Sel / akıntı cömert olduğunda zenginleştirir, az olunca da (insanlara) fayda sağlar ve muhtaç olmaktan kurtarır, fitneden sakınınız, çünkü fitne hayatınızı bozar, nimeti de bulandırır.”

Sonra Muâviye hutbesini tamamlayarak aşağı indi.⁹¹¹

TAHLİL

Muâviye’nin yukarıdaki hutbesinde Emevi döneminin hitabesini yansıtan şu özellikler göze çarpmaktadır:

Şekil Açısından:

1. Câhiliye hutbelerinde olduğu gibi hutbelerin başlarında kullanılan “أما بعد emmâ ba‘dü” kelimesi, bu hutbenin başlangıcı veya girişinde aynen kullanılmıştır.

⁹¹¹ Safvet, a.g.e., II, 172-173.

2. Burada ولقد رُضْتُ لكم نفسى على عمل ابن أبي قُحافة , و أردتها على عمل عمر , فنُفِرْتُ من ذلك نفاراً cümlelerinde görüldüğü üzere kısa cümle yapısı kullanılmıştır.
3. Bazı yerlerinde و الله ما وليتها بمحبة علمتها منكم cümlesinde olduğu gibi yemin ifadelerine yer verilmiştir.
4. Hutbe genelinde fasih edebi dil kullanılmıştır. Metin, anlaşılmayan, lehçe özelliği taşıyan kelimeler ve dilbilgisine aykırı cümle yapıları içermemektedir.
5. Hutbenin و مشاركة جميلة cümle yapısında görüldüğü üzere musikî ahenk uyandıran ve kulağa hoş gelen tabii secili ifadeler kullanılmıştır.
6. Emevi halifesi Muâviye hutbesinde إذا فل أغنى , وإذا فل أغنى teşbih cümlesindeki gibi kendi şahsiyetini adeta gür akan ve çağlayan sele benzetmiştir. Bu kelimelerden (يُثْرَى) zenginleştirme, diğeri de (أغنى) muhtaçlıktan kurtararak ihtiyacını gidermek, koruma, yardımcı olma veya bir fayda temin etmek gibi anlamlarda kullanılır.

Anlam Yapısı Açısından:

1. Emevi hutbelerinin karakteristik bir vasfı olan tehdit ve korkutma üslubu, فإني و الله ما وليتها بمحبة علمتها منكم , ولا مسرة بولائتي , ولكني جالدتكم بسيفي هذا مجالدة cümlesinde görüldüğü üzere burada da aynen yer almaktadır.
2. Emevilerin hitabeti öncelikle siyasidir. Halife ولكني جالدتكم بسيفي هذا مجالدة cümlesinde görüldüğü üzere, halkı siyasi otoriteye itaat etmeleri için tehdit üslubunu tercih ettiğini ve şiddet durumlarında sert davranarak ciddileştiğini و أردتها على عمل عمر , فنُفِرْتُ من ذلك نفاراً شديداً فأبت على , فسلكت بها طريقاً الى cümlesindeki gibi yumuşaklık, müsamaha ve sabır esnasında tefekkür ettiğini ve tedbirli davrandığını, göstermiştir.

وإن لم تجدوني أقوم بحقكم كله , فاقبلوا مني بعضه , فإن أتاكم مني خير فاقبلوا , فإن السيل إذا جاد يُثْرى , وإذا

قل أغنى Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü üzere, Emevi dönemi hutbeleri, kendilerine güven, fahr ve övünme ruhunu yansıtıyordu. Ayrıca Muâviye, henüz hutbesine başlamadan kendisini metheden Kureyşlilere hiç yüz vermeyerek onlara muhtaç olmadığını, iltifatlarına da kulak asmadığını göstermektedir.

4. Emeviler, hutbelerinde *وإياكم والفتنة , فإنها تُفسد المعيشة , وتكدر النعمة* örneğinde görüldüğü gibi genellikle hitabeti, fitneleri sakinleştirme ve fırkaları isyan etmemeleri maksadıyla muhatabı ikaz için kullanmıştır.

2.2.6. Emevilerde Meşhur Hatipler

2.2.6.1. Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (İbâzî) (ö. 130/748)

İbâzîyye Haricî fırkasının reislerinden Hadramut’lu Abdullah b. Yahyâ el-Kindî, müctehid, âbid ve çalışkanlığı gibi vasıflarla meşhur olmuştur.⁹¹² Lideri Abdullah b. İbaz’a nisbet edilen İbâzîyye, Haricîlerin ana kollarındandır.⁹¹³ İbn Yahya, son Emevi halifesi II. Mervân b. Muhammed’in günlerinde Yemen bölgesinde ortaya çıkmıştır. Yemen tarafında açıkça bir zulüm, baskı ve şiddetli adaletsizlik olduğunu ve insanların içinde bulunduğu rezilliği gördüğünde yakın çevresine “bizim için gördüğümüz şeyde durmamız ve sabretmemiz helal değildir” demiştir. Basra ve dışındaki İbâzîyye gruplarına bir mektup yazıp huruc hususunda onlar ile müşavere edince onlar, huruca muvafakat etmiştir. Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf el-Ezdî ve Belc b. Ukbe el-Mes’udî İbâzîyye gibi bazı Hâricî ileri gelenleri İbn Yahya ile görüşerek Emevilere karşı huruc konusunda onun görüşüne destek vermişlerdir.⁹¹⁴

Yukarıda belirtilen bu gelişmeler sonucu, taraftarları çoğalmış olan Abdullah b. Yahyâ hâricî imamı sıfatıyla “tâlibü’l-hak” ünvanını almıştır. Onunla II. Mervân’ın

⁹¹² İsfahânî, a.g.e., Cüz: 23, II, 191.

⁹¹³ Safvet, a.g.e., II, 446; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., II, 234, İbn Abdi Rabbih, a.g.e., III, 300.

⁹¹⁴ Safvet, a.g.e., II, 446; İsfahânî, a.g.e., Cüz: 23, II, 191.

Sana valisi el-Kasım b. Ömer arasında vaki olan çarpışmada İbn Yahya zafer kazanarak 129/747'de San'a'ya girmiş ve buradaki hazineleri elde etmiştir.⁹¹⁵

Son Emevi halifesi II. Mervân, Hâricî lideri Ebû Hamza ve Yemen'deki Abdullah b. Yahyâ'nın üzerine 130/748'de askerî birlik sevketti. Ebû Hamza ve birçok İbâzî bu çarpışmada öldürüldü. Sana'daki İbâzîlerin de mağlubiyetiyle Yemen ile Hadramut bölgesindeki İbâzîlik hareketi son bulmuştur.⁹¹⁶ Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin Yemen beldelerini elde ettiği sırada irad ettiği bir hutbe, onun hitabetini yansıtan seçkin örneklerdendir.⁹¹⁷

2.2.6.2. Abdurrahman b. Muslim/Ebû Muslim el-Horâsânî (ö. 137/755)

Abdurrahman b. Muslim, muhtemelen 100/718-19'da Merv ya da İsfahan'da doğmuştur.⁹¹⁸ Abbasi davetini icra ve ikame eden büyük bir kumandan, Arapça ve Farsça lisanlarında gayet fasih olan⁹¹⁹ Abdurrahman b. Muslim'in nüfuzunun iyice güçlenmesi, Abbasi halifesi Ebû Ca'fer'i endişelendirmiştir. Bu yüzden Horasanlı Ebû Muslim Halife Mansûr'un adamları tarafından katledilmiştir.⁹²⁰ Ebû Ca'fer el-Mansûr, onun ölümünden sonra, onu itaat etmediği gerekçesiyle öldürttüğünü belirten bir hutbe irat etmiştir.⁹²¹

Edebî eserlerde Abdurrahman b. Muslim'in hitabesine dair zengin örnekler vardır. Mesela, komutanlar veya idarecilere ait nasihati⁹²² ve Abbasi devletinin ilk dönem hutbe örneklerini yansıtan gayet uzun bir hitabesi⁹²³ onun seçkin hitabe örneklerindendir.

⁹¹⁵ Safvet, a.g.e., II, 447.

⁹¹⁶ Ethem Ruhi Fırlı, "İbâziyye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, XIX, 257.

⁹¹⁷ Safvet, a.g.e., II, 446-447.

⁹¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Muslim-i Horâsânî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, X, 197.

⁹¹⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 184.

⁹²⁰ Yıldız, "Ebû Muslim-i Horâsânî", X, 198.

⁹²¹ Yıldız, "Ebû Muslim-i Horâsânî", X, 199.

⁹²² İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 120-121.

⁹²³ Safvet, a.g.e., III, 15-17.

2.2.6.3. Abdülmelik b. Mervân (d.26/646-47- ö. 86/705)

Abdülmelik b. Mervân, Emevî halifesidir.⁹²⁴ Akıllı ve mahir bir şahsiyete sahip olan ve babası Mervân'ın 65'te ölümüyle Emevi idaresini kontrolü altına alan Abdülmelik, Beni Ümeyye meliklerinin en büyüklerindendir.⁹²⁵ Şiirle ve genellikle edebî konularla alakadar olan, âlimleri himaye eden Abdülmelik, Hasan-ı Basrî ve Abdullah b. İbâz gibi devrin önde gelen isimleri ile bir araya gelip toplumun farklı meseleleri üzerinde tartışmıştır.⁹²⁶

İslâmî idarelerde hazinenin hesap defterleri olarak isimlendirilen divanlardaki günlükleri Farsça ve Rumcadan tercümesiyle Arapçaya nakleden Abdülmelik'in Farsça ve Rumca divanînin yerine, Arapçayı devletin resmî dili olarak kabul etmesi, onun kültür alanında gerçekleştirdiği en önemli bir icraattir. Emevi devletinin resmî para birimi olan “dinar”ı ve demir sikkeleri İslâm tarihinde ilk olarak başlatan odur.⁹²⁷ Diğer bir ifade ile ilk İslâmî sikke, Halife Abdülmelik devrinde bastırılmıştır. Daha önceleri İslâm ülkelerinde kullanılan Bizans ve Sâsânî (İran) paraları tedavülde kaldırılmıştır.⁹²⁸

Halifelerin huzurunda insanları kelmadan alıkoyan, halifeden önce konuşarak lüzumsuz söz söylemeyi yasaklayan Emevîlerin ilk halifesinin Abdülmelik b. Mervân olduğu belirtilmektedir. Yani kelam hususunda onun önüne geçen olursa tehdit ederdi.⁹²⁹ Abdülmelik, 86 /705'de ölmüştür.⁹³⁰

Emevi dönemini içine alan edebî eserlerde hakkında geniş bilgi mevcut olan Abdülmelik'in hitabelerini yansıtan bazı örnekler şöyledir:

1. Hutbeleri ve Muhavereleri

⁹²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, I, 266.

⁹²⁵ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 284.

⁹²⁶ Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, I, 270.

⁹²⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 284.

⁹²⁸ Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, I, 269.

⁹²⁹ Câhiz, a.g.e., II, 244.

⁹³⁰ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 284; Safvet, a.g.e., II, 180.

a) Mus'ab b. ez-Zubeyr'in katlinden sonra Kûfe'ye girdiğinde irad ettiği bir hutbe.⁹³¹

b) Farklı konulara ait hutbeleri.⁹³²

c) Onun dostları arasında geçen bir muhaveresi.⁹³³

2. Vasiyetleri

a) Ziyâd b. Ebîh'e el yazısıyla yazmış olduğu vasiyeti.⁹³⁴

b) Erzurum emiri için veya onun görevine dair vasiyeti.⁹³⁵

c) Beni Ümeyye'ye vasiyeti.⁹³⁶

d) Farklı mevzularla ilgili vasiyetleri, tavsiyeleri ve öğütleri.⁹³⁷

2.2.6.4. Ahnef b. Kays et-Temîmî (ö. 67/686-87)

Asıl ismi Sahr olan ve İslâmiyet'ten önce doğan Ahnef, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile görüşmemesine rağmen onun İslâm'a daveti karşısında kabilesi Temîm'i Müslüman olmaya ikna etmiştir.⁹³⁸ Tâbiînin önde gelen liderlerinden biri olan Ahnef b. Kays, kendi kavmi içinde keskin zekâlı, asil, itibarlı, cesur, anlayışlı, halim-selim, tahammüllü, nüfuz sahibi, güçlü, şan ve şeref sahibi, saygıdeğer vb. üstün ve iyi hasletler ile meşhur olmuştur. Onun için söylenen: "Ahnef, kızdığında 100.000 kılıç kızar, kimse niçin kızdın diye sormazdı"⁹³⁹ sözü, kabilesinin ona çok değer verdiğini ifade etmektedir.

Hz. Ömer devrinde yeni kurulmuş olan Basra şehrine yerleşen ve kabilesinin reisi olan Ahnef, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemindeki fetihlerde büyük başarılar

⁹³¹ Kâlî, a.g.e., I, 11-12; Safvet, a.g.e., II, 182-183.

⁹³² Safvet, a.g.e., II, 65, 180-181, 181-182, 184-185, 185, 324-325, 381-382, 382-384, 464; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 178-179; Câhiz, a.g.e., I, 265.

⁹³³ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 143.

⁹³⁴ Safvet, a.g.e., II, 263-264.

⁹³⁵ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 118-119.

⁹³⁶ Safvet, a.g.e., II, 484-485.

⁹³⁷ Safvet, a.g.e., II, 185, 186-187, 187-188.

⁹³⁸ Ahmet Önkâl, "Ahnef b. Kays", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, II, 174.

⁹³⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 64.

elde etmiştir.⁹⁴⁰ Temimliler içindeki fesahati ve güzel konuşması, Ahnef b. Kays'ın kavminin lideri olmasına vesile olmuştur.⁹⁴¹ Onun mükemmel hitabesinden hoşlanan Hz. Ömer, Ahnef'i Basra'daki kavmi Temimlilere lider olarak göndermiştir.⁹⁴² Hz. Ali ve Muâviye arasındaki ihtilaflarda Hz. Ali tarafında yerini alan Ahnef, ona açıkça destek vermiş ve Sıffin'in akabinde hakemliğin kendisine verilmesi konusunda ısrar etmiş, fakat bu talebini kabul ettirememiştir.⁹⁴³

Ahnef, Emevi iktidarı dönemlerinde, Muâviye'nin kendisine değer vermesiyle kavmindeki itibar ve nüfuzunu korumuştur.⁹⁴⁴ Cesur bir kişiliğe sahip olan Ahnef, Muâviye'nin taleplerine çekinmeden cevap vermiştir. Mesela; Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i veliaht tayin ettiği sırada, bu konudaki görüşü istendiğinde halifeye: "Yalan söylersem Allah'tan korkarım, doğru söylersem sizden" cevabıyla muhalefetini cesaretle izhar etmiştir. Ahnef, 67/686-87'de Kûfe'de vefat etmiştir.

Onun asıl hedefi birlik ve beraberlik sağlayarak müşterek düşman olan Hâricîler karşısında mücadele vermektir. Ahnef, bunun için Muâviye ve Yezîd devrinde başta Basra olmak üzere birbirine düşen ihtilâflı kabileleri birleştirmek için büyük bir çaba sarf etmiştir.⁹⁴⁵ Yezîd'in ölümü sonrasında Basra'daki karışıklık ve kargaşayı, Ezd kabilesine karşı irad ettiği etkin bir hitabeyle engellemesi, bu konuda güzel bir örnek tir.⁹⁴⁶

Ahnef, halifelerin karşısında gayet veciz sözler sarf eder, kısa ve özlü ifadeler kullanarak hutbelerini uzatmazdı.⁹⁴⁷ İkna yeteneği ve güzel konuşması sayesinde, tüm halifeler tarafından takdir edilen⁹⁴⁸ Ahnef, kendisinin ve kabilesi namına ihtiyacı olan her çeşit hususu, hutbelerinde ve veciz sözlerinde ifade edebilmiştir.⁹⁴⁹

⁹⁴⁰ Önk al, "Ahnef b. Kays", II, 174.

⁹⁴¹ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 38.

⁹⁴² Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 41.

⁹⁴³ Önk al, "Ahnef b. Kays", II, 174.

⁹⁴⁴ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 48.

⁹⁴⁵ Önk al, "Ahnef b. Kays", II, 174.

⁹⁴⁶ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 39.

⁹⁴⁷ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 38.

⁹⁴⁸ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 41.

⁹⁴⁹ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 78.

Sadru'l-İslâm⁹⁵⁰ ve Emevî⁹⁵¹ dönemi hatibi olan Ahnef b. Kays'ın edebî eserlerde hitabî gücünü yansıtan örnekleri hayli fazladır. Bu hitabeleri içinde meşhur olanlarından bazıları şöyledir:

1. Vasiyeti / Öğütleri

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Tahkîm'deki öğütleri.⁹⁵²

2. Onun ilim ve ferasetine ait hikmetli sözler.⁹⁵³

3. Ahnef b. Kays ve Muâviye arasında geçen hitaplar:

a) İkisinin arasındaki muhavereleri.⁹⁵⁴

b) Muâviye'nin, oğlu Yezîd için düşüncesini sorduğunda onun cevabı.⁹⁵⁵

c) Muâviye'nin, oğlu Yezîd'e biat istediğinde irat ettiği hutbe.⁹⁵⁶

4. Kabileler hususunda irad ettiği hutbeler.

a) Kabilesi Temimliler için irad ettiği hutbeler.⁹⁵⁷

b) Ezd ve Rabia topluluğuna irad ettiği hutbe.⁹⁵⁸

c) Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonra vaki olan çalkantı ve karışıklıkta irad ettiği bir hutbe.⁹⁵⁹

5. Elçi ve Heyetlerin Hitabeleri

a) Onun Hz. Ömer'in huzuruna çıktığında irad ettiği hitabesi.⁹⁶⁰

b) Muâviye'ye giden elçi heyeti ile arasında geçen konuşmalar.

c) Onun muhtelif hitabeleri.⁹⁶¹

⁹⁵⁰ Safvet, a.g.e., I, 112-210.

⁹⁵¹ Safvet, a.g.e., I, 229-385.

⁹⁵² Safvet, a.g.e., I, 210-211;

⁹⁵³ Safvet, a.g.e., II, 341-342.

⁹⁵⁴ Safvet, a.g.e., II, 337-339,

⁹⁵⁵ Safvet, a.g.e., II, 339.

⁹⁵⁶ Safvet, a.g.e., II, 229, 230, 232-233.

⁹⁵⁷ Kâlî, a.g.e., II, 20-21; Safvet, a.g.e., II, 340-341.

⁹⁵⁸ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 219; Câhiz, a.g.e., II, 135.

⁹⁵⁹ Safvet, a.g.e., II, 316-317.

⁹⁶⁰ Safvet, a.g.e., I, 112-113.

⁹⁶¹ Safvet, a.g.e., II, 344-346.

2.2.6.5. Amr b. Saîd (ö. 70/690)

Tâbiîn neslinden olan Amr b. Saîd b. el-Âs el-Eşdak, Emevî valisi ve kumandanıdır. Muâviye tarafından Mekke valiliğine ve I. Yezîd devrinde de Medine valiliğine tayin edilmiştir.⁹⁶² Dımaşk'da halife Abdulmelik tarafından⁹⁶³ 69/689'da öldürülen⁹⁶⁴ Eşdak, gayet cesur ve iyi bir hatip olarak zikredilir.⁹⁶⁵ Onun örnek hitabeleri şunlardır:

1. Mekke⁹⁶⁶ ve Medine'de irad ettiği hutbeleri.⁹⁶⁷
2. Dımaşk'ta galip geldiğinde irad ettiği hutbe.⁹⁶⁸
3. Muâviye'nin oğlu Yezîd'e biat istemesi konusunda irad ettiği hutbe.⁹⁶⁹

2.2.6.6. Dahhâk b. Kays (ö. 64/684)

Kays kabilesinin reisi ve Emevî kumandanı olan sahâbî Dahhâk, Muâviye'nin aşırı bir taraftarıdır.⁹⁷⁰ Muâviye'nin oğlu Yezîd'i kendinden sonra halife tayin etmesi hususunda onun bu görüşünü desteklemiştir. Yezîd ile oğlu II. Muâviye'nin ölümü sonucunda Emevilerde halifelik konusu, siyasi bir krize dönüşünce, Ümeyyeoğulları Mervân b. Hakem'i halife yapma konusunda karara vardığında halife Mervân'la ters düşen Dahhâk, muhalefetini alenen açıklamıştır. Bu muhalefet sonucunda her iki grubun ordusu, Mercirâhit'te karşılaşmıştır. Burada büyük kayıplar veren Dahhâk⁹⁷¹ 64/684'de katledilmiştir.⁹⁷²

Dahhâk için örnek hitabeler:

⁹⁶² Abdülkerim Özaydın, "Eşdak", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 460.

⁹⁶³ Özaydın, "Eşdak", XI, 461.

⁹⁶⁴ Safvet, a.g.e., II, 215.

⁹⁶⁵ Özaydın, "Eşdak", XI, 461.

⁹⁶⁶ Safvet, a.g.e., II, 216-217.

⁹⁶⁷ Safvet, a.g.e., II, 215-216.

⁹⁶⁸ Safvet, a.g.e., II, 218-219.

⁹⁶⁹ Safvet, a.g.e., II, 228-229.

⁹⁷⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhâk b. Kays", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, VIII, 409.

⁹⁷¹ Yıldız, "Dahhâk b. Kays", VIII, 410.

⁹⁷² Safvet, a.g.e., II, 264.

1. Kûfe’de irad ettiği hitabesi.⁹⁷³
2. Muâviye’nin oğlu Yezîd’e biat istediği sırada irad ettiği hitabesi.⁹⁷⁴
3. Muâviye’nin h. 60’da ölümü sırasında irad ettiği bir hutbe.⁹⁷⁵

2.2.6.7. Ebû Hamza el-Hâricî (ö. 130/748)

Ebû Hamza, Emevîler devrinde Mekke ile Medine’yi işgal eden Hâricî lideridir.⁹⁷⁶ Hâricî İbâziyye⁹⁷⁷ fırkasının zahit ve hatiplerinden biri olan Ebu Hamza el-Muhtâr,⁹⁷⁸ seleflerinin yoluna uyarak Emevi iktidarına karşı isyan bayrağını açmıştır.⁹⁷⁹ Abdullah b. Yahya tarafından, muhalif hasmı olan II. Mervân b. Muhammed’e bir tavır alması veya ona karşı düşmanlığını ilan ederek gövde gösterisi için h. 129’da Mekke’ye gönderilmiş olan ve hac zamanında savaşmadan şehre giren⁹⁸⁰ Ebû Hamza, burada meşhur hutbesini okumuştur.⁹⁸¹ Bu hutbesinde Hâricîler’in halifeler hakkındaki kanaatlerini belirtmiştir.⁹⁸²

Ebû Hamza, (130)’da Medine’ye girdiğinde Medine valisi Abdülvahid b. Süleyman, ondan çekinerek Medine’den Şam’a kaçmıştır.⁹⁸³ Ebû Hamza, Medine’deki vaazları ve hutbelerinde Medinelileri Emeviler’e karşı Hâricîler’le birlikte hareket etmeye davet etmiştir.⁹⁸⁴ Ebu Hamza ve taraftarları, son Emevi halifesi II. Mervân’ın bulunduğu yere doğru yürüdüğü sırada Vadi’l-Kura’da Mervân’ın gönderdiği süvariler ile karşılaşmıştır. Emevi ordusu, burada Hâricîlere karşı h. 130’da başarı kaydet-

⁹⁷³ Safvet, a.g.e., II, 264-266.

⁹⁷⁴ Safvet, a.g.e., II, 224-225, 229-230.

⁹⁷⁵ Safvet, a.g.e., II, 266.

⁹⁷⁶ İrfan Aycan, “Ebû Hamza eş-Şârî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, X, 130.

⁹⁷⁷ İbâziyye: Kurucusu Abdullah b. İbâz olan, Hâricî fırkalarının en mutedili ve günümüze kadar gelen kolu. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. *DİA*, Fıglalı, “İbâziyye” XIX, 256.

⁹⁷⁸ Câhiz, a.g.e., II, 122.

⁹⁷⁹ Kahyaoğlu, “Hâricîler’de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip”, s. 121; Aycan, “Ebû Hamza eş-Şârî”, X, 130.

⁹⁸⁰ Câhiz, a.g.e., II, 122.

⁹⁸¹ Kahyaoğlu, “Hâricîler’de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip”, s. 121; Aycan, “Ebû Hamza eş-Şârî”, X, 130.

⁹⁸² Aycan, “Ebû Hamza eş-Şârî”, X, 130.

⁹⁸³ Câhiz, a.g.e., II, 122.

⁹⁸⁴ Kahyaoğlu, “Hâricîler’de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip”, s. 122.

miştir. Mağlubiyet içinde Medine'ye geri döndüğünde Ebu Hamza ve Hâricîler, Medine halkı tarafından katledilmiştir.⁹⁸⁵

Ebû Hamza, iyi bir kumandan ve dinî ilimlere vâkıf bir âlim⁹⁸⁶ ve fasih bir hatiptir.⁹⁸⁷ Mekke'de irad ettiği hutbe, onun hitabetteki üstünlüğüne işaret etmektedir.⁹⁸⁸ Ayrıca Medine'den çıktığında irad ettiği hutbe⁹⁸⁹ ve diğer hutbeleri de⁹⁹⁰ hitabî gücünü yansıtan örneklerdendir.

2.2.6.8. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714)

Emevîlerin meşhur valilerinden Haccâc b. Yûsuf, 41/661'de Tâif'te doğmuştur. Onun Emevî devlet idaresindeki aktif rolü, halife Abdumelik döneminde. Abdumelik b. Mervân tarafından Abdullah b. Zubeyr'le mücadele için Hicaz'a gönderilen askerî birliğin başına getirilen Haccâc, 692'de Abdullah b. Zubeyr'in hilâfetine son vermiştir. Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirilmesinde Haccâc'ın bu başarısı etkili olmuştur. Haccâc 694'de stratejik öneme sahip Irak'a, 697'de yetkileri iyice genişletilerek bütün doğu illerinin valiliğine tayin edilmiştir.⁹⁹¹

Abdumelik'in hilafeti döneminde vali olan Haccâc'ın, daha sonra yerine geçen I. Velid devrinde de Irak ve Horasan'daki valiliği devam etmiştir. Haccâc, zorbalık, katl ve cezada misli işitilmemiş garipliklere sahip birisi olarak meşhur olmuştur. Diğer bir ifade ile Haccâc, "sert, acımasız, zalim, merhametsiz" gibi çirkin ve nahoş sıfatlarla anılmıştır. Haccâc, Vâsıt şehrinde 97 /714'de ölmüştür.⁹⁹² Bazı kitaplarda onun 95'de öldüğüne dair kayıtlar da vardır.⁹⁹³

⁹⁸⁵ Câhiz, a.g.e., II, 122.

⁹⁸⁶ Aycan, "Ebû Hamza eş-Şârî", X, 130.

⁹⁸⁷ Kahyaoğlu, "Hâricîler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", s. 121.

⁹⁸⁸ Câhiz, a.g.e., II, 122-125.

⁹⁸⁹ Safvet, a.g.e., II, 462.

⁹⁹⁰ Safvet, a.g.e., II, 448-462.

⁹⁹¹ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, XIV, 427.

⁹⁹² Cârîm, Emin, a.g.e., s. 68.

⁹⁹³ Safvet, a.g.e., II, 273.

Çok fasih ve belîğ bir dili olan⁹⁹⁴ Haccâc, Emevi döneminin meşhur hatiplerindendir.⁹⁹⁵ Onun Irak’a vali tayin edildiği sırada irad ettiği hutbe ise Arap edebiyatının örnek metinleri arasında yerini almıştır.⁹⁹⁶ Ayrıca Kûfe’ye girdiğinde besmelesiz okumuş olduğu ve Arap edebiyatında önemli yeri olan meşhur hutbesinde onun, bu sert tutumu tahlil edilebilir.⁹⁹⁷ Birçok kaynakta Haccâc’ın hutbelerinin tam metni vardır. Onun hitabetteki üstünlüğüne işaret eden hitabelerinden bir kısım örnekler:

1. Irak ve Basra’daki Hutbeleri

a) Iraklılara irad ettiği hutbeler.⁹⁹⁸

b) Haccâc’ın Irak’a vali olarak tayin edilince Kûfe mescidinde Iraklılara irad ettiği hutbe.⁹⁹⁹

c) Kûfeliler ile Şamlılara irat ettiği diğer hutbeler.¹⁰⁰⁰

ç) Kerahiye (kerahetlik) hakkında açıklamada bulunmak üzere Iraklılara irad ettiği bir hutbe.¹⁰⁰¹

d) Haccâc hasta olduğunda Iraklılar sevinerek: “Haccâc öldü!” diye, onun öldüğünü etrafa yaydılar. Kendisinin ölümüyle ilgili bu şayialar, Haccâc’ın kulağına geldiğinde, gücünü toplayıp zorla ayağa kalkarak minberde Iraklılara irad ettiği bir hutbe.¹⁰⁰²

e) Sarayından çarşıya çıkıp tekbir işitince hayret edip minberden Iraklılara irad ettiği hutbe.¹⁰⁰³

f) Hacca gitmek istediği zaman Iraklılara irad ettiği bir hutbe.¹⁰⁰⁴

g) Basra’daki hutbeleri.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁴ Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, XIV, 428.

⁹⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, II, 576; Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, XIV, 428.

⁹⁹⁶ Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, XIV, 428.

⁹⁹⁷ Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, XIV, 427.

⁹⁹⁸ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 207-208; Safvet, a.g.e., II, 284.

⁹⁹⁹ Safvet, a.g.e., II, 274-277; Zeyyât, a.g.e., s. 194-195.

¹⁰⁰⁰ Safvet, a.g.e., II, 281.

¹⁰⁰¹ Safvet, a.g.e., II, 283.

¹⁰⁰² Safvet, a.g.e., II, 286-287; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 211; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., V, 305.

¹⁰⁰³ Safvet, a.g.e., II, 277-278.

¹⁰⁰⁴ Safvet, a.g.e., II, 285.

¹⁰⁰⁵ Safvet, a.g.e., II, 282-283; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 206-207.

h) Basra'ya gelip Iraklıları tehdit edip, gözünü korkutup yıldırmaq gayesiyle irad ettiği hutbe.¹⁰⁰⁶

2. Farklı mevzularla ilgili hitabeleri

a) Abdullah b. Zübeyr'in ölümünden sonra h. 73'te Mekke'de irad ettiği hutbe.¹⁰⁰⁷

b) Deyru'l-Cemâcim Vakası'ndan sonra Iraklılara irad ettiği hutbe.¹⁰⁰⁸

c) Halife Abdülmelik b. Mervân vefat ettiğinde irat ettiği hutbe.¹⁰⁰⁹

ç) Farklı konulara dair diğer hutbeleri ve hitabeleri.¹⁰¹⁰

3. Nasihatlerle ilgili vaazları.¹⁰¹¹

2.2.6.9. Hâlid b. Safvân (ö. 135/752)

Basra'da doğup yetişmiş olan ¹⁰¹² Halid b. Safvan, ahbar (tarihi olayların) râvisi, şiir tenkitçisi ve Arabın gayet fasih hatiplerindendir.¹⁰¹³ Meşhur Arap füsahâsından olan Hâlid b. Safvân, Emevi devri halifelerinden Ömer b. Abdülaziz ve Hişâm b. Abdülmelik'in sohbet meclisinde bulunmuş, dostluğunu devam ettirerek iki halifeden de rivayetler veya haberler nakletmiştir.¹⁰¹⁴ Ayrıca ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın meclisinde sohbet arkadaşı olarak bulunmuş,¹⁰¹⁵ yaşadığı sırada hitabette ve belâgatte meşhur şahsiyetlerle edebî münazaralar yapmıştır.

Hâlid, veciz ve nasihate varan etkili sözlerini halifelere bile çekinmeden söyleyebilmiştir. Hatta Ömer b. Abdülazîz'i dokunaklı nasihatiyle ağlatmış, Hişâm b. Abdülmelik'in gururlanmasını da açıkça tenkit etmiştir. Ayrıca onun, nesilden nesile

¹⁰⁰⁶ Safvet, a.g.e., II, 278.

¹⁰⁰⁷ Safvet, a.g.e., II, 273-274.

¹⁰⁰⁸ Câhiz, a.g.e., II, 138-140; Safvet, a.g.e., II, 279-281.

¹⁰⁰⁹ Safvet, a.g.e., II, 284-285; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 209-210.

¹⁰¹⁰ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 128; Câhiz, a.g.e., II, 137-138, 307-308; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 206, 210-211.

¹⁰¹¹ Safvet, a.g.e., II, 287-289.

¹⁰¹² Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

¹⁰¹³ Karl Brockelman, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. Dr. Abdülhalim en-Neccar, 5. bs., Daru'l-Mearif, Kahire, 1959, III, 262.

¹⁰¹⁴ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

¹⁰¹⁵ Brockelman, a.g.e., III, 262.

nakledilen veciz ve nükteli sözler söylediği de ifade edilmektedir.¹⁰¹⁶ Hâlid, 115 tarihinde¹⁰¹⁷ diğer bir rivayette 135/752’de vefat etmiştir.¹⁰¹⁸ Edebî eserlerde onun hitabelerine dair seçkin örnekler kayıtlıdır.¹⁰¹⁹

2.2.6.10. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Âlim ve zahit vasfı ile meşhur Basralı tâbiî olan¹⁰²⁰ Hasen b. Yesâr el-Basrî, Emevî devrinin meşhur hatiplerindendir.¹⁰²¹ Medine’de 21/642’de doğan, Hz. Ömer’in duasına mazhar olan ve Enes b. Mâlik gibi sahabelerden ilmî yönden istifade etmiş olan Hasan-ı Basrî, Hz. Ali’nin hilafeti sırasında ailesiyle Basra’ya gelip yerleşmiştir.¹⁰²²

Fesahatin ve belâgatin zirvesinde olan Hasan-ı Basrî, özlü ve akıcı üslûbu ile iyi bir hatip ve etkili bir vaizdi. Manevî tecrübesinin ve derin bir tefekkürün neticesi olan hakîmâne hitaplarıyla, bilhassa zâhidler ve tasavvuf ehli üzerinde her zaman etkili olmuştur. Hasen el-Basrî, mescitte ve evinde insanları İslâmiyet’in ibadet ve ahlâk düsturlarını içtenlikle sarılarak ihlâs ile yaşamaya davet eden dinî sohbetler yapmıştır.¹⁰²³

Hasan-ı Basrî, zamanında zuhur eden hadiseler karşısında görüşlerini cesaretle ifade etmiş ve bu yüzden halkın takdirini kazanmıştır. Zalim idarecileri çekinmeden tenkit ederek zulüm altındaki halkın hislerinin âdetâ tercümanı olmuştur. Emevî idaresini (halife ve valileri) âdil davranmaya davet etmiş, Irak Valisi Haccâc’ın faaliyetlerini açıkça tenkit etmiştir. Ayrıca, istişare etmediği için Muâviye’nin iktidarını, halifelîğe liyakatsiz olan oğlu Yezîd hususunda veliahtlık için ısrarını doğru bulmadığını çekinmeden açıkça belirtmiştir.

¹⁰¹⁶ Nadir Özkuyumcu, “Hâlid b. Safvân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XV, 286.

¹⁰¹⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

¹⁰¹⁸ Brockelman, a.g.e., III, 262.

¹⁰¹⁹ Safvet, a.g.e., II, 402-403, 407-409-410, 410-411.

¹⁰²⁰ Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, XVI, 291.

¹⁰²¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 576.

¹⁰²² Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, XVI, 291.

¹⁰²³ Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, XVI, 291.

Hasan-ı Basrî'nin Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'e öğütleri gibi, halifele-ri istikamet üzere olmaları için bazı tavsiyeleri içine alan mektupları vardır. Siyasi açıdan tarafsız olması, isyanlara ve fitnelere karşı oluşu vb. sebeplerle Emevîler onun tenkitlerine aldırılmamış ve sineye çekmişlerdir.¹⁰²⁴

Bir sahabî gibi hayatını geçirmeye gayret eden Hasan-ı Basrî, gerçek vaizin söz ile davranış bütünlüğüyle insanlara doğruluğu gösteren kişi olduğunu belirtmiştir. Onun sözlerinin ekseriyeti ya bir ayetin tefsirine veya bir peygamber sözü olan hadise dayandığı ifade edilmektedir.¹⁰²⁵

İtikatla ilgili mezhep hareketlerinin başladığı bir devrin önemli şahsiyetlerinden olan Hasan-ı Basrî'nin, halkı zühd ve takvâ konularına davet etmesi, tasavvufla ilgili düşüncelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.¹⁰²⁶

Genellikle vaaz ve ibadetle meşgul olan Hasan-ı Basrî 110/728 tarihinde¹⁰²⁷ Basra'da vefat etmiştir.¹⁰²⁸ Kaynaklar, Hasan-ı Basri hakkında geniş bilgilere ve hitabelerine yer verir. Onun hitabi gücüne işaret eden hitabelerinden bir kısım örnekler şöyledir:

1. Muhtelif konularda irad ettiği hutbe / hitabeleri

a) Hasan-ı Basrî'nin kalamından hutbeler.¹⁰²⁹

b) Onun kalamı ve muhtelif mevzulara işaret eden hutbeleri.¹⁰³⁰

c) Yezîd b. el-Mühelleb'in fitnesinde irad ettiği bir hutbe.¹⁰³¹

b) Nikâh hitabesine örnek.¹⁰³²

2. Veciz İfadeleri

a) Hasan-ı Basrî'den hikmetli sözler.

¹⁰²⁴ Uludağ, "Hasan-ı Basrî", XVI, 292.

¹⁰²⁵ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, 294.

¹⁰²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, 307.

¹⁰²⁷ Safvet, a.g.e., II, 465; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", XVI, 291.

¹⁰²⁸ Uludağ, "Hasan-ı Basrî", XVI, 291.

¹⁰²⁹ Safvet, a.g.e., II, 465-471.

¹⁰³⁰ Safvet, a.g.e., II, 465-476.

¹⁰³¹ Safvet, a.g.e., II, 335-336.

¹⁰³² Safvet, a.g.e., III, 362.

b) Onun ilim ve ferasetini gösteren hikmetli kelimeleri.¹⁰³³

3) Mev'iza ve Mektupları

a) Hasan-ı Basrî'nin Ömer b. Abdilaziz'e mev'izası.¹⁰³⁴

b) Adil Halife Ömer b. Abdilaziz için gönderdiği mektub (Ömer b. Abdilaziz hilafete geçtiğinde, Hasan-ı Basrî'den "adil imamın vasfı" mevzuunu kendisine yazmasını istediğine dair bir mektup göndermiş, Hasan-ı Basrî ise onun bu isteğine cevabî bir mektup yazmıştır).¹⁰³⁵

2.2.6.11. Hüseyin b. Ali (ö. 61/680)

Hiz. Fâtıma (r.a.) ile Hiz. Ali'nin küçük oğlu, Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in torunu olan Hiz. Hüseyin (r.a.), 626'da Medine'de doğmuş ve "Şehîd" lakabıyla meşhur olmuştur. Ağabeyinin 49/669'da vefatı sonrasında, Muâviye'nin vefatına (60/680) kadar olan zaman diliminde, takva ile züht esaslarına uygun bir ibadet hayatı yaşamıştır. Emevi aleyhinde bulunmamış, imamet veya hilafeti için harekete geçmemiş ve bu faaliyetlere hiç fırsat vermemiştir. Muâviye'nin emri gereği başlatılan camilerde Hiz. Ali'ye hakaretine Hucr b. Adî'nin karşı çıkarak 51/671'de katledilmesine rağmen, onun 56/676'ya kadar Muâviye'ye karşı olumlu tavrı değişmemiştir. Zira bu sene Muâviye'nin, oğlu Yezîd'e biat edilmesini istediği tarihtir. Bu mesele, pek çok Müslüman gibi Hiz. Hüseyin'i de rahatsız etmiştir.¹⁰³⁶

Halifelîği yüzünden Yezîd'e biat etmemesi ve Emevi saltanatına boyun eğmeyişi sebebiyle başlayan siyasi hareketliliğin onun 61/680'de Kerbelâ'da şehid düşmesiyle sonuçlandığını belirtmek daha ma'kul ve doğrudur.¹⁰³⁷ Hiz. Hüseyin Sadru'l-İslâm¹⁰³⁸ ve Emevi döneminin¹⁰³⁹ hatiplerindendir. Onun hitabetteki üstünlüğüne işaret eden örneklerin bir kısmı şöyle sıralanabilir:

¹⁰³³ Safvet, a.g.e., II, 480-482.

¹⁰³⁴ Safvet, a.g.e., II, 478-480.

¹⁰³⁵ Safvet, a.g.e., II, 476-478.

¹⁰³⁶ Fığlalı, "Hüseyin", XVIII, 518.

¹⁰³⁷ Fığlalı, "Hüseyin", XVIII, 520.

¹⁰³⁸ Safvet, a.g.e., I, 153.

1. Muhtelif hitabeleri

a) Muâviye'nin fitnesinde, Hz. Ali (r.a.) ashabının görüşlerini alarak Şam'a yürümeyi istediği sırada onun, bu konu hakkındaki hitabesi.¹⁰⁴⁰

b) Muâviye ile aralarındaki münazarası.¹⁰⁴¹

c) Ağabeyinin vefatını öğrendiğinde üzüntüsünü ifade eden mersiyesi.¹⁰⁴²

ç) Onun diğer hutbeleri.¹⁰⁴³

2. Huruç hareketi hususundaki hitabeleri

a) Emevilere huruç ile ilgili olarak onun irad ettiği hitabeleri.¹⁰⁴⁴

b) Katledildiği gece söylediği hutbe.¹⁰⁴⁵

c) Katledileceği günün sabahında irad ettiği bir hutbe.¹⁰⁴⁶

2.2.6.12. Katarî b. Fücâe (Hâricî) (ö. 78/697)

Katarî b. el-Fücâe, Beni Mâzin b. Amr ibni Temim'den olup¹⁰⁴⁷ Hâricî Ezârika'nın son lideridir. Katarî'nin A'dân beldesinde doğan Katarî'nin doğum tarihi hakkında kesin bir ifade bulunmamaktadır.¹⁰⁴⁸ Hâricî reislerinden olan Katarî b. Fücâe'nin kahramanlığı ve İslâmî şairliği çok meşhurdur.¹⁰⁴⁹ Emevi ordusuyla karşılaşan Katarî ve ordusu, Emeviler tarafından mağlup edilmiştir. Katarî 78/697' de icra edilen bu çarpışmada ölmüştür.¹⁰⁵⁰ Emeviler' in meşhur komutanları ile ordularını mağlup eden¹⁰⁵¹ Katarî, mensupları tarafından onüç sene sanki kendisine biat edilen

¹⁰³⁹ Safvet, a.g.e., II, 38-242.

¹⁰⁴⁰ Safvet, a.g.e., I, 153.

¹⁰⁴¹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 99-102.

¹⁰⁴² Safvet, a.g.e., II, 129.

¹⁰⁴³ Safvet, a.g.e., II, 44, 44-46, 242-244.

¹⁰⁴⁴ Safvet, a.g.e., II, 38-39, 40.

¹⁰⁴⁵ Safvet, a.g.e., II, 41.

¹⁰⁴⁶ Safvet, a.g.e., II, 43.

¹⁰⁴⁷ Câhiz, a.g.e., II, 126.

¹⁰⁴⁸ Mustafa Öz, "Katarî b. Fucâe", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 31.

¹⁰⁴⁹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

¹⁰⁵⁰ Kahyaoğlu, "Hâricîler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", s. 128.

¹⁰⁵¹ Kahyaoğlu, "Hâricîler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", s. 127.

ve Müslümanları temsil eden gerçek halife gibi selamlanmıştır.¹⁰⁵² Hatip ve şair olduğu belirtilen Katarî'nin fırka mensuplarını cihada teşvik eden küçük çaplı hitabeleri ve dünya hayatına bağlılığı kınayıcı uzunca bir hutbe / hitabesi vardır.¹⁰⁵³ Onun hitabesine meşhur bir örnek, Ezârika'nın minberinde irad ettiği hutbesidir.¹⁰⁵⁴

2.2.6.13. Kuteybe b. Muslim b. Amr el-Bâhilî (96/715)

Emevîler'in Horasan valisi ve Mâverâünnehir fâtihisi olan Kuteybe, 49/669'de Basra'da doğmuştur. Haccâc, İbnü'l-Eş'as isyanı ile Deyrülcemâcim savaşında kendisine ciddi derecede yardımcı olan Kuteybe'yi 83/702'de Rey valiliğine ve arkasından da halife Abdulmelik'in muvafakatini alarak Horasan valiliğine getirtmiştir.¹⁰⁵⁵

Abdulmelik'ten sonra hilafete geçen Velîd, onun fetihlerine devam etmesini istemiştir. Kuteybe, Horasan ve Mâverâünnehir'de Emevî hâkimiyetini pekiştirerek devletin doğusunu Çin sınırlarına dayandırmıştır. Velîd'den sonra yerine geçen Süleyman'ın hilafeti devrinde onun isyanı ve Arap kabilelerini aşağılayıcı ifadeleri, kabile reislerini öfkeliendiren Kuteybe b. Muslim, halifeye karşı sadakatli askerler tarafından 96/715'de katledilmiştir.

Dehası, cesareti ve edebî şahsiyeti yönünden başarılı ve meşhur bir devlet adamı¹⁰⁵⁶ olan Kuteybe'nin Emevi dönemi edebiyatını yansıtan kitaplarda birçok hitabesi kayıtlıdır. Bunların çoğunluğu ise askerî hitabettir. Onun edebi eserlerde geçen meşhur hitabelerinden bir kısmı:

1. Askerî hitabeleri

a) Toharistan gazvesinin hazırlıkları için askeri cihada sevkeden hitabesi.¹⁰⁵⁷

b) Soğd / Suğd beldeleri gazvesine hazırlık için irat ettiği hitabesi.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵² Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180; Kahyaoğlu, "Hâricîler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", s. 127.

¹⁰⁵³ Öz, "Katarî b. Fûcae", XXV, 32.

¹⁰⁵⁴ Câhiz, a.g.e., II, 126-129; Safvet, a.g.e., II, 435-439.

¹⁰⁵⁵ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Muslim", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, XXVI, 490.

¹⁰⁵⁶ Yiğit, "Kuteybe b. Muslim", XXVI, 491.

¹⁰⁵⁷ Safvet, a.g.e., II, 290-291.

c) Yakın dostları ve askerlerine, harpte başarı, gazvelerle ilgili nasihati.¹⁰⁵⁹

2. Diğer hutbeleri / hitabeleri.¹⁰⁶⁰

- Süleyman b. Abdilmelik'in Kuteybe'yi azletmesine karşılık, Kuteybe'nin de onun hilafetten uzaklaştırması ve azline davet eden hutbeleri.¹⁰⁶¹

3. Ferasetli, veciz kelimeleri.¹⁰⁶²

2.2.6.14. Muâviye b. Ebû Sufyân (ö. 60/680)

Emevî hilâfetinin kurucusu olan meşhur sahâbî Muâviye b. Ebî Sufyân 602/603'de Mekke'de doğmuştur.¹⁰⁶³ Hz. Muâviye'nin Peygamber (s.a.v.)'imizin vahiy kâtiplerinden biri olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁶⁴ Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, sonra Dimaşk valiliğine getirilen ve Hz. Osman'ın hilafetinde Suriye'nin genel valisi olan Muâviye'nin başarılı idarî ve siyasi tecrübesi, halkın kendisine olan güven ve sadakatini pekiştirmiştir.

Muâviye, Hz. Osman'dan sonra halifelîğe getirilen Hz. Ali'ye biata yanaşmamış¹⁰⁶⁵ ve Hz. Ali'nin şehit olmasının akabinde onun yerine halifelîğe geçen büyük oğlu Hasan ile savaşmak için Irak'a sefer tertip etmiştir. Kendisini halifelîğe seçen ordusuna karşı güven duymaması ve askerlerinin arasında karışıklık çıkmış olması, Hz. Hasan'ın durumunu sıkıntıya sokmuştur. Karşılıklı yazışmalar ve rakibinin bazı şartlarla halifelîği bırakmayı kabul etmesi sonucunda Muâviye, Kûfe'ye gelip ondan ve Kûfe halkından 41/661'de biat almış ve bu tarihten itibaren de Emevî Devleti'ni tesis etmiştir. Sünnî kaynaklar, Muâviye'nin hilafetinin meşruiyetini, Hz. Hasan'ın kendisine biat etmesiyle başladığını ileri sürer.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁵⁸ Safvet, a.g.e., II, 291-293.

¹⁰⁵⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 120.

¹⁰⁶⁰ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 213-214; Safvet, a.g.e., II, 290-299.

¹⁰⁶¹ Safvet, a.g.e., II, 293-297; Câhiz, a.g.e., II, 132-135; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 213.

¹⁰⁶² Safvet, a.g.e., II, 297-299.

¹⁰⁶³ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebî Sufyân", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, XXX, 332.

¹⁰⁶⁴ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 147.

¹⁰⁶⁵ Aycan, "Muâviye b. Ebî Sufyân", XXX, 332.

¹⁰⁶⁶ Aycan, "Muâviye b. Ebî Sufyân", XXX, 333.

Hız. Muâviye, tedbirde ve siyasette iyi ve mükemmeldi. Yumuşaklık, müsa-maha, sabır, vukufiyet hallerinde tedbirli ve derin düşünür; şiddet durumlarında cid-dileşir, sert ve şiddetli davranırdı. O, Emevi devletinin ilk meliki ve halifesidir. Hil-mi, zekâsı ve zerafeti yönünden darbı mesel olmuş ve 20 sene isabetli, doğru melik olarak istikamet üzere devam etmiş ve hicrî 60'da vefat etmiştir.¹⁰⁶⁷ Sadru'l-İslâm ve Emevi dönemi¹⁰⁶⁸ hatibi olan Muâviye'nin hitabesini gösteren edebî eserlerde çok örnek vardır. Bunların bir kısmı şöyledir:

1. Hitabeleri

- a) Ordusunu Sıffin savaşına teşvik eden hitabesi.¹⁰⁶⁹
- b) Hız. Ali'nin heyeti ve bu heyete karşı cevabi hitabesi.¹⁰⁷⁰
- c) Eşter'in ölüm haberi kendisine ulaşınca irad ettiği bir hutbe.¹⁰⁷¹
- ç) "Amü'l-Cemaat: birlik yılı" için Medine'de irad ettiği bir hutbe.¹⁰⁷²
- d) Muğire b. Şube'yi Kûfe valiliğine tayin ettiği sırada irad ettiği hutbe.¹⁰⁷³
- e) Elçi ve heyetlerin hitabeleri ve Muâviye'nin hitabesi.¹⁰⁷⁴
- f) Yezîd için biat talebi ile ilgili hitabeleri.¹⁰⁷⁵
- g) Vefatı geldiğinde veya vefatına hazır / beklediği anda hitabesi.¹⁰⁷⁶
- ğ) Hastalığında ve vefatından önce irad ettiği son hutbe.¹⁰⁷⁷
- h) Farklı konularda hutbe (hitabe) leri.¹⁰⁷⁸

2. Münazara, Muhâvere ve Mucâvebeleri

- a) Meclisinde icra edilen münazara.¹⁰⁷⁹
- b) Meclisinde Kureys'ten bir topluluk arasındaki hitabe / muhâveresi.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁶⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 147.

¹⁰⁶⁸ Safvet, a.g.e., I, 155, 243, Safvet, a.g.e., II, 7, 464.

¹⁰⁶⁹ Safvet, a.g.e., I, 163-164.

¹⁰⁷⁰ Safvet, a.g.e., I, 155-159.

¹⁰⁷¹ Safvet, a.g.e., I, 243.

¹⁰⁷² Safvet, a.g.e., II, 172, 173.

¹⁰⁷³ Safvet, a.g.e., II, 174.

¹⁰⁷⁴ Safvet, a.g.e., II, 346.

¹⁰⁷⁵ Safvet, a.g.e., II, 231-232, 233-234, 236, 238, 240-242, 244-245, 246-248, 249-250.

¹⁰⁷⁶ Safvet, a.g.e., II, 175-176.

¹⁰⁷⁷ Kâfî, a.g.e., II, 311; Safvet, a.g.e., II, 175.

¹⁰⁷⁸ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 170-172, 175-176; Câhiz, a.g.e., II, 59-61, 131-132; Safvet, a.g.e., II, 173-175, 249-250.

¹⁰⁷⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 99-102.

- c) Abdullah b. Zubeyr ile muhâveresi.¹⁰⁸¹
- ç) Ubeydullah b. Ziyâd ile geçen muhâveresi.¹⁰⁸²
- d) Mervân ve İbnü'l-As ile arasında geçen muhâveresi.¹⁰⁸³
- e) Beni Ümeyye arasındaki mücâvebesi.¹⁰⁸⁴
- f) Dostları arasında mücâvebe.¹⁰⁸⁵
- 3. Vasiyet (tavsiye) leri / öğütleri
- a) Oğlu Yezîd'e vasiyeti.¹⁰⁸⁶
- b) Muâviye'nin ölümü anındaki tavsiyesi.¹⁰⁸⁷
- c) Tahkîm'de Amr b. As için vasiyeti.¹⁰⁸⁸
- ç) Muhtelif konulara dair vasiyetler ve mev'izaları.¹⁰⁸⁹

2.2.6.15. Mugire b. Şu'be (ö. 50/670)

Emevi devlet adamı olan Mugire b. Şu'be es-Sekafî, miladî 600 civarında Tâif'te doğmuştur.¹⁰⁹⁰ Mugire, hitâbetleriyle ünlü kişilerden¹⁰⁹¹ ve ordu kumandanlarından¹⁰⁹² Mugire, Sekîf kabilesindendir. Câhiliye ve İslâmiyet'i idrak etmiş olan Mugire, sahabe olarak, Hudeybiye'ye şahit olmuştur. Hz. Ebû Bekir döneminde Yemâme ve Yermük savaşlarında bulunmuş hatta Yermük'te gözü isabet alınca tek gözlü olarak hayatını sürdürmüştür.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁰ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 106.

¹⁰⁸¹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 103, 106, 180-181.

¹⁰⁸² İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 172-175.

¹⁰⁸³ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 107.

¹⁰⁸⁴ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 107-108.

¹⁰⁸⁵ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 105-106.

¹⁰⁸⁶ Safvet, a.g.e., II, 177-178.

¹⁰⁸⁷ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., V, 362-363.

¹⁰⁸⁸ Safvet, a.g.e., I, 211.

¹⁰⁸⁹ Safvet, a.g.e., II, 464.

¹⁰⁹⁰ İrfân Aycan, "Mugire b. Şu'be", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, XXX, 376.

¹⁰⁹¹ Aycan, "Mugire b. Şu'be", XXX, 377; Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

¹⁰⁹² Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

¹⁰⁹³ İsfahânî, a.g.e., 16. Cüz, II, 55.

Mugire, 15/636'da Kādisiye Savaşı başlamadan önce İran hükümdarı III. Yazdicerd'e gönderilen bir heyet içinde bulunmuş¹⁰⁹⁴ ve ordu komutanı Sa'd b. Ebi Vakkas tarafından elçi olarak, İran orduları başkumandanı Rüstem ile görüşmeye gönderilmiştir. Bu görüşmeden bir sonuç çıkmayınca Kādisiye savaşı vukua gelmiştir. Hz. Ömer'in hilafeti devrinde gerçekleştirilen İran savaşlarında önce Nihâvend ve akabinde Hemedan'ı fetheden Mugire, halife Hz. Ömer tarafından Basra ve Kûfe valiliğine tayin edilmiştir.

İlk Emevi halifesi Muâviye tarafından tekrar Kûfe valiliğine getirilen ve ölene kadar bu görevinde devam eden Mugire,¹⁰⁹⁵ Kûfe'de Muâviye'nin hilafeti döneminde 50/670'de vefat etmiştir.¹⁰⁹⁶ Arap dâhilerinden¹⁰⁹⁷ biri olan Mugire b. Şu'be, Hz. Peygamber'in kâtiplerindendir.¹⁰⁹⁸

Mugire, Sadru'l-İslâm¹⁰⁹⁹ ve Emevi dönemi¹¹⁰⁰ hatiplerindendir. Hitabesinin örnekleri içinde en meşhur olan onun Kādisiye savaşından önce, İran komutanı Rüstem'in karşısında irad ettiği konuşmasıdır.¹¹⁰¹ Diğer hutbeleri ve hayatı hakkında geniş bilgi için İslâmî edebiyat kaynaklarına müracaat edilebilir.¹¹⁰²

2.2.6.16. Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687)

Muhtâr es-Sekafî, Hz. Hüseyin'in intikamını almak gayesiyle isyan eden siyasi-dinî liderdir. İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinden, Emevileri hayli meşgul eden ve meşhur bir hatip olan Muhtâr es-Sekafî, mevâlî olarak isimlendirilen gayr-i Arabî Müslümanları ve Kûfe'de Hz. Ali'ye taraf olanları birleştirmiş, görünüşe göre Kerbelâ'nın intikamını alarak Ali ve evlâdının tarafgirliği faaliyetinin siyasi hareketten dinî inanca dönüşmesinin temelini atmıştır. Muhtâr'ın ortaya attığı fikirler, kısa

¹⁰⁹⁴ Aycan, "Mugire b. Şu'be", XXX, 377.

¹⁰⁹⁵ İsfahânî, a.g.e., 16. Cüz, II, 55.

¹⁰⁹⁶ İsfahânî, a.g.e., 16. Cüz, II, 68.

¹⁰⁹⁷ İsfahânî, a.g.e., 16. Cüz, II, 55.

¹⁰⁹⁸ Aycan, "Mugire b. Şu'be", XXX, 377.

¹⁰⁹⁹ Safvet, a.g.e., I, 117.

¹¹⁰⁰ Safvet, a.g.e., I, 15, 98, 420.

¹¹⁰¹ Safvet, a.g.e., I, 117.

¹¹⁰² Safvet, a.g.e., II, 15, 98, 420.

bir zaman içinde Abbâsî daveti şeklinde gelişmiş ve Kûfe şehrinden Horasan'a kadar sıçramış ve Emevîler'in zayıflayıp yıkılışını tetikleyen ve tarihten silinmesine zemin hazırlayan en önemli amillerden biri olmuştur.¹¹⁰³

Önceleri Hâricî olan Muhtar, sonradan Abdullah b. ez-Zubeyr'in safına katılmış fakat daha sonra ondan ayrılarak Şîî ve Keysânî¹¹⁰⁴ görünüşle ortaya çıkmıştır. Kerbelâ'nın intikamını almak gayesiyle etrafına bir hayli adam toplayarak bu intikamı gerçekleştirmiştir. Mus'ab b. ez-Zubeyr tarafından 67/687'de öldürülen Muhtar'ın¹¹⁰⁵ edebi eserlerde hatiplik yönüne işaret eden kayıtlar vardır. Mesela, Hüseyin'in kanını talep etmesiyle ilgili olarak Kûfe'ye vardığında irad ettiği hutbeler, onun hitabî gücünü gösteren seçkin örneklerdendir.¹¹⁰⁶

2.2.6.17. Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720)

Eemvilerin meşhur halifelerinden biri olan ve 61/680'de Medine'de doğan Ömer b. Abdilazîz, 87/706'da Hicaz valiliğine tayin edilmiştir. Merkez olan Medine'de şehrin meşhur fakihleriyle görüşerek meseleleri kendileriyle istişare (meşveret) yaptıktan sonra karara bağlayacağını ifade etmiştir. Halife Süleyman, Ömer'i kendisine danışman ve daha sonra ise veliaht tayin etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz 99/717'de hilafete geldiğinde halifeliğini İslâmî kurallar çerçevesinde icra etmeye gayret etmiştir. Halife Ömer, hutbelerde sadece halifelere ait olarak okunan hususi duayı, halk için olmak üzere umumi duaya çevirmesiyle Emevîler'in saltanat görüntüsüne son vermiş ve yaptıkları işler hususunda Hulefây-ı

¹¹⁰³ İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, XXXI, 54.

¹¹⁰⁴ Keysân: Hz. Ali'nin azatlı kölesi ve yine onun oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin talebesi olduğu belirtilir. Bir kısım kaynaklara göre de keysân, Muhtâr es-sekafî olarak isimlendirilir. Keysânîyye, Keysan'ın mensupları demektir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, a.g.e., s. 200.

¹¹⁰⁵ Topaloğlu, a.g.e., s. 200.

¹¹⁰⁶ Safvet, a.g.e., II, 66-67, 71-72.

Râşidin'i kendisine örnek almıştır.¹¹⁰⁷ Onun halifeliği (h. 99-101) tarihinde olmak üzere toplam üç sene kadar sürmüştür.¹¹⁰⁸

Ömer b. Abdülazîz, Emevilerin başlangıcından beri sürdürülen, hutbelerde Hz. Ali'nin lânetlenmesi gibi kötü bir âdeti kaldırmıştır. Hâricîler'le mücadele hususunda ikna yolunu tercih etmiştir. Onlar ile farklı konuları tartışarak birçok meseledeki görüşlerini kabul ettirmiş, kaderiyye¹¹⁰⁹ düşüncesine sahip olanlarla ilmî münazaralara girişmiş ve liderleri Gaylân ed-Dımaşkî'yi ikna etmiştir. Emevi ülkesinde iskân eden gayr-i Muslim halkın ihtidâsı için davet mektupları ve tebliğ heyetleri göndererek onları İslâm dinine davet eden Halife Ömer'in, ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olan bir tâbiî olduğu da söylenmektedir.¹¹¹⁰

Ömer b. Abdilazîz, salih halife ve adil melik olarak meşhur olmuştur. Onun adalet, eşitliği ve zühdü ile ilgili haberler ve rivayetler çok meşhurdur. O, hilafeti döneminde hazine olarak isimlendirilen beytü'l-maldan bir şey almadığı gibi, feyden de kendi nefsi için bir hisse ayırmamıştır. Halife, Ömer b. Abdilazîz 101/720 tarihinde vefat etmiştir.¹¹¹¹ Onun halifelik devri ve icraatları için Kısas-ı Enbiya¹¹¹² ve vefatı hakkında daha geniş bilgi amacıyla Ikdu'l-Ferid isimli kaynaklara müracaat edilebilir.¹¹¹³

Ömer b. Abdülazîz, diğer Emevi halifelerinden farklı bir üslup ve idari usul takip etmiştir. Şu hadise bu konuya güzel bir örnektir. Bazı valileri, şehrin tahkîm edilmesi ve sağlamlaştırılması için ondan izin istediler. Ömer b. Abdülazîz de onlara şöyle yazdı: "Onları (şehirleri) adaletle muhkemleştirin ve yollarını zulümden arındırın." ¹¹¹⁴

¹¹⁰⁷ İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdilazîz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIV, 53.

¹¹⁰⁸ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 144.

¹¹⁰⁹ Kaderiyye: Sorumluluğa sebep olan fiillerin yalnızca insan iradesiyle gerçekleştiğini belirten itikad mezhebidir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, XXIV, 64.

¹¹¹⁰ Yiğit, "Ömer b. Abdilazîz", XXXIV, 54.

¹¹¹¹ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 144. Safvet, a.g.e., II, 189.

¹¹¹² Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 673-681.

¹¹¹³ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., V, 185-187.

¹¹¹⁴ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 30.

Emevi döneminin en seçkin haliefesi olan Ömer b. Abdülazîz'in hitabesini yansıtan meşhur örnekler çoktur. Kaynak eserlerde en çok göze çarpan hitabeler şunlardır:

- a) Hilafete geçtiğinde adil imamın sıfatını kendisine yazmasını isteyerek Hasan-ı Basri'ye gönderdiği mektup.¹¹¹⁵
- b) Bayram günü verdiği hutbe.¹¹¹⁶
- c) Ölen oğlu Abdulmelik'in iyiliklerini sayıp hayır ile andığı hitabesi.¹¹¹⁷
- ç) Hastalanınca veya vefatından önce irad ettiği son hutbe.¹¹¹⁸
- d) Hutbelerinin ilki ve sonu.¹¹¹⁹
- e) Muhtelif konulara ait hutbeleri.¹¹²⁰
- f) Hâricî fırkalarıyla münazaraları.¹¹²¹

2.2.6.18. Sahbân b. Zufer el-Vâilî (ö.h. 54/674)

Câhiliyede Arapların Rebîa¹¹²² kolundan Vâil kabilesine mensup¹¹²³ olan Sahbân el-Vâil, bu kabilenin hatip ve şairidir.¹¹²⁴ İslâmiyet'in zuhurunda Müslüman olan Sahbân, Emeviler devrinde Muâviye ile arasında iyi bir ilişki tesis etmiş ve itibar sahibi olmuştur. Diğer bir ifade ile Muâviye'den lütuf görüp onun nazarında istenilen, iyi bir mevkîe gelmiştir. Kelam günü ya da söz sırası geldiğinde kendisine güvenilen, irticalen hitap eden ve hazırcevap bir hatip vasfı ile meşhur olan Sahbân,

¹¹¹⁵ Câhiz, a.g.e., II, 476-478.

¹¹¹⁶ Safvet, a.g.e., II, 193-194.

¹¹¹⁷ Safvet, a.g.e., II, 205.

¹¹¹⁸ Safvet, a.g.e., II, 200-201.

¹¹¹⁹ Safvet, a.g.e., II, 189-190.

¹¹²⁰ Safvet, a.g.e., II, 189, 190-193, 194-200, 207, 402, 465; Safvet, a.g.e., III, 363; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 179-180, 182-183; Kâlî, a.g.e., II, 100; Câhiz, a.g.e., II, 120-122.

¹¹²¹ Câhiz, a.g.e., II, 201-205.

¹¹²² Rebîa (Benî Rebîa): Araplar'ın dört büyük kolundan birisini teşkil etmektedir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. İrfan Aycan, "Rebîa", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIV, 498.

¹¹²³ Zeyyât, a.g.e., s. 188.

¹¹²⁴ İsmail Durmuş, Mustafa Öz, "Sahbân el-Vâilî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, XXXV, 511.

fesahati ve belâgati kuvvetli, söz ile ilgili kelimâ sanatlarında otoriter konumdaydı. Konuşurken sanki ezberden (birbirini takip ederek peşi sıra) okuyormuş gibi dinleyiciye hitap eden Sahbân, bunun ile de pek çok konuda mesela; fesahatte, belâgatte darbı mesel olmuştur.¹¹²⁵ Buna bir örnek olarak “Sahbân’dan daha hatip” sözü; hitabette, fesahatte, beyan ilmi vb. konularda onun darbı mesel gösterildiğini ifade etmek için söylenilmiştir.¹¹²⁶

Sahbân’ın Muâviye ile muhaveresi,¹¹²⁷ onun gücüne, cesaretine, denizinin bolluğuna (büyük bir kişi olduğuna), mertebesinin ve kıymetinin marifetine yani vukufiyeti, kabiliyeti ve derin bilgisine işaret etmektedir. Onun hatiplikte şöhretli ve hitabette çok meşhur olmasına rağmen günümüze kadar gelen hutbeleri azdır. Muhtemelen bunun sebepleri; şan-şöhret, makam-mevki vb. konuları istemeyişi, riya-setsiz bir hayata sahip olması diğer bir ifade ile liderlik ve idarecilik makamı olmayışı ve onlardan mahrum bulunmasıdır. Ayrıca onun hizip, fırka ve siyasetten uzak, hutbelerinin uzun ve tek bir konuda olması, ravileri (onun hitabesini nakletmekten) uzaklaştırmıştır.¹¹²⁸

Câhiliye, Sadru’l-İslâm ve Emevi dönemi olmak üzere üç devrin en seçkin hatipleri arasında yer aldığı belirtilen Sahbân, Muâviye’nin hilafeti devrinde hicrî 54’de vefat etmiştir.¹¹²⁹ Câhiliye Arap edebiyatı ve hitabetini araştıran bazı kaynaklara göre, bilhassa Kus b. Sâide ve Sahbân, Câhiliye devrindeki kayda değer hatipler-dendir.¹¹³⁰ Arap edebiyatına ait edebî eserlerde Sahban’ın hitabesine ve vaazlarına dair örnekler vardır.¹¹³¹

¹¹²⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 188.

¹¹²⁶ Safvet, a.g.e., II, 463.

¹¹²⁷ Sahbân’ın hitabetini gösteren bu muhavere, Emevi örnek metinler bölümündedir.

¹¹²⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

¹¹²⁹ Safvet, a.g.e., II, 463; Zeyyât, a.g.e., s. 188.

¹¹³⁰ Özbalıkçı, a.g.e., s. 177.

¹¹³¹ Safvet, a.g.e., II, 463-464; Zeyyât, a.g.e., s. 189.

2.2.6.19. Târik b. Ziyâd (ö. 101/719)

Takriben 50/670'de doğan¹¹³² Târik b. Ziyâd, Berberîdir.¹¹³³ Üstün kabiliyeti sayesinde, Emevîler'in Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr'ın dikkatini çeken¹¹³⁴ Tarık, Emevi devrindeki İslâmî fetihlerin meşhur komutanlarındanıdır.

Musa b. Nusayr, hicrî 92'de onu Tanca şehrine vali olarak atamış¹¹³⁵ ve Endülüs'e gidinceye kadar bu görevinde kalmıştır.¹¹³⁶

Halife Velîd b. Abdülmelik döneminde Târik, 12.000 civarında bir orduyu donatarak¹¹³⁷ hicrî 92'de denizden İspanya'ya geçmiş¹¹³⁸ ve burada sayıca büyük bir orduya sahip olan İspanya kralı Lezrik'le karşılaşmıştır. Tarık, ordusunun geri çekilerek kaçmasından korkmuştur. Askerlerin geri dönüş ümitlerini kesmek için donanmayı yakma işine kalkışarak orada meşhur hutbesini irad etmiştir. Bu hitabenin hemen akabinde askerleri ileri atılarak İspanyollara hamle yapıp onları hezimete uğratmış ve bu esnada Kral Lezrik h. 94'de yakalanarak öldürülmüştür. Tarık, daha sonra fetihlerine devam ederek muzaffer olmuştur. Tarık, Dimaşk'da 101/719'da vefat etmiştir.

Târik b. Ziyâd'ın hutbe türü kıtâlî yani harbîdir. O, hitabesinde muhatabını ikna için hamasiye lehçesiyle etkili bir üslup kullanırdı. Nabza vuran metin bir üslup metanetiyle sağlamlığı, ifade ve ibaresinin dokunaklı şiddetiyle konuşmalarında, lafızların ahenk ve insicamı sayesinde, şefkatli ve duygu dolu hitabî bir coşku vardır. Ordusu riskli, rahat bir alan bulunmayan sıkıntılı ve tehlikeli bir pozisyonuna yerleşince, muharebede ancak ölüm ve ölüme meydan okuyarak, âdeta canlı bir misal şeklinde muhariplerin saflarının önüne doğru atılırdı. Târik b. Ziyâd'ın hitabesi, beşer tarihinin tanıdığı askerî hutbelerin en cazibi ve mükemmelidir.¹¹³⁹

¹¹³² İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, XL, 24.

¹¹³³ Fâhûrî, a.g.e., s. 997.

¹¹³⁴ Atçeken, "Târik b. Ziyâd", XL, 24.

¹¹³⁵ Fâhûrî, a.g.e., s. 998.

¹¹³⁶ Atçeken, "Târik b. Ziyâd", XL, 25.

¹¹³⁷ Fâhûrî, a.g.e., s. 998.

¹¹³⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 997.

¹¹³⁹ Fâhûrî, a.g.e., s. 998.

Fetihlerin ve yeni dinin yayıldığı ilk asırlarda (siyasi hiziplerin ve kavmiyet düşmanlıklarının çoğaldığı bir sırada)¹¹⁴⁰ dirayeti, kabiliyeti ve cesareti meşhur olan Târik, hitabesi güçlü komutanlardandır.¹¹⁴¹ Endülüs'ün fethinde irad ettiği meşhur bir hutbe,¹¹⁴² ayrıca ona isnad edilen ve İspanya'nın fethiyle ilgili diğer bir hitabesi¹¹⁴³ onun fetihlerle ilgili olarak irad ettiği seçkin askerî hitabelerini yansıtan meşhur örneklerdendir. Onun hitabi yönü ve hitabeleri hakkında edebî eserlerde daha geniş bilgi vardır.¹¹⁴⁴

2.2.6.20. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)

Mu'tezile mezhebinin kurucusu, kelâm vb. ilimlerde mütakellimînin belîğ imamlarından¹¹⁴⁵ Vâsıl, 80/699'da Medine'de doğmuştur.¹¹⁴⁶ Genellikle Sünnî kaynaklar, onun mürtekib-i kebîrede farklı bir görüşe sahip olan hocası Hasan-ı Basrî'den ayrılması ve hocasının Vâsıl'ı kastederek kendi görüşlerinden uzaklaşmış olduğunu söylemesi sebebiyle "Mu'tezile" (ayrılanlar) adının ortaya çıktığını ifade etmiştir.¹¹⁴⁷

Üstün bir zekâyâ sahip olan Vâsıl, çok konuşmayı sevmezdi, bu yüzden onun dilsiz olduğunu zannedenler de vardı. Vâsıl b. Atâ, "r" harfinin telaffuzunda zorlanırdı. Irak Valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in huzurunda Basra hatipleri arasında tertip edilen bir yarışmada irticâli olarak "râ" sız konuşmasına rağmen en güzel hutbe onun tarafından okunmuştur. İkna gücü, güzel konuşma yeteneği, şairliği, edebiyatın inceliklerine vâkıf ve cedel hususunda söz sahibi olan Vâsıl, 131/748'de Bas-

¹¹⁴⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 997.

¹¹⁴¹ Atçeken, "Târik b. Ziyâd", XXXX, 25.

¹¹⁴² Safvet, a.g.e., II, 299-301.

¹¹⁴³ Safvet, a.g.e., II, 301-302.

¹¹⁴⁴ Safvet, a.g.e., II, 299-302.

¹¹⁴⁵ Kudâme, a.g.e., s. 112.

¹¹⁴⁶ Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, XLII, 539.

¹¹⁴⁷ Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", XXXXII, 540.

ra'da vefat etmiştir.¹¹⁴⁸ Bir kısım rivayetlerde onun 181'de öldüğü belirtilmektedir.¹¹⁴⁹

Vâsıl b. Atâ'nın mevâiz grubundaki risâleleri, hitabeti ilgilendiren eserleri arasında zikredilebilir. Onun "Hutbetü Vâsıl b. Atâ (Kitâbü Hutbetihî elletî ahrece minhâ harfe'r-râ)" ve "el-Hutab fî't-tevhîd ve'l-adl"¹¹⁵⁰ isimli eserleri de onun hitabesine işaret eden örneklerdendir. Bilhassa Irak Valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in huzurunda h.126'da "ra" yı peltek olarak telaffuz etmesine rağmen irad ettiği "ra" sız hutbe¹¹⁵¹ onun belâgatini ve hitabî gücünü yansıtan en seçkin bir hitabe örneğidir.

2.2.6.21. Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673)

Ziyâd b. Ebîh, Basra ve Kûfe'ye tayin edilen Emevi valisidir.¹¹⁵² Hicri 1. (m.622)'de¹¹⁵³ Tâif'te doğan Ziyâd'ın burada okuma yazma öğrendiği,¹¹⁵⁴ kültürlü, kabiliyetli ve maharetli bir edip olarak yetiştiği ifade edilmektedir.¹¹⁵⁵ Vali, fatihlerin komutanı ve dâhilerin ileri gelenlerinden biri olan Ziyâd, beliğ bir hatiptir. Hz. Ebu Bekir döneminde Müslüman olan¹¹⁵⁶ Ziyâd, Hz. Ömer tarafından Basra'daki Ebû Mûsâ el-Eş'arî için kâtip olarak tayin edilmiştir.¹¹⁵⁷ Ziyâd b. Ebîh, bir gün muhacirler ile ensar önünde eşi ve misli duyulmayan bir hutbe irad ettiği sırada, Amr b. As, onun için: "Maşallah, bu genç köleye (aferin), şayet onun babası Kureys'ten olsa, Arapları asasıyla sevk ve idare ederek yönetirdi" demiştir.¹¹⁵⁸ Hz. Ömer tarafından Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kâtipliği görevine getirilen Ziyâd, Celûlâ zaferini anlatırken

¹¹⁴⁸ Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", XXXXII, 540.

¹¹⁴⁹ Kudâme, a.g.e., s. 112.

¹¹⁵⁰ Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", XXXXII, 541.

¹¹⁵¹ Safvet, a.g.e., II, 482-484.

¹¹⁵² Zeyyât, a.g.e., s. 190.

¹¹⁵³ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

¹¹⁵⁴ İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, XLIV, 480.

¹¹⁵⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

¹¹⁵⁶ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 244.

¹¹⁵⁷ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

¹¹⁵⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 190.

edebî kabiliyeti ve hitabî tesiriyle halifeyi, şaşırtmıştır.¹¹⁵⁹ Hz. Ali, hilafete geçtiğinde Ziyâd'ı tasarruf sahibi ve otoriter, isabetli bir görüş ve fasih bir dile sahip olarak görüp¹¹⁶⁰ onu Fars ve Kirman bölge valiliğine 39/659'da tayin etmiştir.¹¹⁶¹

Emevi halifesi Muâviye, Ziyâd'ı kendisine doğru çekmek için çok gayret sarfetmiş, Ziyâd ise onun bu isteğine Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar olumlu yönde bir muvafakat göstermemiştir. Muâviye, daha sonra Ziyâd'ı babasının nesebine ilhak etmesiyle dostluğunu elde etmiştir. Diğer bir ifade ile kendi kardeşi olduğu iddiasıyla Ziyâd'ı kendi soyuna katmıştır. Bu iltihakın sonucunda her ne kadar “Ziyâd b. Ebî Süfyan” diye çağırılmış ise de birçok kişi, bu nesebi itiraf edip kabul lenmemiştir.¹¹⁶² Muâviye'nin onu kendi nesebine dâhil etmesiyle âdetâ sağ kolu, en önemli kuvvetli yardımcısı olan Ziyâd'ı halife, Basra, Kûfe ve Irak'ın diğer bölgelerine vali olarak atamıştır.¹¹⁶³ Ziyâd, iki şehrin valiliğini bir arada icra eden (altı ay Basra ve altı ay da Kûfe'de mukim) ilk Emevi valisi olarak meşhur olmuştur.¹¹⁶⁴

Ziyâd, Basra Camii'nde Allah'a hamd getirmeden başlaması sebebiyle “Betâr” ismindeki¹¹⁶⁵ hutbesiyle meşhur olmuştur. Ziyâd, h.53'te¹¹⁶⁶ taun / veba sebebiyle vefat etmiştir.¹¹⁶⁷ Ziyâd, meşhur dört Arap dâhisinden biri olarak kabul görür. Bu dört kişi, insanları iyi idare etmek ve meseleleri çözmek yönünden meşhurdurlar.¹¹⁶⁸ Emeviler dönemine damgasını vuran ve meşhur hatipler arasında yerini alan Ziyâd'a nisbet edilen hitabeler pek çoktur. Bir kısım örnekleri şunlardır.

1. Hutbeleri

a) Ziyâd, Fars valisi iken Muâviye'nin tehdid edici mektubuna karşı irad ettiği hutbe.¹¹⁶⁹

¹¹⁵⁹ Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, XXXXIV, 481.

¹¹⁶⁰ Zeyyât, a.g.e., s. 190.

¹¹⁶¹ Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, XXXXIV, 481.

¹¹⁶² Zeyyât, a.g.e., s. 189-190.

¹¹⁶³ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 244.

¹¹⁶⁴ Zeyyât, a.g.e., s. 190.

¹¹⁶⁵ Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, XXXXIV, 481.

¹¹⁶⁶ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 244; Zeyyât, a.g.e., s. 189; Safvet, a.g.e., II, 253.

¹¹⁶⁷ Zeyyât, a.g.e., s. 190.

¹¹⁶⁸ Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, XXXXIV, 482.

¹¹⁶⁹ Safvet, a.g.e., II, 253-254.

b) Muâviye'nin Muğire b. Şu'be'yi, Ziyâd'a gönderip yanına çağırttığı sırada irad ettiği bir hutbe.¹¹⁷⁰

c) Muâviye'nin Ziyâd'ı sahiplendiği sırada, onun Dımaşk'taki hitabesi.¹¹⁷¹

ç) Hutbetü'l-Betra' (hicrî 45 tarihinde Basra valiliğine tayin olduğunda irad ettiği hutbe).¹¹⁷²

d) Basra'daki diğer hitabesi.¹¹⁷³

e) Kûfe'de Şîa'yı tehdid ettiği hutbe.¹¹⁷⁴

f) Kûfe'de irad ettiği bir hutbe.¹¹⁷⁵

g) Kûfe kendisine bağlanıp her iki vilayetin (Basra-Kûfe) valisi olduğunda irad ettiği hitabesi.¹¹⁷⁶

ğ) Diğer hutbeleri.¹¹⁷⁷

2. Vasiyetleri

a) Bir işe tayin ettiği (vali, devlet memuru vb.) kimselere yapmış olduğu tavsiyeler.¹¹⁷⁸

b) Ordu kumandanlarına tavsiyeleri / vasiyetleri.¹¹⁷⁹

2.2.7. Emevilerde İsim Yapan Diğer Hatipler

Yukarıda saydığımız Emevi devri hatiplerinden başka şu hatipler de bu asırda meşhur olmuştur:

¹¹⁷⁰ Safvet, a.g.e., II, 254-255.

¹¹⁷¹ Safvet, a.g.e., II, 255-257.

¹¹⁷² Câhiz, a.g.e., II, 61-66; Zeyyât, a.g.e., s. 191-192; Safvet, a.g.e., II, 257-261.

¹¹⁷³ Kâlî, a.g.e., III, 185-187.

¹¹⁷⁴ Safvet, a.g.e., II, 263.

¹¹⁷⁵ Safvet, a.g.e., II, 262.

¹¹⁷⁶ Safvet, a.g.e., II, 261.

¹¹⁷⁷ Safvet, a.g.e., II, 96, 253-263, 264, 345; Câhiz, a.g.e., I, 259, Câhiz, a.g.e., II, 61, 145-146.

¹¹⁷⁸ Safvet, a.g.e., II, 264.

¹¹⁷⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 119.

Utbe b. Ebî Süfyan, Muhammed b. el-Hanefiyye, Nu'man b. Beşîr, Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebîh, Abdullah b. Mutî, İbrâhîm b. Eşter, Mus'ab b. ez-Zubeyr, Velîd b. Abdilmelik, Mühelleb b. Ebî Sufre, Yezîd b. Mühelleb, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Abdullah b. Hanzale, İbnü'l-Eş'as (Muhammed b. Eş'as), Dağfel b. Hanzale, Kâ'b b. Ma'dân el-Eşkarî, Kahtabe b. Şebîb et-Tâî¹¹⁸⁰

¹¹⁸⁰ Safvet, a.g.e., II, 15, 25, 30, 31, 68, 75, 171, 188, 272, 304, 306, 310, 321, 346, 386, 495.

SONUÇ

Râşit halifeler devrinin sonlarında parlayan ve içinde bulunduğu konuma göre iyice olgunlaşan Emevi devri hitabeti, İslâmiyet döneminin en parlak hitabetini teşkil etmiştir. Esasında Sadru'l-İslâm döneminin uzantısı ve bir yansıması olan Emevilerde hitabetin gelişmesine etki eden siyasî, dinî, askerî, sosyal vb. farklı özellikler vardır. Bunların en önemlileri şöyle sıralanabilir:

- a) Sosyal bir ortam olan şehir hayatında hitabetin gelişmesi.
- b) İslâmiyet ile küllenen ırkçılığın Emevilerle tekrar canlanması.
- c) İslâmî fetihlere bağlı olarak Arapların diğer kavimlerle mezcılması.
- d) Minber hitabeti olan hutbe ile vaazın çok etkin kullanılması.

Emeviler, genellikle siyaseti planlama ve halkı siyasî otoriteye itaat etmeye davet, diplomatik temaslar, fırkaların fitneleri ve isyanlarını hizaya sokmak, askeri hamasate teşvik vb. hedefler için hitabeti bir vesile olarak görmüştür. Bu asırda hitabetin gelişmesini tetikleyen ve hatta diğer dönemlerde görülmeyen birtakım etkenler vardır. Siyasî, dinî fırkalar ve bu fırkalar arasındaki ateşli ve şiddetli tartışma, münakaşa, ifade hürriyeti, fitneyle bağlantılı iç savaşlar ve isyanlar, fetihlerin akabinde genişleyen sınırlar bu amillerden başlıcalarıdır.

Yukarıda sıralanan amillere bağlı olarak Emeviler, İslâm edebiyatı açısından hitabetin doruk noktasına ulaştığı olağanüstü örnek bir dönemi yansıtmaktadır. Emevilerde olgunlaşan bu hitabî özellikler, Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve hatta Abbasiler döneminde bile göze çarpmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Emevi hatipleri, Câhiliye ve İslâmî edebiyatın zengin birikimini alarak yoğurmuş, hitabeti kendi bünyelerine ve şartlarına uygun hale getirerek geliştirmiştir. Bu çalışmamızda vardığımız sonuca göre, kesin bir dille ifade etmeliyiz ki Emevi devri hitabeti, devletin resmî görüşleri çerçevesinde, Emevilerin siyasî ideolojisini yerleştirmek ve güçlendirmek maksadıyla kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, sadeleştiren: Ali Arslan, Arslan Yayınları, c. I, İstanbul, 1980.
- Algül, Hüseyin, “Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin Şahsiyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VIII, sy. 8, ss. 59-74, 1999.
- Algül, Hüseyin v.d., *İlmihal*, TDV Yayınları, c: I, Ankara, 2002.
- Ali, Cevad, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 2. bs., 8. cüz, y.y.y., 1993.
- Âlûsî, Mahmut Şukrî, *Bulûğu'l-İreb fi Ahvali'l-Arab*, tah., Muhammed Behçet el-Eserî, Bağdat, 1314 / 1896.
- Arı, Abdüsselam, “Vasiyet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXXII, ss. 552-555, İstanbul, 2012.
- Aruçi, Muhammed, “Vâsıl b. Atâ“, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXXII, ss. 539-541, İstanbul, 2012.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Târik b. Ziyâd”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXX, s.s. 24-25, İstanbul, 2011.
- Ateş, Ali Osman, “Kays b. Âsım”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXV, Ankara, 2002.
- Atıyye, Muhammed Haşim, *el-Edebu'l-Arabiyyu ve Tarihuhu Fi'l-Asri'l-Cahili*, 3. bs., y.y., y.y.y., 1936.
- Aycan, İrfan, “Ebû Hamza eş-Şârî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. X, İstanbul, 1994.
- Aycan, İrfan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIV, s.s. 427-728, İstanbul, 1996.
- Aycan, İrfan, “Muâviye b. Ebî Süfyân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXX, s.s. 332-334, İstanbul, 2005.
- Aycan, İrfan, “Mugire b. Şu‘be”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXX, s.s. 376-377, İstanbul, 2005.
- Aycan, İrfan, “Rebîa”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIV, s.s. 498-499, İstanbul, 2007.

- Aycan, İrfan, “Ziyâd b. Ebîh”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXXIV, s.s. 480-482, İstanbul, 2013.
- Âyid, Ahmed v.d., *Mu'cemu'l-Arabiyyü 'l-Esâsiyyu*, Lârûs, Tunus, 2003.
- Aynî, Bedruddîn, *Umdetu'l-Kârî, Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, c. 16, s. 65 (6843 nolu hadisın şerhi), Beyrut, t.y.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Alî, *Delâ'ilü'n-Nubuvve ve Ma'rifetu Ehvâli Sahibi's-Şerî'a*, Beyrut 1405/1985.
- Brockelman, Karl, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. Dr. Abdülhalim en-Neccar, 5. bs., Dâru'l-Mearif, c. III, Kahire, 1959.
- Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, Nikâh /48, Hadis No: 5146, Daru İbnü'l-Cevzi, Kahire, 2010.
- Câhiz, Ebi Usman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, tah., Abdusselam Muhammed Harun, 7. bs., Mektebetü'l-Hancı, c. I, II, III, Kahire, 1418/1998.
- Cârim, Ali ve Emin, Mustafa, *el-Belâğatu'l-Vâzıha*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2010.
- Cirit, Hasan, “Vaaz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXXII, s.s. 404-407, İstanbul, 2012.
- Çağrııcı, Mustafa, “Fitne”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIII, s.s. 156-159, İstanbul, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa, “Övünme”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIV, s.s. 103-104, İstanbul, 2007.
- Çakan, İ. Lütfü ve Eroğlu, Muhammed, “Abdullah b. el-Abbâs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. I, s.s. 76-79, İstanbul, 1988.
- Çakan, İsmail Lütfü, “Hitabet ve İrşad Açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri”, *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (1-15 Kasım 1993)*, DİB Yayınları, c. I, s.s. 249-256, Ankara, 1995.
- Çakan, İsmail Lütfü, *Dinî Hitabet (Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çelebi, İlyas, “Kâhin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXIV, s.s. 171-172, İstanbul, 2001.
- Çelebi, İlyas, “Mu'tezile”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXI, s.s. 391-401, İstanbul, 2006.

- Çelebi, Muharrem, “Amr b. Kûlsûm”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. III, s.s. 85-86, İstanbul, 1991.
- Çetin, Abdurrahman, *Hitabet ve İrşad Güzel Konuşma ve İnsanları Etkileme Yolları*, Aksa Yayınları, Bursa, 1998.
- Çetin, Abdurrahman, “Lahn”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXVII, Ankara, 2003.
- Çetin, Nihad M., “Arap-Yazı, Dil, Edebiyat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. III, s.s. 55-56, İstanbul, 1991.
- Çubukçu, Asri, “Eksem b. Sayfî” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. X, s.s. 550-551, İstanbul, 1994.
- Çubukçu, Asri, “Eş’as b. Kays”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XI, s.s. 455-456, İstanbul, 1995.
- Demirayak, Kenan ve Savran, Ahmet, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1993.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, (Çevrimiçi) <http://kuran.diyanet.gov.tr/kuran.aspx#16:125>, 28.05.2015.
- Doğru, Mehmet, *Hitabet*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Dozy, Reinhart, *Tekmiletu'l-Me'âcimi'l-Arabiyye*, çev., Muhammed Selim en-Nu‘aymî, Dâru’r-Reşid, c. IV, Irak, 1981.
- Durmuş, İsmail, “Mesel”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXIX, s.s. 293-297, Ankara, 2004.
- Durmuş, İsmail, “Seci”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXVI, s.s. 273-275, İstanbul, 2009.
- Durmuş, İsmail ve Öz, Mustafa, “Sahbân el-Vâilî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXV, s.s. 511-512, İstanbul, 2008.
- Ebî Ali İsmail b. el-Kâsım el-Kâlî el-Bağdâdî, *el-Emali*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, c. I, II, III, Beyrut, t.y.
- Ebû Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm, *el-Hutabu ve'l-Mevâiz*, tah. Ramazan Abdu’t-Tevvâb, Mektebetu’s-Sekâfati’d-Dinîyye, y.y.y., t.y.
- Ebu’l-Ferec Kudâme b. Ca’fer, *Nakdu’n-Nesr*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1400/1980.

Edeb en-Nesrul-Emevî, (Çevrimiçi)

<http://www.alkabbah.com/vb/attachments/1126d1378499035-%C3%CF%C8-%E4%E5%C7%C6%EC.doc>, 29.05.2015.

Efendioğlu, Mehmet, “Zübeyr b. Avvâm”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIV, s.s. 522-524, İstanbul, 2013.

Ekşi, Ahmet v.d., *Hitabet ve Mesleki Uygulama Ders Kitabı*, 3. bs., MEB Yayınları, y.y.y., 2012.

Elmalî, Hüseyin, “Hitabet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVIII, s.s. 158-160, İstanbul, 1998.

Erul, Bünyamin, “Talha b. Ubeydillâh”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIX, s.s. 504-505, İstanbul, 2010.

Fâhûrî, Hannâ, *el-Cami Fi Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, 1. b., Daru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 126.

Fayda, Mustafa, “Âişe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. II, s.s. 201-205, İstanbul, 1989.

Fayda, Mustafa, “Ebû Bekir”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. X, s.s. 101-108, İstanbul, 1994.

Fayda, Mustafa, “Hâlid b. Velîd”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XV, s.s. 289-292, İstanbul, 1997.

Fayda, Mustafa, “Ömer”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIV, s.s. 44-51, İstanbul, 2007.

Fıĭlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. II, s.s. 371-374, İstanbul, 1989.

Fıĭlalı, Ethem Ruhi, “Hasan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVI, s.s. 282-285, İstanbul, 1997.

Fıĭlalı, Ethem Ruhi, “Hüseyin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVIII, s.s. 518-521, İstanbul, 1998.

Fıĭlalı, Ethem Ruhi, “İbâziyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIX, s.s. 256-261, İstanbul, 1999.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2008.

- Göçgün, Önder, *Güzel Konuşma Sanatı (Diksiyon, Hitabet)*, 3. bs., Günce Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Görgün, Tahsin, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVI, s.s. 293-301, İstanbul, 1997.
- Hafâcî, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *el-Hayatu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, 1. bs., Beyrut, Daru'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed b. el-Endulusî, *Ikdu'l-Ferîd*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, c. I, II, III, IV, V, VII, IX, Beyrut, 1983.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, c. II, Kahire, t.y.
- İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn, *el-Ağani*, I, II, III, 3. bs., Beyrut, 1429/2008.
- Sümer, Faruk ve Sevim, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971.
- İşler, Emrullah ve Özay, İbrahim, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 4. bs., Fecr Yayınları, Ankara, 2012.
- Kahyaoğlu, Yasin, “Hâricîler’de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sy., V, s. 119-134., Ocak-Haziran 2003.
- Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Mûsâ el-Eş`arî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. X, s.s. 190-192, İstanbul, 1994.
- Kapar, M. Ali, “Eyyâmü'l-Arab”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XII, s.s. 14-16, İstanbul, 1995.
- Kapar, M. Ali, “Hâcib b. Zûrâre”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIV, İstanbul, 1996.
- Karataş, Mustafa, “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXV, s.s. 352-353, İstanbul, 2008.
- Kaya, Mahmut, “Hitabet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVIII, s.s. 156-158, İstanbul, 1998.
- Kazancı, Ahmet Lütî, *Peygamber Efendimiz’in Hitabeti*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1980.
- Keskioğlu, Osman, *Siyer-i Nebi (Hazret-i Peygamberin Hayatı)*, 29. bs., DİA Yayınları, Ankara, 2014.

- Kılıç, Hulusi, “Belâgat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. V, s.s. 380-383, İstanbul, 1992.
- Kılıç, Hulusi, “Esrârü'l-Belâga”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XI, İstanbul, 1995.
- Koyuncu, Recep, “*Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays*”, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâmiyet)*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Kutluer, İlhan, “Hikmet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVII, s.s. 503-511, İstanbul, 1998.
- Mâcit, İlyas, *İnşâd ve Hitabet*, Resimli Kitap Matbaası, İstanbul, 1328/1912.
- Mahfûz, Ali, *Fennü'l-Hatâbe*, Dâru'l-İ'tisâm, y.y.y., t.y.
- Maksudoğlu, Mehmet, *Arapça Dilbilgisi*, 12. bs., Envar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Mu'cemu'l-Vasît, 4. bs., *Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye*, Mektebetu's-Şurûku'd-Duveliyeye, Kahire, 2004.
- Muhammed Ahmed Câd, Ali Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Eyyâmu'l-Arab fî'l-Câhiliyye*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1408 / 1988.
- Muslihuddin Mustafa, *Ahterî-i Kebîr*, Nâşir, Hacı Ahmed Hulusi ve Hacı Mustafa Derviş ve Şürekâsı (Sahafiye-i Osmaniye Şirketi), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1310.
- Muttakîzâde, İsâ ve İsmâîlî, Seccâd, “*Fennu'l-Hatâbeti fî Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâiyyeti fî Asri'l-Emevî*”, (Çevrimiçi) cls.iranjournals.ir/pdf_1262_ffced23f76c93d49d23efe47bab8eb65.html, 29.05.2015.
- Nallino, Carlo Alfonso, *Tarihu'l-Âdâbi'l-Arabiyye*, y.y., Mısır, 1910-11.
- Nursî, Bediüzzaman Said, *Mektubat*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1986.
- Nursî, Bediüzzaman Said, *Sözler*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1989.
- Online Arapça Türkçe Sözlük, (Çevrimiçi) <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr>, 29.05.2015.

- Önkal, Ahmet, “Abdurrahmân b. Avf”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. I, s.s. 157-158, İstanbul, 1988.
- Önkal, Ahmet, “Ahnef b. Kays”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. II, İstanbul, 1989.
- Önkal, Ahmet, “Amr b. Âs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. III, s.s. 79-81, İstanbul, 1991.
- Öz, Mustafa, “Katari b. Fücae”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXV, s.s. 31-32, Ankara, 2002.
- Öz, Mustafa, “Şia”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIX, s.s. 111-115, İstanbul, 2010.
- Özaydın, Abdülkerim, “Eşdak”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XI, s.s. 460-461, İstanbul, 1995.
- Özbalıkcı, M. Reşit, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005.
- Özbay, Âdem ve Reca, Ömer Faruk, *Hz. Ali'nin Liderlik Sırları ve Hitabet Sanatı*, 2. bs., ed. İbrahim Özbay, Ares Kitap, İstanbul, 2010.
- Özkuyumcu, Nadir, “Hâlid b. Safvân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XV, s.s. 286-287, İstanbul, 1997.
- Özkuyumcu, Nadir, “Kayrevan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXV, s.s. 88-90, Ankara, 2002.
- Özön, Mustafa Nihat, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, Hitabet, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1954.
- Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheratu Hutabi'l-Arab*, 1. bs., c. I, II, III, Kahire, 1933.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Selçuklular, Bâtını Fitnessine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâmi Mücadele Projesinin Doğuşu*, çev., Şerafettin Şenaslan, Necmettin Salihoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul, 2013.
- Serinsu, Ahmet Nedim, v.d., *Dinî Terimler Sözlüğü*, MEB Yayınları, Ankara, 2009.
- Suruç, Salih, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, 335. bs., Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şelbî, Abdu'l-Celil Abduh, *Hatâbetu ve İ'dedu'l-Hatîb*, 3. bs., Dâru's-Şurûk, Kahire, 1987.

- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Alfa Basın-Yayım, İstanbul, 1998.
- Şevki Dayf, *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabîy*, 9. bs., Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.
- Şimşirgil, Ahmet, *Birincil Kaynaklardan Osmanlı Tarihi KAYI Ertuğrul'un Ocağı I*, 6. bs., KTB Yayınları, İstanbul, 2010.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, 7. bs., Damla Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 2. bs., Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.
- Türk Dil Kurumu, (Çevrimiçi)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, 29.05.2015.
- Uğur, Mücteba, “Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, s. 291-326, 1986.
- Uludağ, Süleyman, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVI, s.s. 291-293, İstanbul, 1997.
- University of Babylon, College of Education, (Çevrimiçi)
<http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.
- Uralgiray, Yusuf, *İlk ve İleri Dilbilgisi*, c. II, y.y., Riyâd, 1986.
- Uzun, Mustafa, “Hitabet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVIII, s.s. 160-163, İstanbul, 1998.
- Uzun, Mustafa, “Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy., 19, s. 145-169, 2000.
- Ünal, Ömer, “*Sadru'l-İslâm'da Edebi Çevre (1-41/622-661)*”, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 1995.
- Ünlü, Demirhan, *Kur'an-ı Kerim Tecvidi*, 3. bs., y.y., Ankara, t.y.
- Üzüm, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXIV, s.s. 64-65, İstanbul, 2001.
- Üzüm, İlyas, “Sıffîn Savaşı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXVII, s.s. 108-109, İstanbul, 2009.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVI, s.s. 305-307, İstanbul, 1997.

- Yeğin, Abdullah, *Yeni lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, c. II, İstanbul, 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. I, İstanbul, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdûlmelik b. Mervân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. I, s.s. 266-270, İstanbul, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Dahhâk b. Kays”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. VIII, s.s. 409-410, İstanbul, 1993.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim-i Horâsânî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. X, s.s. 197-199, İstanbul, 1994.
- Yiğit, İsmail, “Emeviler”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XI, s.s. 87-104, İstanbul, 1995.
- Yiğit, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXVI, s.s. 490-491, Ankara, 2002.
- Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXIX, s.s. 424-426, Ankara, 2004.
- Yiğit, İsmail, “Muhtâr es-Sekaff”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXI, s.s. 54-55, İstanbul, 2006.
- Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIII, s.s. 438-443, İstanbul, 2007.
- Yiğit, İsmail, “Ömer b. Abdilazîz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIV, s.s. 53-55, İstanbul, 2007.
- Yiğit, İsmail, “Sıffîn Savaşı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXVII, s.s. 107-108, İstanbul, 2009.
- Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru Nehdat Masr, Kahire, t.y.

EKLER: ÖRNEK HİTABELER

EK 1: CAHİLİYEDE ÖRNEK HİTABELER

1.1. Âmir b. et-Tufeyl ve Alkame

Münâfere Hitabeti

Âmir, bir gün kavminin şan-şerefi konusunda Alkame ile çekişmeye ve rekabete başlamıştı. İkisinin arasındaki iş, gittikçe ciddileşti. Âmir dedi: Allah'a yemin olsun, muhakkak ki ben senden soylulukta daha asil ve daha şerefliyim, nesep açısından senden daha köklüyüm, üstün başarı göstermek ve destek (kuvvet ve yardım) yönünden de senden daha uzunum.

Alkame dedi: Senin ile münâfere ederim (boy ölçüşürüm), ben de meziyetimi sayıyorum ve senin ile tartışıyorum. Ben doğru, dürüst ve hürmetkâr birisiyim, şüphesiz sen bir günahkâr / fâcirsin. Ben, çok çocuğu olanım ve şüphesiz sen kısır erkeksin, ben vefalıyım (sözüne ve yemine sadık, güvenilir), muhakkak ki sen ise ihanet eden, sahtekâr ve vefasızsın.

Âmir dedi: Senin ile münâfere ederim (boy ölçüşürüm), ben de meziyetimi sıralıyor ve senin ile tartışıyorum. Şüphesiz ki ben, ümmet (kabile) bakımından daha yaygınım / meşhurum, yükseklik (kâmet) yönünden senden daha uzunum, himmet yönünden daha boyutluyum (himmetim senden daha geniştir).

İkisinin kelamı uzadı gitti ve (her ikisi) aralarında hüküm ve görüş belirtmeye çıkmak ve muhakeme (bir hakem tayini) için anlaştılar. Bu maksatla bölgeleri dolışmaya başladılar. İnsanlar korku sebebiyle, ikisinin arasında hüküm verip görüş belirtmekten çekindiler tâ ki (ikisi) Herim b. Kutbe el-Fezârî'ye yönlendirildiler. Herim, ikisi arasında vaki olabilecek fitneden sakındığı için insanların ayrılması ve gitmesini istedi. Aralarındaki işin mahiyetini öğrenince, topluluğun dağılması için, her ikisini de oyalamaya ve karşısındaki rakibi hakkında korkutmaya başlayınca iki taraf ve onlara tabi olan topluluk, fitneden kurtuldu. Her ikisinden biri, diğerinden korktu, hatta aralarında eşit hüküm verilmesi hâricinde bir istekleri kalmamıştı. Son-

ra Herim, ikisini de çağırarak insanların şahit olduğu ortam içinde onlara dedi ki: İkiniz de birlikte devenin iki dizi gibi yere düşüyorsunuz ve beraberce kalkıyorsunuz. Her ikisi bu söze razı oldu ve ayrıldılar ve bölgelerine doğru yöneldiler.

Câhiliye dönemi hakemlerinden biri olan Herim, Ömer b. Hattab'ın halifeliği dönemine kadar yaşamıştı. Hz. Ömer (r.a.), bir gün ona şöyle dedi: İkinisi de nasıl ürküttün (birbirini ürküterek kaçırdın)? Herim ise onun sorusunu şöyle cevapladı: Ey müminlerin emiri, onu şimdi söylesem harp veya fitne çıkar (mücadele tekrar başladı) yere döner). Ömer dedi ki: İdare etme hususunda sen konumunun adamısın.¹¹⁸¹

1.2. Ebû Tâlib

H. Peygamber (s.a.v.) ile H. Hatice (r.a.)'nin Evliliği

Ebû Tâlib, yeğeni H. Peygamber (s.a.v.)'in H. Hatice (r.a.) ile izdivacı (nikâhı) esnasında şöyle hitap etmiştir:

“Bizi, H. İbrahim (a.s.)'in sulbünden ve H. İsmail (a.s.)'in zürriyetinden (soyundan) kılan Allah'a hamd ve şükür olsun. Bize haram beldeyi, örtülü beyti verip emanet etti ve bizi insanlara hakem kıldı. Sonra kardeşimin oğlu Abdullah b. Muhammed, Kureyş'ten hangi bir gençle kıyaslanırsa iyilikte, fazilette, cömertlikte, akılda, şan-şeref ve asalette / soylulukta onlara üstün gelir ve tercih edilir. Her ne kadar malı az olsa da mal, ödünç verilerek tekrar iadesi istenilen ve eğreti olan geçici bir gölge konumundadır. Onun Huveylid kızı Hatice'ye isteği vardır, onun da ona karşı arzusu vardır, mehirden ne isterseniz boynumun borcudur / bana aittir.¹¹⁸²

1.3. Eksem b. Sayfî

Eksem b. Sayfî'nin, (Kardeşinin Ölümü Sebebiyle) Amr b. Hind'e Taziye Hitabesi

¹¹⁸¹ Atıyye, a.g.e., s. 79-80.

¹¹⁸² Atıyye, a.g.e., s. 75; Safvet, a.g.e., I, 38.

Meşhur Câhiliye dönemi şairi Eksem b. Sayfî, Arap (Hire) meliki Amr b. Hind'i tesellide bulunarak ona şöyle demiştir:

“Ey hükümdar! Bu dünyanın ehli yolcudur, yola çıkış akdi ancak onun dışına çıktığında kaldırılır. Diğer bir ifade ile sefer devam etmektedir (eski Arap adetlerine göre deve üzerindeki ip, sefere ya da yolculuğa çıkışı, o ipin düğümünün çözülmesi de yolculuğun tamamlandığına işaret ederdi). Reddedemeyeceğin bir şey sana gelmişti ki (o gelen) senden ayrılarak gitti ve asla sana dönmeyecek (dünya hayatındaki yolculuk, bu âlemdeki yolculuğumuzun bitmesiyle geri gelmeyecek), senin ile ikamet eden, seni rahatsız edecek (hastalık vs.) ki, seni terk edip ayrıldılar.

Muhakkak ki dünya üç gündür: Dün, ibret ve ders almaktır, adaletin şahidi (hükmedici hâkim) seni korkuttu, seni bırakarak gitti, senin üzerine de hükmü kaldı. Bugün, ganimettir, sana arkadaş olarak geldi, sen gitmedin ve onu (bugünü) uzun süre görmedin, senden hızlı gidicidir. Yarın, sahibi kim, bilemezsin, seni bulduğunda sana gelir. Nimetlere şükretmek ne güzeldir, Kadîre (Allah'a) teslim ol, hayat esasen bizim için geçti-gitti, biz ise onun teferruatı yani dallarıyız, kökten sonra kalan ne ise fûrû da o kadar kalmış demektir! Bil ki musibetten daha büyük olan, onun bırakmış olduğu izlerdir, hayırdan daha hayırlısı, hayır verendir, şerden daha şerli olanı da şerrin failidir.”¹¹⁸³

1.4. Ka'b ibni Lueyy

H. Muhammed (s.a.v.)'in İstikbaldeki Nübüvvetini Ecdadının Müjdelemesi

H. Peygamber (s.a.v.)'in ecdadından olan Kâ'b ibni Lüeyy, H. Muhammed (a.s.m.)'in peygamberliğini ilham eseri olarak şu sözleriyle ilân etmiştir:

"Aniden, Nebî Muhammed gelecektir, (Allah'tan) doğru haberleri verecektir.”¹¹⁸⁴

¹¹⁸³ Atıyye, a.g.e., s. 74-75; Safvet, a.g.e., I, 31.

¹¹⁸⁴ Bediüzzaman Said Nursî, *Mektubat*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1986, s. 173.

1.5. Kays b. Hârîce

Dâhis ve Gabrâ Savaşlarının Hatibi Kays b. Hârîce'nin Hikmetli Hitabesinden:

Her misafirin yemeği bendedir, her korkanın emânı (güveni ve dayanağı) benimdir, güneşin doğuşundan batışına kadar hitap etmek bendedir, (kavmin) birbirlerine tutunmasını (tesanüdü) emrederim, yüz çevirmeyi ve ayrılığı da yasaklarım.¹¹⁸⁵

1.6. Kus b. Sâide el-İyâdî

Ukâz Çarşısında İrad Ettiği Meşhur Hitabesi

Kus b. Sâide, Câhiliye döneminde çok yaşlı olduğu sıralarda, Ukâz panayırında kızıl bir deve üzerinde, meşhur Arap şairleri ve hatiplerinin hazır bulunduğu esnada bir hutbe irad etmiştir. O zaman Hz. Muhammed'de genç yaşlarında Sûk-ı Ukâz'da bu hitabeyi dinlemiş¹¹⁸⁶, ancak henüz insanları İslâm dini'ne davet ile görevlendirilmemişti. Kus'un bu konuşması, Arap edipleri arasında çok fazla şöhret bulmuş ve dillerde destan olmuştur.¹¹⁸⁷ Hitabenin metni şöyledir:

“Ey insanlar! Dinleyiniz, (söylediklerimi) aklınızda tutup belleyiniz. Hayat süren, ölür ve fena bulur, her gelen (istikbalde) olacak olur. Gece kapkaranlıktır, gelip giden gündüz, burçlarla dolu gökyüzü ve yıldızlar ışıdayıp parlar, denizler yükselir, dağlar (gemi demiri gibi) sabittir, arz (yeryüzü) silindir gibi düzdür ve nehirler akar. Şüphesiz, gökte haber, yerde ders / ibret alınacak çok mühim şeyler vardır, (acaba) insanlara ne oluyor ki giderler ve geriye dönmezler? Acaba (onlar) razı olup ta mı (ikamet ediyor) kalıyorlar? Yoksa (orada) bırakılıp (terk edilip) uykuya mı dahi-
yorlar?

¹¹⁸⁵ Atıyye, a.g.e., s. 71.

¹¹⁸⁶ Osman Keskiöğlu, *Siyer-i Nebi (Hazret-i Peygamberin Hayatı)*, DİA Yayınları, 29, bs., Ankara, 2014, s. 29.

¹¹⁸⁷ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., I, 52.

Ey İyâd topluluğu, (hani) nerede babalarınız, ecdadınız (atalarınız), nerede şiddetli / o zorba firavunlar? Onlar size göre malca daha zengin ve ecelleri bakımından sizden daha uzun olmadılar mıydı (öyle değiller mi)? Dehr (geçen uzun zaman), onları (değirmeninde) ezip un gibi öğüttü, kibirleriyle birlikte paramparça etti.¹¹⁸⁸

Önce geçen toplumlarda bizim için ibretler var.

Ölümü açıklayan kaynaklar görmedim, buna işaret eden yollar da yoktur.

Kavmimi büyüğüyle küçüğüyle ölüme doğru giden kaynaklarda gördüm.

Gidenler bana geri dönmüyor, bana mazi, geri gelmiyor ve kalanlar da süreklik göstermiyorlar (mazide durmuyor),

*Kesin (emin) oldum ki, kavmim nerdeyse ben de öyle olacağım / oraya gideceğim.*¹¹⁸⁹

1.7. Nu'mân b. Sevâb

Çocuklarına Tavsiyesi (Vasiyeti)

“Ey oğullarım! Sert (keskin) bir şey, sürçer (hedefe isabet edemez), süvari / yarış atı, tökezler, eser/iz silinir gider, siz bir harp ateşinin tutuştuğuna şahit olduğunuz zaman, kahramanlarının tehlikeye atıldığını, onun (savaş) denizinin kabardığını ve zayıflarının muzaffer olduğunu ve korkakların cesaretli olduğunu gördüğünüzde (orada) durup beklemeyi azaltınız, çünkü firar, kin ve intikam olmadığı müddetçe, ar (ayıp) değildir.”¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 21; Safvet, a.g.e., I, 35-36; Atıyye, a.g.e., s. 75-76.

¹¹⁸⁹ Zeyyât, a.g.e., s. 21; Atıyye, a.g.e., s. 75-76.

¹¹⁹⁰ Atıyye, a.g.e., s. 78.

EK 2: SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE ÖRNEK HİTABELER

2.1. Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz

a) Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke Döneminde İslâmiyet'e İlk Davet Hitabesi

Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisine gelen ilk vahyin üzerinden üç sene geçtikten sonra gizli davet döneminin aleniliğe çevrilmesini haber veren “(Önce) en yakın akrabayı uyar.”¹¹⁹¹ ayetiyle, öncelikle yakın akrabalarını İslâm dini'ne davet etmiştir.¹¹⁹² Evinde tertip ettiği bir yemek ziyafetine aile yakınlarını davet eden¹¹⁹³ Resulullah, İslâm'ı tebliğ ettiği ilk hitabesinde Allah'a hamd-ü sena ederek şöyle demiştir:

“Muhakkak, çayırılık veya otlak aramak talebiyle gönderilen kişi, gelip ehline (ailesine) yalan söylemez, Allah'a yemin olsun ki, şayet bütün insanlara yalan söylesem de size hiç yalan söylemem, tüm insanları aldatmam da sizi aldatmam. Ondan başka ilah bulunmayan Allah'a yemin olsun ki ben özellikle size ve umumen de bütün insanlara (gönderilen) Allah'ın resulüyüm. Allah'a yemin ederim ki siz, uyuduğunuz gibi kesin öleceksiniz, (uykunuzdan) uyandığınız gibi (şüphesiz ki) diriltilecek ve amellerinizden dolayı hesaba çekileceksiniz, iyiliğinize karşı iyilik, kötülüğünüze karşılık da ceza (kötü karşılık) göreceksiniz ve muhakkak ki bu da ya ebedi bir cennet veya ebedi bir cehennem olacak.”¹¹⁹⁴

b) Resulullah'ın Ölüm Hastalığında Medine'de İrad ettiği Son Hutbesi

Resulullah (s.a.v.) Efendimiz, sahabesine karşı hutbe irad ettiği minberden inerek öğle namazını kıldı. Sonra dönüp minber üzerinde oturdu ve ilk sözüne döndü. Bu esnada, adamın birisi onda üç dirhem olduğunu iddia etmiş ve (Resulullah) da onun bedelini adama vermiştir. Sonra sahabesine şöyle demiştir:

¹¹⁹¹ Suarâ, 26 / 214.

¹¹⁹² M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâmiyet)*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 176, 177; Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, 335. bs., Nesil Yayınları, İstanbul, 2013, s. 189-190.

¹¹⁹³ Köksal, a.g.e., s. 178; Suruç, a.g.e., s. 191.

¹¹⁹⁴ Safvet, a.g.e., I, 51.

“Ey insanlar, kimin yanında (emanet vb.) bir şey varsa onu yerine (iade edip) versin. Dünyanın rezaleti az değildir, dikkat edin! Dünya rezilliği, ahiretin rezaletinden daha kolaydır.”

Hitabeden sonra, Uhud Ashabına dua etmiş ve onlara mağfiret dilemiştir, sonra şöyle buyurmuşlardır: “Allah, bir kuluna dünya ile kendi yanında (katındaki makamında bulunması hususunda) tercih yaptırdı ve o (kul) da onun yanını seçti (Allah katındaki yerine karar verdi)” ve (bunun akabinde hemen) Hz. Ebu Bekir ağladı ve dedi ki: “(Ya Resulallah) nefsimiz ve ecdadımız sana feda olsun”.¹¹⁹⁵

2.2. Abdullah b. Abbâs

a) Basralılara İrad Ettiği Hutbe

İmam-ı Ali, tahkîmin başarısız oluşundan dolayı, rakibi Muâviye ile Şamlılara karşı mücadeleye devamı uygun görerek Basra Valisi Abdullah b. Abbas’a bir mektup yazmıştır. Halife, bu mektubunda, kendisinin Basra şehrine gelmeden önce, mücadele edecek birlikleri kendisine yollamasını istemiştir. Abdullah b. Abbas, bu kimselerin Ahnef b. Kays ile gitmeleri için emir vermiş ve onunla (1500) adam göndermiştir. Vali, gönderdiği bu askerî birliğin sayısının çok az olduğunu görmüş ve hatip olarak ayağa kalkarak Basralılara hitap etmiştir. Abdullah, Allah’a hamd ve sena etmiş ve hutbesine şöyle devam etmiştir:

“Ey Basralılar! Halifenin bana (askerî birlik) göndermemi emrettiği bir yazısı geldi. (Ben, bu kişilerin) Ahnef b. Kays ile hareketini emrettim. Sizden ancak (1500) kişi çıktı ve onlar gönderildi. Sizler divan¹¹⁹⁶ sicilinde (60.000) kişi gözüküyorsunuz ki bundan evlatlarınız, köleleriniz ve mevâlîniz hariçtir. Beni dinleyin / dikkat edin, koşun / acele edin, bir kimse nefsinin bahanesini ortaya koymasın. Onun davetinden geri duranların ve üzüntüyü takip eden bir pişmanlık içinde bulduğum herkesin imama (halifesine) karşı isyankâr olduğuna inanıyorum. Sizin toplanmanızı ve sevginizi

¹¹⁹⁵ Safvet, a.g.e., I, 60.

¹¹⁹⁶ Divân-ı ceyş [Farsça] Ordudaki askerlerin isimleri yazılı olan resmi sicil kaydının bulunduğu defterler. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Safvet, a.g.e., I, 231.

/ hareketinizi, Ebu'l-Esved ed-Düeli'ye emrettim. Bir kimse, savaşa katılmamak veya geri kalmak için bir nefis bahanesi uydurmasın ancak kendisini kötüleyip ayıplasın.”¹¹⁹⁷

b) Bir Adama Nasihati

Abdullah b. Abbas, bir adama şöyle öğüt vermiştir:

“Kafanı kurcalamayan veya senin ile alakasız olan bir şey hakkında konuşmayı bırak, seni alakadar eden birçok şeyde konuşmayı da terk et, ta ki senin onu bulduğunda / konu yerine geldiğinde (konuşursun).”¹¹⁹⁸

2.3. Alî b. Ebî Tâlib

a) Alî b. Ebî Tâlib'in Medine'de İrad Ettiği ilk Hutbe (Hitabe) Örneği

Mü'minlerin emiri Alî b. Ebî Tâlib (r.a.), Allah'a hamd ve sena, peygamberine salât ve selam ederek şöyle hitap etmiştir:

“Ey insanlar, Allah'ın kitabına ve nebinizin sünnetine yapışınız, bundan sonra; iddia eden kimse, ancak iddiasını (harice değil), kendisine yöneltsin. Cennet ve ateş önünde olan kişi (mâlâyânî şeyler ile) oyalanmış, çaba sarf edip koşan kimse de kurtulmuştur. Talep eden kimse ümit eder, kusur eden ihmalkâr da ateştedir. Kim iddia ederse, helak olmuş ve kim de zorba olursa, mahvolmuştur.

Sağ ve sol (sağa ve sola gitmek) saptırır ve yanıltır, orta cadde ise: takip edilecek bir yoldur veya kitap ile sünnet ve nübüvvet alametleri izlenecek doğru metottur. Şüphesiz Allah, bu ümmeti şu iki deva ile iyileştirmiş ve tedavi etmiştir: Kamçı ve kılıç. İmam, bu iki şeyde müsamaha ile taviz vermez.

Evlerinizi (kendiniz için) örtü edininiz, aranızda birlik ve beraberlik sağlayın ve yakınlarınızın da aralarını ıslah edip düzeltin; ölüm peşinizdedir. Kim içini değil, dışını gösterirse helak olmuştur. Hak ve bâtil, hepsinin de ehli vardır. Muhakkak ki

¹¹⁹⁷ Safvet, a.g.e., I, 230-231.

¹¹⁹⁸ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 138.

ben sizin durgunluk ve gevşeklik içinde olmanızdan korkuyorum, bizim üzerimize gayret ve çalışmaktan başka bir şey yoktur.”¹¹⁹⁹

b) İmam, Nehrevan’dan Ayrılmayı İsteddiği Sırada İrad Ettiği Hitabesi

Hiz. Ali, Nehrevan’dan ayrılmayı istediğinde, bir hatip olarak ayağa kalktı, Allah’a hamd ve sena ettikten sonra şöyle demiştir:

“Şüphesiz Allah, imtihanınızı iyi yaptı, zaferinizi şerefli kıldı, Allah’ın kitabını sırtları arkasına atan Muâviye’ye ve onun taraftarlarına adaletli olarak hemen yöneliniz.”¹²⁰⁰ Sonra Hiz. Ali, hutbesinin devamında onlara şu ayetleri okumuştur:

“....onlar (ehl-i kitap) verdikleri sözü, arkalarına atıp onu (kitaptakileri) az bir karşılığa değiştiler.”¹²⁰¹

“Kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bilselerdi.”¹²⁰²

c) Sıffın Günlerindeki Hitabesi

Ali b. Ebi Talib (r.a.) her gün Sıffın’da çıkar hatta (askerlerin önündeki) saf-
ların veya iki safın arasında durur ve şöyle derdi:

“Ölümün iki gününden hangisinden kaçınayım, takdir edilmeyen gün veya takdir edilen günden mi? Takdir edilmeyen günden korku duymuyorum, takdir edilen (gün ise) sakınmak ondan kurtarmaz.”¹²⁰³

2.4. Amr b. el-Âs

Tahkîm Hitabesinden

Amr b. As, Tahkîm günü geldiğinde yerine geçmiş, sonra Allah’a hamd ederek şöyle demiştir:

¹¹⁹⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 157.

¹²⁰⁰ Safvet, a.g.e., I, 231.

¹²⁰¹ Âl-i İmrân 3 /187.

¹²⁰² Bakara 2 / 102.

¹²⁰³ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 96.

“Bu adam (Ebû Mûsa el-Eşarî), dinlediğiniz gibi diyeceğini dedi, arkadaşını (Hz. Ali’yi) tanımadı, ben de onun arkadaşına itaat etmeyeceğim ve tanımayacağım, müvekkilim olan Muâviye’yi halifelğe tayin ettim. İşte o, Osman’ın velisi, onun kanını dava eden ve insanlar içinde en haklı olanı, münasibi, hilafete hakkı ve layık olanıdır.”¹²⁰⁴

2.5. Hz. Ebû Bekir (r.a.)

a) Resulullah’ın Vefatında İrat Ettiği Hutbe

Hz. Ebû Bekir, ölümün şiddetiyle sarsıntısı üzerlerine çöken ve kendinden iyice geçen insanların karşısına çıkmış ve onlara şöyle hitap etmiştir:

“Allah’tan başka bir ilah olmadığına ve O’nun bir ve şerikinin olmadığına şahitlik ederim ve Muhammed’in seyyidimiz ve O’nun kulu ve peygamberi olduğuna da şahitlik ederim ve indiği gibi kitaba (Kur’an’a) ve dinin Allah tarafından konulduğuna, haber verip bildirildiği gibi hadise ve söylendiği gibi söze (de şahitlik ederim), şüphesiz ki Allah, el-hakku’l-mübindir...” kelamı böyle uzadı ve devam etti, sonra hitabesini şöyle sürdürmüştür:

“Ey insanlar, kim Muhammed’e ibadet ediyorsa, muhakkak ki Muhammed ölmüştür ve kim de Allah’a ibadet ederse şüphesiz ki hayat sahibi Allah, ölümsüzdür. Allah, size dininizi verdi (dine dair işleri sizin için sundu) ve (siz de o dini) mahzun bırakmayın. Muhakkak ki Allah, nebisi için sizin katınızda bulunanı seçti ve onu sevabına kattı (nebisine mükâfatını çokça ihsan etti) ve sizin için kitabını (Kur’an’ı) ve nebisinin sünnetini geride bırakmış, Allah, resulünü kendi yanına alıp onun yerini Kur’an ve sünnet ile doldurmuştur. Kim bu iki şeyi alırsa (Müslümanlığı) hak olarak kabul eder (öğrenmiş olur) kim de ikisini ayırırsa inkâr etmiş olur.”

“Ey iman edenler! ... Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun...”¹²⁰⁵ Şeytan, nebinizin vefatıyla sizi meşgul edip oyalamasın, dini-

¹²⁰⁴ Safvet, a.g.e., I, 212-213.

¹²⁰⁵ Nisa 4 / 135.

nizden dolayı sizi günaha sürüklemesin, aciz kaldığınız şey hususunda önce davranın, (ölümün) sizi içine dâhil etmesini / yakalamasını beklemeyin.¹²⁰⁶

b) Hz. Ebû Bekir (r.a.)’in Usâme b. Zeyd’e Tavsiyesi / Vasiyeti

Hz. Ebu Bekir (r.a.) Üsâme ve ordusunu Übney’e¹²⁰⁷ göndereceği sırada şöyle demiştir:

“Ey İnsanlar! Durun, size söyleyeceğim (10) tavsiyemi aklınızda tutup belleğiniz:

- * İhanet etmeyiniz,
- * Göğsünüz kin ve nefretle veya hainlikle dolmasın,
- * Vefasızlık ve ihanetle aldatmayın,
- * Sert davranarak ceza vermeyin ya da insanların bilek, kulak, ayak vb. vücut organlarını kesmeyiniz,
- * Küçük çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin,
- * Hurma ağaçlarını kökünden kesmeyin, verimli meyve ağaçlarını da kesmeyin,
- * Yemek hâricinde koyun, inek ve develeri boğazlamayın,
- * Kendilerini manastıra vermiş ve nefislerini zahitliğe adanmış rahiplerin bulunduğu kavme uğradığınızda, adadıkları şey üzere onları (kendi haline) bırakınız.
- * İçinde her türlü yemeklerin olduğu kaplarla size ikram eden bir kavme uğrayacaksınız, onları yavaş yavaş yediğiniz zaman üzerlerine Allah’ın ismini (besmeleyi) zikrediniz,
- * Başlarının ortalarını tıraşlamış ve etrafını da alın bağı gibi bir sargı ile sarıp bırakmış kavimlerle karşılaştığınızda, onlara kılıç ile geniş (enli) vurun ve besmeleyle hamle yapıp hücum edin ve hücumlarını da savuşturun.¹²⁰⁸

¹²⁰⁶ Safvet, a.g.e., I, 66-67.

¹²⁰⁷ Übney: Mu’ta yakınında ve Şam’ın doğusunda bir mahal, Usâme’nin babası Zeyd b. Hârise orada katledilmiştir.

¹²⁰⁸ Safvet, a.g.e., I, 74.

2.6. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî

Tahkîm Hitabesinden

Hakemler Dûmetü'l-Cendel'de bir araya geldiğinde, aralarındaki diyaloglar, halifelik problemi etrafında dönüp dolaşıyordu. Hakemlerin hilafeti konuştukları bu görüşmeler sonucu, her ikisi toplanmış halde (kararı bekleyen) insanların bulunduğu yere doğru geldiler. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, ön tarafa çıkmış, Allah (c.c.)'a hamd ve sena ettikten sonra şöyle demiştir:

“Bu ümmetin işini görüştük, hilafete en uygun ve (ümmezin darmadağınık durumunu ve birliğini sağlayacak, salih bir kişiyi görmedik. Benim ve Amr'ın görüş birliğine vardığımız durum ise, Ali ve Muâviye'nin azledilmesidir. İslâm ümmetinin bu meselesine yöneldik. İnsanlar, sevdiklerine velayeti versin (halk, istediğini hilafete geçirsin), Şüphesiz ki ben Ali'yi ve Muâviye'yi azlettim, (halifelik işini) kendinize yönelerek çözümleyin ve bu işe en layık / ehil gördüğünüze hilafeti verin.”¹²⁰⁹

2.7. Hasan b. Alî (r.a.)

a) Hikmetli Sözünden

“Yaptığın iş miktarınca karşılık iste (ancak hakkın kadar elde etmeyi dile).”¹²¹⁰

b) Örnek Hutbelerinden

“Biliniz ki hilim güzellik ve süstür, vakar ise muhabbet ve dostluktur, sıla nimettir, kendisiyle övünmeyi (tekebbürü) çoğaltmak ve acele etmek sefehtir (akılsızlık, utanmazlık ve rezalettir), sefeh ise zayıflık ve acizliktir. Ehli denaetle (aşağılık, alçak ve düşük kimselerle) karşılıklı oturup sohbet dostu olmak ayıp ve çirkinliktir, zulüm ve gayr-i adil kimselere karışmak zan ile şüphedir”.¹²¹¹

¹²⁰⁹ Safvet, a.g.e., I, 212.

¹²¹⁰ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 167.

¹²¹¹ Safvet, a.g.e., II, 12.

EK 3: EMEVİLERDE ÖRNEK HİTABELER

3.1. Suriye (Şam)'da Hüküm Süren Emevi Halifeleri

Sıra No	Emevi Halifeleri ¹²¹²	Hilafete Geçiş Tarihleri
1	Muâviye b. Ebû Süfyân	(41 /661)
2	I. Yezîd b. Muâviye	(60/680)
3	II. Muâviye b. Yezîd	(64/683)
4	I. Mervân b. Hakem	(64/684)
5	Abdûlmelik b Mervân	(65/685)
6	I. Velîd b. Abdûlmelik	(86/705)
7	Süleyman b. Abdûlmelik	(96/715)
8	Ömer b. Abdülazîz	(99/717)
9	II. Yezîd b. Abdûlmelik	(101 /720)
10	Hişâm b. Abdûlmelik	(105/724)
11	II. Velîd b. II. Yezîd	(125/743)
12	III. Yezîd b. I. Velîd	(126/744)
13	İbrahim b. I. Velîd	(126/744)
14	II. Mervân b. Muhammed	(127 -132 /744-750)

¹²¹² Yiğit, “Emeviler”, XI, 95.

3.2. Abdurrahman b. Muslim (Ebû Muslim el-Horâsânî)

Kumandanlarına Nasihati

Ebû Müslim komutanlarına (şöyle) söylerdi:

“Kalpleriniz cesareti haber versin, şüphesiz bu (kalbinizin cüreti bildirmesi) muzafferiyetin sebeplerindendir. Kin ve hedeflerinizi çoklukla zikrediniz (merhameti kalbinizden çıkarınız), çünkü o; gözü peklik, cesurluk ve yiğitliğe sevk eder. Taifele-ri (fırkaları, toplulukları) zorlayınız, zira o (mecburiyet ve yükümlülük) muhâribin kalesi ve himayesidir”.¹²¹³

3.3. Abdülmelik b. Mervân

Halka Tavsiyesi ve Nasihati

a) Abdülmelik minberde dedi ki:

“Dikkat, uyanın! Ey Arap topluluğu, bize insaf etmez misiniz? Bizden Ebû Bekir ve Ömer’in gidişatını ve ahvalini istiyorsunuz ve siz, kendi nefislerinizde o tavır içine girmiyorsunuz; bizim tebamızda da Ebû Bekir ve Ömer’in tebası ve sahip oldukları bir ahlak yoktur, Allah’tan her şeyde yardım etmesini istiyorum.”¹²¹⁴

b) “Acz ile başladığım mahbûb (nefse hoş gelen, iyi) bir şey yüzünden kendimi övmedim, basiretle / sağduyulu veya kararlılıkla başladığım mekruh (kötü, tiksilenen, iğrenç) bir işten dolayı da kendimi kınamadım.”¹²¹⁵

3.4. Ahnef b. Kays

Örnek Hutbelerinden

Ahnef, Allah’ı hamd ve sena ettikten sonra şöyle demiştir:

¹²¹³ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 184.

¹²¹⁴ Câhiz, a.g.e., I, 265.

¹²¹⁵ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 284.

“Ezd ve Rebia topluluğu! Siz bizim dinde kardeşimiz, sıhriyet / hısımlıkta müttelikimiz, nesep / soy yönünden öz kardeşimiz, evimiz veya bölgemizde komşularımız, düşman karşısında yardımcı ve destekçimizsiniz. Allah’a yemin ederim, Basra’nın Ezd’lileri, Kûfe’nin Temim’lilerinden bize daha sevimlidir ve Kufe’nin Ezdlileri, Şam’ın Temimlilerinden daha sevimlidir; Şayet kendinizi bizden daha üstün görüyorsanız ve içinizde hased varsa, hilmimiz (tahammül ve yumuşaklığımız) ve servetimiz, bize ve size kâfi / yeterlidir.”¹²¹⁶

3.5. Ebû Hamza el-Hâricî

Mekke’de İrad Ettiği Hutbe

Ebû Hamza el-Hâricî, minberde Arap yayına dayanmış olarak, Allah’a hamd ve sena ettikten sonra şöyle demiştir:

“Ey insanlar, muhakkak Resulullah, erken gelmedi, geç de gelmedi, ancak Allah’ın izni ile (Allah) ona emir verdi ve vahyetti, Allah Kur’an-ı indirdi, içindekileri açıkladı ne yapacağını, nelerden sakınacağını ona beyan etti, dininden ve emrinden şek-şüphe (zannı ve şaşırması) yoktur. Sonra Allah, onun ruhunu kabzetti ve Müslümanlara dinlerinin yol gösterici usul ve tarzlarını veya işaretlerini peygamberine öğretmişti.

Muhammed Resulullah, din işlerinde (Hz. Ebu Bekir’i nasıl) sorumlusu yapıp vazifelendirdiyse, bundan dolayı Müslümanlar da (Ebu Bekir’i) dünya işlerinde vazifelendirdi (biat ederek hilafete geçirdiler). Ebu Bekir, ehl-i ridde ile (dinden dönenlerle) çarpıştı, Kitap ve sünnet ile davrandı (ve öldü), Allah ona rahmet etsin.¹²¹⁷

Sonra Ömer b. Hattab, halifelîğe geldi ve arkadaşı (Hz. Ebu Bekir’in) hâlini ve yolunu takip etti, kitap ve sünnetle amel etti, fey (vergi) leri tahsil etti, askerlere erzak (maaş) verilmesi konusunda emir verdi, insanları Ramazanda topladı, içki içe-

¹²¹⁶ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 219.

¹²¹⁷ Câhiz, a.g.e., II, 122.

ne 80 değnek / kamçı cezası verdi, düşmanlara kendi ülkelerinde gazve yaptı, kendi ictihâdı üzerinde yürüdü ve öldü, Allah ona rahmet etsin.

Sonra Osman b. Affan, halifelîğe geldi, altı sene iki arkadaşının izi üzere gitti ve onların dışına çıkmadı, sonra son altı sene ilk altıyı bozdu (ibtal etti), sonradan kendi yolunda yürüdü ve öldü. Sonra Ali b. Ebî Tâlib, halifelîğe geldi, haktan bir şey (derece) elde etmedi (hakka ulaşamadı), kendisini yükseltecek bir yol tutamadı, sonra kendi yolu üzerinde yürüdü ve öldü.

Sonra Allah resulünün mel'unü (lanetlediği) Muâviye b. Ebî Süfyan ve oğlu halifelîğe (yönetime) geldi, Allah'ın kullarını köle / hizmetçi edindi, Allah'a hane-danlıkla meyletti (saltanatı koydu), onun dinini fesada çevirtti, sonra o da kendi yo-lunda yürüdü ve öldü, ona lanet ediniz, Allah ona lanet etsin,

Sonra, Yezîd b. Muâviye halifelîğe geldi. Yezîd içkiciydi ve Yezîd maymun ve tazı / av köpeğidir, fasıktır / içi bozuk olup ferci / uçkuruna sahip değildir, Al-lah'ın ve meleklerinin laneti onun üzerine olsun.¹²¹⁸

3.6. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî

Hutbe Örneklerinden

Allah'ım, hidayeti hak yol olarak göster ki ona tabi olayım, dalaleti de günah / haddi aşmak yolu olarak göster ki ondan sakınayım, beni kendi nefsimle terk etme ki ben senden uzak durup yolumu kaybederim / iyice sapıtırım. Allah'a yemin olsun ki dünyadan gelip geçen hayatımı benim sarığımın karşılığında versen ben sevmem / razı olmam (Haccâc, mazideki dünyam, karşılık olarak bu sarık kadar değere sahip-tir, demek ile dünyanın hakaretine işaret ediyor).¹²¹⁹

¹²¹⁸ Câhiz, a.g.e., II, 123.

¹²¹⁹ Câhiz, a.g.e., II, 137-138.

3.7. Hâlid b. Safvân

Oğluna Nasihati

Hâlid b. Safvân, oğluna nasihatla şöyle demiştir:

“Gizli / sırlı işlerden ve amellerden açıkça sana maslahatlı olmayanı (işe yaramayan) şeyi terk et.”¹²²⁰

3.8. Hasan-ı Basrî

Örnek Nikâh Hitabesi

Hasan-ı Basrî, nikâh hutbesinde Allah’a hamdü sena ettikten sonra şöyle derdi:

“Şimdi, bundan sonra şüphesiz, Allah bu nikâh ile kesilmiş olan akraba / yakınlıkları, muhtelif nesepleri bir araya getirdi. (Allah), böylece dininden sünnet ve emirlerinden aşikâr / açık bir yol olarak bunu gösterdi (nikâhı mü’minlere sünnet kıldı). Fülân kimse, size evlenmek teklif edince veya sizden kız istediğinde, Allah ona nimet (iyilikte bulunarak ihsan) verdi; keza o kimse, mehir verir, Allah ile istihare edin, isteyene karşı hayır cevap verin, Allah size merhamet etsin.”¹²²¹

3.9. Katarî b. Fucâe (Hâricî)

Hikmet Dolu Veciz Bir Hitabesi

Katarî, kendi nefsi için şöyle derdi:

“Ölüm sahasında çokça sabret,

Ebediliği elde etmek imkân dâhilinde değildir.”¹²²²

¹²²⁰ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

¹²²¹ Safvet, a.g.e., III, 362.

¹²²² Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

3.10. Kuteybe b. Muslim b. Amr el-Bâhilî

Komutanlar / Askerler İçin Harp Taktiğine Ait Örnek Bir Hitabesi

“Harbe çıktığınızda, tırnaklarınızı uzatın, saçlarınızı kısa tutun, insanlara göz ucuyla (heybetli) bakın, (esas maksadınızı gizleyerek) şifre ile birbirinize hitap edin, dürtünce iğne gibi dürtün (tedavisi müşkil olan, öldürücü darbe vurun)”.¹²²³

3.11. Muâviye b. Ebû Sufyân

İrad Ettiği Son Hutbe

Muâviye, minbere çıktığında, Allah’a hamd ve sena etti, sonra sakalını tutup (eliyle kavrayarak) dedi ki:

“Ey İnsanlar! Ben, hasat vakti gelen bir ekinim, nüfuz ve otoritem uzadı, hat-ta sizi usandırdım ve siz de beni usandırdınız, ben sizden ayrılmayı siz de benden ayrılmayı temenni ettiniz, muhakkak ki, benden sonra ancak benden daha şerli olanı gelecektir, nasıl benden önce benden daha hayırlısı geldiği gibi, şu da var ki kim Allah’ı sever ve karşılaşmayı arzu ederse, Allah’da onunla karşılaşmayı ister. Ey Allah’ım! Ben senin ile karşılaşmayı sevdim ve arzu ettim, sen de benim ile karşılaşmayı arzu et / hoşnut ol.”

Sonra (minberden) indi ta ki ölene kadar tekrar minbere çıkmadı.¹²²⁴

3.12. Ömer b. Abdilazîz

İbret Dolu Hutbelerinden

“Ey insanlar: Dünya sadece yıpratıcı (öldürücü ve yorucu) bir ümittir ve eksilen / azalan bir süre, onun gayrisindeki mekâna ulaşmaktır ve eğri büğrü değil (dos-

¹²²³ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 120.

¹²²⁴ Kâlf, a.g.e., II, 311.

doğru) ölüme yürümektir, işini düşünerek tefekkür eden, kendisine nasihat eden, Rabbini murakabe eden / gözetleyen, günahını karşılayan (karşısına alan) kişiye Allah, rahmet etsin ve kalbini nurlandırсын.

Ey insanlar: Sizin babanız (işlediği) bir suçla cennetten çıkarıldı ve Rabbiniz tövbe ile affedeceğini vaat etti, sizden biri günahı ile korku ve Rabbinden de ümit üzere olsun.”¹²²⁵

3.13. Sahbân b. Zufer el-Vâilî

a) Hikmetli, Veciz Hutbelerinden

“Şüphesiz dünya mesaj ve tebliğ yeri, ahiret dâru’l-karar / ebedi kalınacak yerdir. Ey insanlar, geçiş yeri ve geçiş zamanı olan dünyadan, asıl ikamet mahalliniz olan ahiretteki yerinizi alınız. Örtünüzü çekip yırtmayın, sırlarınız birinden (ondan) saklanmaz, dünyadan bedenleriniz çıkmadan önce, kalplerinizi çıkartınız, onda yaşadınız, başka bir gaye için yaratıldınız, adamın birisi ölünce, insanlar: Ne bırakmış? derler, melekler de: (ahiret için) ne takdim etti? derler.”¹²²⁶

b) Meşhur Hitabesi

Sahbân’ın Emevi dönemi hitabetine örnek olarak gösterilebilecek Muâviye ile aralarında geçen konuşması şöyledir:

Muâviye ona: (haydi) konuş, dedi. Sahbân da: “Bana bir asa getirin” dedi. (Oradakiler, hayret ederek) “onunla ne yapacaksın? Sen müminlerin emirinin huzurundasın” diye söyleyince o, şöyle dedi: “Musa, Rabbi ile konuşurken asayı ne yapmıştı? ” Muâviye, bu cevaba güldü ve isteğinin yapılması (asa getirilmesi) için emir verdi. Ona (asa) geldiğinde, getirdikleri asayı beğenmedi, hoşlanmadı ve onu tekmeledi, (hemen) onun kendi bastonunu getirdiler.

¹²²⁵ Safvet, a.g.e., III, 465.

¹²²⁶ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

Sahban, öğle namazından ikinci namazının vakti gelinceye kadar öksürmeden, boğazını temizlemeden, duraklamadan, ağır davranıp da geciktirme yapmadan, başladığı mevzu dışına çıkmadan devam ederek hitap etti. Onun bu hali böyle devam etti, tâ ki huzurdakiler (muhataplar), şaşırdılar, dehşet ve hayrette kaldılar. Muâviye, ona eliyle işaret etti. Sahban da: Kelamımı kesme (deyip aynen) ona işaret etti. Muâviye: “salât!” dedi. (Sahban) da ona şöyle söyleyerek mukabele etti:¹²²⁷ O (namaz) önünde! Biz salât, tahmid, vaad ve vaid içindeyiz (sanki bizim yaptığımız ibadet değil midir? gibi cevap verdi). Buna karşılık Muâviye şöyle dedi:

“Sen, Arapların (hatiplerin) en büyüğü ve en meşhurusun, Sahban (Arap, acem, cin, ins hepsinin hatibiyim manasında) “Acem, cin ve insin” dedi.¹²²⁸

3.14. Târik b. Ziyâd

Endülüs’ün Fethinde İrad Ettiği Hutbe

Bilâd-i Mağrib, Velîd b. Abdilmelik’in valisi olan Musa b. Nusayr için boyun eğip itaat etti. Onun gözü, Bilâd-i Endülüs’te idi, oranın fethedilmesini arzu ediyordu. Azatlı kölesi Tarık b. Ziyad komutanlığında çoğunluğu Berberîlerden müteşekkil bir orduyu h.92’de Endülüs’e sevketti. (Tarık) ordusunu denizden karşı kıyıya geçirdiğinde onun haberi Gotların kralı Lüzerik’e¹²²⁹ iletildi. Daha sonra kral, muhteşem ordusuyla savaşa yöneldiğinde Tarık, ordusunun azlığından dolayı mağlup olmaktan korktu.

Dönüş hususunda askerlerin kalplerindeki bütün ümitleri kesmek gayesiyle nakil gemilerini yaktırdı ve ordusunun huzuruna çıktı ve ayakta Allah’a en layık ve üstün şekliyle hamd ve sena etti, sonra onları (askerleri) cihada teşvik ve şehitliğe özendirip dedi ki:

¹²²⁷ Zeyyât, a.g.e., s. 188.

¹²²⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

¹²²⁹ Got kralı Lüzerik’in diğer ismi Vizigot kralı Rodrigo’dur. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Atçeken, “Târik b. Ziyâd”, XXXX, 25.

“Ey insanlar, kaçış nereyedir? Deniz arkanızda ve düşman önünüzde, Allah’a yemin olsun ki size doğruluk (harpte samimiyet göstermek) ve sabırdan başka bir şey yoktur, şunu iyi bilin ki siz, bu adada öyle durumdasınız ki, alçak ve cimri sofrasında (mahrum olan) yetimden daha ziyandasınız (size yardım edecek kimse yok) ve düşmanınız ordusuyla sizi karşıladı, onun silahı ve erzakı boldur ve sizin kılıçlarınızdan başka bir sığınağınız yoktur ve düşmanınızın ellerinden zorla alacağınız azığın hâricinde azığınız yoktur. Muhtaçlık üzere günleriniz uzarsa bir şey yapamazsınız, kuvvetiniz gider, düşman ordusunun kalbi, korkunun yerine cesaretle dolar, işinizle ilgili akıbetiniz yönünden rezil ve rüsva olmaktansa bu azgınlarla mücadele ederek kendinizi savununuz.

Düşmanın muhkem şehri sizi bu duruma attı, kendinizi ölüme reva görürseniz elinizdeki imkânı değerlendirebilirsiniz, ben de sizin ile aynı konumda olduğum bir işten dolayı sizi sakındırmıyorum, kendim için yakıştıramadığım ve nefislerin en ucuz meta olduğu bir plana / duruma sizi zorlayıp sürüklemedim. Bilin ki daha zorlu / meşakkate biraz sabrederseniz, uzun süre daha refah, daha tatlı şeyden faydalanıp tadına vardığınızda, kendi payınızın benim payımdan daha fazla olduğu yerde, beni bırakarak kendinizi tercih etmeyiniz.”¹²³⁰

3.15. Vâsıl b. Atâ

Örnek Hutbelerinden

“Muhakkak ki müminlerin kıssalarının en güzeli (iyisi ve mükemmeli) ve müttakilerin öğüt ve nasihatlerinin en beliği, Allah’ın kitabıdır. Onun ayetleri tertemiz, beyanı (açıklamaları) vazıhtır (açık ve nettir), size okunduğu zaman ona kulak verin, umulur ki felaha (kurtuluşa) erersiniz, yoldan çıkartan ve saptıran şeytandan, güçlü olan Allah’a sığınırım, şüphesiz ki Allah, işitir ve bilir.

“De ki: O, Allah’tır, bir tektir. Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Ondandır çocuk olmamıştır (kimsenin babası değildir).

¹²³⁰ Safvet, a.g.e., II, 299-300.

Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir.”¹²³¹

Allah, bize ve size hakîm (hikmetli) kitabıyla ve apaçık vahyi ile fayda verdi, bizi ve sizi elim (çok acı) bir azaptan korudu ve bizi ve sizi Naîm Cennetlerine dâhil etti.”¹²³²

3.16. Ziyâd b. Ebîh

a) Örnek Bir Hitabesi

Ey insanlar! Bizden öğrendiğiniz kötü şeyler, bizden duyduğunuz iyiliklerden en iyi şekilde faydalanmaktan sizi alıkoyup engellemesin.”¹²³³

b) Örnek Hutbelerinden

Cahillerin cehaleti, körlerin yollarını sapıtması, sefihlerinin içinde olduğu ehlini ateşe götüren azgınlık, hilim sahiplerini de içine dâhil etmiştir. Sanki siz, Allah’ın kitabını okumuyor, Allah’ın itaat ehline hazırladığı karşılığı / kıymetli ikramı, isyan ehline de ebedi zaman içinde hazırladığı elim azabı duymuyorsunuz.”¹²³⁴

“Ey insanlar! Biz size idareci ve sizi savunan olduk, Allah’ın bize verdiği otoriteyle sizi idare ediyor ve Onun bize verdiği yetki ile de sizi koruyoruz, bu yüzden size düşen, istediğimiz şeylerde bizi dinlemeniz ve itaat etmenizdir. Tayin edildiğimiz şeyde size adaletli olmak, bize düşen vecibedir / görevimizdir. Bize öğüdünüzde veya bize yaptığınız karşılıklı nasihatle adaletimizi ve hakkınız olan / payınıza düşen ganimetinizi isteyiniz.

Allah’a yemin ederim ki sizin aranızdan yere serdiğim birçok kimseler vardır, her biriniz yere serdiklerimden olmamaya dikkat edip kaçının.”¹²³⁵

¹²³¹ İhlâs, 112 / 1-4.

¹²³² Safvet, a.g.e., II, 484.

¹²³³ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 244.

¹²³⁴ Zeyyât, a.g.e., s. 191.

¹²³⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 192.

EK 4: TÜRKLERDE ÖRNEK TARİHİ HİTABELER

4.1. Alparslan ve Malazgirt Zaferi (h.463/m.1071)

Selçuklu devletiyle Bizans arasında icra edilen Malazgirt savaşı henüz başlamadan, Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh, hatiplerin minberde Alparslan ve İslâm ordusunun zaferi için dualar etmelerini emretmiş ve ayrıca dua metni

hazırlatarak bütün camilerde okumaları amacıyla hatiplere göndermiştir. Dua metni kısaca şöyledir: ¹²³⁶

“Allah’ım! İslâm’ın sancaklarını yükselt ve hayatlarını sana kulluk için esirgemeyen mücahitlerini yalnız bırakma; Alparslan’ı düşmanlarına muzaffer kıl ve askerlerini meleklerin ile teyit eyle; zira o, senin rızanı kazanmak için varını, canını ve her şeyini fedadan sakınmıyor; o, senin yolunda ve dininin üstünlüğü için nasıl cihad ediyor ise sen de onu öylece koru; düşmanlarını kahret!

Ey Müslümanlar, temiz bir kalp ile sultana dua ediniz; küfrün kökünü kazımak ve İslâm’ın bayraklarını yüceltmek için yalvarınız.”¹²³⁷

Sultanın imam ve fakihi¹²³⁸ Ebu Nasr Muhammed b. Abdulmelik el-Buhari el-Hanefî, Sultan Alparslan’a şöyle demiştir: ¹²³⁹

“Ey Sultan! Sen Allah’ın başka dinlere zafer vaad eylediği İslâmiyet uğrunda cihad yapıyorsun; bütün Müslümanlar minberlerde sana dua yaptığı Cuma günü savaşa giriş.”¹²⁴⁰ Umuyorum ki Allah (c.c.) bu fethi kaderde sana yazmıştır.”¹²⁴¹

¹²³⁶ Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971, s. 7.

¹²³⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 2. bs., Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 138.

¹²³⁸ Sümer, Sevim, a.g.e., s. 52.

¹²³⁹ Ali Muhammed Sallâbî, *Selçuklular, Bâtını Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâmî Mücadele Projesinin Doğuşu*, çev., Şerafettin Şenaslan, Necmettin Salihoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul, 2013, s. 96.

¹²⁴⁰ Turan, a.g.e., s. 137.

¹²⁴¹ Sallâbî, a.g.e., s. 96.

Cuma gününe kadar henüz ciddi bir çarpışma gerçekleşmemişti.¹²⁴² Sultan, hatiplerin Cuma saatinde minberde hutbe okuyacağı zamanı bekliyordu.¹²⁴³ Namaz vakti girdiğinde sultan, askerlerle namaz kılıp Allah’a dua ederek ağlamıştı.¹²⁴⁴ Cuma namazını müteakip Sultan Alparslan ordu kumandanlarını,¹²⁴⁵ beylerini ve askerlerini toplayarak onlara şöyle hitap etmiştir.¹²⁴⁶

“Biz bu kalabalığın karşısında azın da altındayız. Sizden kim peşimden gelmek istiyorsa gelsin. Kim de gitmek istiyorsa gitsin. Burada ne emreden bir sultan, ne de emredilen bir asker vardır.¹²⁴⁷ Burada Allah’dan başka bir sultan yoktur; emir ve kader tamamıyla onun elindedir.”¹²⁴⁸ Ben bugün ancak sizden biriyim, sizinle savaşan bir askerim. Kim bana uyar ve canını Allah için feda ederse ona cennet veya ganimet vardır. Kim çekip giderse ona da cehennem ve zillet vardır.”¹²⁴⁹ Askerler de buna karşılık “Asla emrinden ayrılmayacağız” diye cevap verdi.¹²⁵⁰ Sultan, bu konuşmasının ardından ölüm için hazırlığı ifade eden ve kendisine kefen olacak beyaz elbiseyi giydi ve ordusuna: “bu kefenimdir” dedi.

İki taraf arasında cenk/çarpışma başladığında Alparslan yüzünü toprağa sürüp tevazu ile ağlayarak¹²⁵¹ Allah’a secde ile şöyle dua ediyordu: “Eğer içim dışıma uygun geliyorsa düşmanlara karşı cihadımda bana yardım et ve beni muzaffer bir sultan kıl.”

İki taraf Cuma günü hatiplerin minberde bulunduğu vakit karşılaştı.¹²⁵² İslâm orduları, Malazgirt zaferini kazandığında Halife el-Kâim-Biemrillâh, Sultan Alparslan’a bir mektup göndererek onu kazandığı zaferden dolayı tebrik ederek kutlamıştı.¹²⁵³

¹²⁴² Turan, a.g.e., s. 138.

¹²⁴³ Sümer, Sevim, a.g.e., s. 8.

¹²⁴⁴ Sallâbî, a.g.e., s. 96.

¹²⁴⁵ Sümer, Sevim, a.g.e., s. 57.

¹²⁴⁶ Turan, a.g.e., s. 138.

¹²⁴⁷ Sallâbî, a.g.e., s. 96.

¹²⁴⁸ Turan, a.g.e., s. 138.

¹²⁴⁹ Sallâbî, a.g.e., s. 96.

¹²⁵⁰ Turan, a.g.e., s. 138.

¹²⁵¹ Sallâbî, a.g.e., s. 96.

¹²⁵² Sümer, Sevim, a.g.e., s. 9.

¹²⁵³ Sümer, Sevim, a.g.e., s. 11.

4.2. Şeyh Edebâli'nin Osman Bey'e Nasihati

“Ey Oğul!

Beysin... Bundan sonra öfke bize; uysallık sana...

Güceniklik bize; katlanmak sana...

Acizlik bize, yanılğı bize; hoş görmek sana...

Geçimsizlikler bize, çatışmalar, anlaşmazlıklar bize; adalet sana...

Kötü göz, şom ağız, haksız yorum bize; bağışlama sana...

Ey Oğul!

Bundan sonra bölmek bize; bütünlemek sana...

Üşengeçlik bize; uyarmak, gayretlendirmek, şekillendirmek sana...

Ey Oğul sabretmesini bil, vaktinden önce çiçek açmaz. Şunu da unutma: İnsanı yaşat ki devlet yaşasın.

Ey Oğul! Yükün ağır, işin çetin, gücün kıla bağlı Allahü Teâlâ yardımcın olsun...¹²⁵⁴

Şeyh Edebâli'nin yukarıdaki bu nasihati, Osman Bey gibi daha sonra gelen hükümdarları da derinden etkilemiştir.¹²⁵⁵

4.3. Osman Gazi Bey'in Oğlu Orhan Gazi'ye Nasihati

Osman Gazi, temellerini attığı devletiyle Râşit halifeler (dört büyük halife) devrinden sonra İslâm Dini'ne en çok hizmet eden kişi ve üç kıt'ada (Asya, Avrupa, Afrika) i'lâ-yı kelimetullah davasının en haşmetli temsilcisi unvanını haiz olmuş-

¹²⁵⁴ Ahmet Şimşirgil, *Birincil Kaynaklardan Osmanlı Tarihi Kayı Ertuğrul'un Ocağı I*, 6. bs., KTB Yayınları, İstanbul, 2010, s. 25.

¹²⁵⁵ Şimşirgil, a.g.e., s. 26.

tur.¹²⁵⁶ Bu derece büyük bir şahsiyetin oğluna vasiyeti şeklindeki cihan değer nasihatı kısaca şöyledir:

“Ey devlet ve ikbal sahibi oğlum! Zalim olma! Âlemi adaletle şenlendir ve Allah için cihadı terk etmeyerek beni şâd et! Fetih hareketine devam ederek Rum memleketlerine de adalet götür.”¹²⁵⁷

Her işten önce din işlerine dikkat et. Zira farizaya dikkat, din ve devletin güçlenmesine sebeptir. Hükümetinde ulema, fuzelâ, erbâb-ı maarif çoğalsın, siyaset ve din işleri nizam bulsun.¹²⁵⁸ Benden ibret al ki, bu diyarlara zayıf bir beğ olarak gelip hak etmediğim halde bunca inayet-i celile-i Rabbâniye’ye mazhar oldum. Sen de benim yolumdan git ve bu din-i Muhammediye’yi ve ashabını ve başka sana tabi olanları koru.¹²⁵⁹

Hakkullah ve hukuk-ı ıbâd-ı gözet ve senden sonrakilere de böyle nasihatten geri durma.¹²⁶⁰ Nerede bir ilim ehli duyarsan ona rağbet, ikbal ve yumuşaklık göster! Askerine ve malına gurur getirip, âlimlerden uzaklaşma.

Padişahlığın aslı ve esası İslâmiyet’tir. Bu sebeple Allahü Teâlâ’nın emirlerine muhalif bir iş eylemeyesin! Bizim mesleğimiz Allah yoludur ve maksadımız Allah’ın dinini yaymaktır. Yoksa kuru kavga ve cihangirlik davası değildir. Bu âlemde benim maksadım, gayem hep dinin zaferi oldu. Sana da bunlar yaraşır. Daima herkeşe ihsanda bulun! Memleket işlerini noksansız gör! Rabbinin lütuf ve yardımının sana yakın olmasını istersen gece gündüz halkı korumaya çalış. Hepinizi Allahü Teâlâ’ya emanet ediyorum!”

Osman Gazi’nin bu nasihatı, adeta Osmanlı devletinin anayasasının çekirdeğidir. Sultanlık makamına gelen padişahlar, Osman Bey’in bu nasihatini gönülden kabullenerek uygulamaya çalışmışlardır.¹²⁶¹

¹²⁵⁶ Şimşirgil, a.g.e., s. 44.

¹²⁵⁷ Şimşirgil, a.g.e., s. 46.

¹²⁵⁸ Hüseyin Algül, “Osman Gazi ve Orhan Gazi’nin Şahsiyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1999), c. VIII, sy., 8, s. 64.

¹²⁵⁹ Algül, “Osman Gazi ve Orhan Gazi’nin Şahsiyeti”, s. 65.

¹²⁶⁰ Algül, “Osman Gazi ve Orhan Gazi’nin Şahsiyeti”, s. 65.

¹²⁶¹ Şimşirgil, a.g.e., s. 46.

